

BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

**T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**MEHMED EMİN İSEVİÇ'E GÖRE XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA
BOSNA**

UMUT SERGEN DAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. ZAFER GÖLEN**

BURDUR – 2021

**T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**MEHMED EMİN İSEVİÇ'E GÖRE XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA
BOSNA**

UMUT SERGEN DAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN: Prof. Dr. ZAFER GÖLEN

**Üye: Prof. Dr. Abidin TEMİZER
Üye: Doç. Dr. Güven DİNÇ**

BURDUR – 2021

T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ETİK BEYAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum “MEHMED EMİN İSEVİÇ'E GÖRE XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA BOSNA” adlı tezin hazırlanması sürecinde akademik ve etik kuralları ihlal etmediğimi, tezimin özgün olduğunu, başvurduğum kaynakları metin içinde, dipnotlarda ve kaynakçada eksiksiz ve bilimsel kurallara uygun olarak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Umut Sergen DAL

Temmuz 2021

ÖNSÖZ

“Mehmed Emin İseviç’e Göre XIX. Yüzyıl Başların Bosna” adlı bu çalışmanın amacı, başlıkta zikredilen müellife ait olan *Ahvâl-i Bosna* eseri üzerinden o dönemin Bosna’sındaki iktisadî, askerî ve içtimaî olaylara ışık tutmaktır.

Çalışmada ilk olarak eser transkript edilmiş, sonrasında döneme ait birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanarak *Ahvâl-i Bosna* üzerinden dönem incelemesi yapılmıştır. Eser basit transkripsiyon usûlüne göre transkript edilerek Ğ (ayn) harfi ‘ ile ı (hemze) harfi’ ile gösterilmiştir. Okunamayan yerler (...) ile, emin olunamayan yerler (?) ile ifade edilmiştir. Anadolu ve Rumeli gibi yer isimleri bugünkü imlâya göre, onun dışında kalan şehirler okunduğu gibi yazılmıştır. Transkripsiyon İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan 6647 indeks numaraları nüshaya göre yapılmıştır. Transkripsiyonda temel alınan varak numaralandırması eserin kendisinde mevcuttur. Bu eserin aynı nüshası Ahmed S. Aliçič tarafından Boşnakça’ya ve İngilizce’ye çevrilmiş olup, Aliçič bu çalışmalarında varak numaralandırmasına boş olan birinci varağı atlayarak başlamıştır. Mukayese yapıldığında bu hususa dikkat edilmesi gerekmektedir.

Eser giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde XIX. yüzyıla kadar olan süreçte Bosna’nın genel durumundan bahsedilmiş ve müellifin eseri telif ettiği sırada bölgedeki vaziyet aktarılmıştır. Birinci bölümde müellifin ailesi, eğitimi, üstlendiği görevler, sürgün yılları ve düşünceleri; ikinci bölümde *Ahvâl-i Bosna* eserinin türü, üslûp ve düzeni, şekli unsurları ve me hazları; üçüncü bölümde eserin içeriği ilmiye, seyfiye, kalemiye ve toplum başlıkları altında incelenmiştir.

Akademik dünyama yön veren ve bu yolda ilmini benden esirgemeyen kıymetli danışmanım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Zafer GÖLEN’e şükranlarımı sunuyorum. Arapça çevirilerde Doç. Dr. Ahmet SAĞLAM, Osmanlıca okunamayan yerlerde imdadıma yetişen Doç. Dr. Reyhan ŞAHİN ALLAHVERDİ hocama ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Tarih Bölümü’ndeki tüm hocalarıma teşekkür ediyorum. Kıymetli ailem ve eşim Hande olmasaydı, sanırım bu tez hiçbir zaman bitmeyecekti.

Burdur, 2021

ÖZET

İslâm âleminde ideal devletin nasıl olması gerektiği, hükümdar-tebaa ilişkisi ve içtimâî düzenin ne şekilde olması gerektiğiyle alâkalı Müslüman âlimlerce birçok siyasetnâme kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki âlimler ve müellifler devraldıkları bu geleneği bir adım ödeye taşıyarak *zamansız bir idealizmden çok hâlihazırın ne şekilde idealize edilebileceği* ile ilgilenmişler, geçmiş dönem siyasetnâmelerinin aksine eserlerinde aktüel olaylara eğilmişlerdir. Çalışmamıza konu olan Mehmed Emin İseviç'in *Ahvâl-i Bosna* eseri biçim ve içerisinde geçen kavramlar yönünden Osmanlı ıslahatnâmelerine benzetilmektedir. Bununla beraber imparatorluğun yalnızca bir eyaletini ilgilendiren meseleleri işlemesi, müesseselerdeki bozulmaları bizzat kişi isimlerine yer vererek açıklaması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Eserin müellifi Mehmed Emin İseviç seçkin bir ilmiye ailesinde doğmuş ve medrese tahsilini tamamladıktan sonra Bosna'da kadılık yapmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Bosna'da yaşanan bir dizi olay, 1809 tarihinde İseviç'in Limni Adası'na sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. İseviç bu sürgün sırasında eyaletin içerisinde bulunduğu fesat ve ihtilâl hâlinin sebeplerini, bunlara sebep olduğuna işaret ettiği kişilerin isimlerini de vererek bir risale hâline getirmiş ve doğrudan sultana göndermiştir. Birkaç yıl sonra affedilen Edirne Müderrisi payeli İseviç, Bosna ordu şeyhliği ile taltif edilmişti. 1816'da vefat eden Mehmed Emin İseviç, ardında bıraktığı *Ahvâl-i Bosna* eseriyle, ilmiyeden askerî alana XIX. yüzyılda Bosna'da yaşanan yolsuzluklara dair birçok malûmat vermesinin yanı sıra sistemin çarkları arasında ezilenlerin de sesi olmuştur. Bu çalışmada İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 6647 indeks numaralı *Ahvâl-i Bosna* eseri üzerinden XIX. yüzyıl başlarında Bosna'daki durum ele alınmış, eserin transkripsiyonu verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Emin İseviç, Bosna, Islahatnâme, Kadi

(DAL, Umut Sergen, *Bosnia at the Beginning of 19th Century According to Mehmed Emin İseviç*, Master Thesis, Burdur, 2021)

ABSTRACT

In world of Islam, Muslim scholars have written numerous siyasetnâmes about how the ideal state, the relationship between the ruler and the subjects and the social order should be. Ottoman scholars and writers who inherited this tradition took a step further it by concerning how the present can be idealized rather than a timeless idealism, and contrary to the siyasetnâmes of past period, they focused on actual events in their works. Mehmed Emin İseviç's *Ahvâl-i Bosna*, which is the subject of our study, resembles the Ottoman ıslahatnâmes in terms of its form and concepts. However, it differs from the others in that it deals with matters concerning only one province of the empire and explains the degradation in the institutions by giving personal names. Mehmed Emin İseviç was born in a distinguished scholarly family, and after completing his education in madrasah, he worked as a kadi in Bosnia. A series of events in Bosnia at the beginning of the 19th century resulted in the exile of İseviç to Lemnos Island in 1809. During this exile, he wrote a tractate on the causes of disorder and chaos prevailing in the province, giving the names of the people caused them, and sent it directly to the sultan. A few years later, İseviç who had the rank of muderris of Edirne, was forgiven and then awarded with cadre of Bosnian army sheikh. Mehmed Emin İseviç, died in 1816, gave a lot of information about the corruptions in Bosnia in topics from ilmiye to the military by his *Ahvâl-i Bosna*, and he could be the voice of those who were oppressed among the wheels of the system. In this thesis, in the light of *Ahvâl-i Bosna*, found in Library of Rare Collection in İstanbul University with index number 6647, the situation in Bosnia at the beginning of the 19th century was examined and the transcription of the text was presented.

Keywords: *Mehmed Emin İseviç, Bosnia, Islahatnâme, Kadi*

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	19
YAZAR HAKKINDA	19
1-AİLESİ VE HAYATI.....	19
2-EĞİTİMİ	20
3-ÜSTLENDİĞİ GÖREVLER	21
4-DÜŞÜNCELERİ	23
II. BÖLÜM.....	27
ESER HAKKINDA	27
1-ESERİN TÜRÜ	27
2-ÜSLÛP VE DÜZEN	33
3-ESERİN ŞEKLİ UNSURLARI	38
4-ESERİN MEHAZLARI	39
III. BÖLÜM	41
İÇERİK	41
1-İLMİYE	41
1.1. KADILAR VE NAİPLER.....	42
1.2. MÜFTÜLER	48
1.3. MÜDERRİSLER	51
1.4 İLMİYE SINIFINA DÂHİL DİĞER MESLEKLER.....	53
2-SEYFİYE	56
2.1.YENİÇERİLER.....	57
2.2. ERBÂB-ı TİMAR VE ZÂİMLER	63
2.3. LİVA ALAY BEYLERİ.....	66
2.4. MÎR-i MÎRÂNLAR.....	67
2.5. KAPUDANLAR.....	69
3-KALEMİYE.....	73
3.1. BOSNA'DAKİ KALEM ERBÂBİ	74
3.2. EYALETTEKİ HİZMET KALEMİNDEKİ MEMURLAR	76
3.2.1 Eyalet Defterdarı.....	76
3.2.2. Timar Defterdarı	78
3.2.3. Defter Kethüdası	79
3.2.4 Timar Tezkirecisi	79
3.2.5. Çavuşlar Kethüdası	80
4-TOPLUM	81
4.1.MÜSLÜMANLAR	83
4.2. HRİSTİYANLAR	85
4.3.YAHUDİLER	87
4.4.ÇİNGENELER.....	87
SONUÇ	89
KAYNAKÇA.....	91
EKLER.....	102

EK:1 AHVÂL-İ BOSNA TRANSKRİPSİYON.....	103
AHVÂL-İ BOSNA	103
BÂB-I EVVEL KUZÂT VE NÜVVÂB BEYANINDADIR	103
BÂB-I SÂNÎ MÜFTÜLERİN BEYÂNINDADIR	111
BÂB-I SÂLİS EDİRNE VE BURUSA MÜDERRİSLERİN BEYÂNINDADIR.....	113
BÂB-I RÂBİ' MÎR-İ MÎRÂN BEYÂNINDADIR.....	115
BÂB-I HÂMİS ELVİYE ALAY BEGLERİ BEYÂNINDADIR.....	119
BÂB-I SÂDİS CİZYEDÂRLARIN AHVÂLİ BEYÂNINDADIR	120
BÂB-I SÂBİ' EVKÂF MÜTEVELLÎLERİN BEYÂNINDADIR	123
BÂB-I SÂMİN KİLÂ' -İ BOSNA'DA OLAN KAPUDÂNÂN BEYÂNINDADIR	126
BÂB-I TÂSİ' YENİÇERİ OCAKLUNUN BEYÂNINDADIR.....	127
EK: 2 AHVÂL-İ BOSNA METİN	131
EK:3	181
ÖZGEÇMİŞ	186

KISALTMALAR

B	: Receb
Bkz.	: Bakınız
BOA	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi
C	: Cemaziye'l-ahir
C. ADL	: Cevdet Adliye
C. ML	: Cevdet Maliye
C.	: Cilt
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.DH	: Cevdet Dahiliye
C.HR.	: Cevdet Hariciye
Ca	: Cemaziye'l-evvel
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
H.	: Hicri
HAT	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
L	: Şevval
M	: Muharrem
N	: Ramazan
R	: Rebiü'l-ahir
Ra	: Rebiü'l-evvel

S : Safer

s. : Sayfa

S. : Sayı

Ş : Şaban

TSMA : Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı

TTK : Türk Tarih Kurumu

Z : Zilhicce

Za : Zilkade

GİRİŞ

Osmanlı tarihi araştırmacılarının yazma eserler hakkında yaptıkları çalışmalarda karşılaştırmalı edisyon (*édition critique*) gibi metodolojik yaklaşımları yaparken bağlamsallaştırmayı es geçmeleri, bu alanda çalışan bazı tarihçiler tarafından haklı olarak eleştirilmektedir.¹ Zira bu eserler ihtiva ettikleri tarihsel bilgi ve anlatıların kıymetinden öte, kaleme alındıkları döneme, müellifin ve mensubu olduğu zümreye ait zihniyete tanıklık eden tarihi belge hüviyetindedir. Bu bakımdan eserin bağlamına oturtulması bir tarihçi açısından *a priori* bir yaklaşımdır. Eser ise müellifinden ayrı düşünülemez. Kavramsal çerçeve bakımından geçmiş olaylara Braudel'in Akdeniz'le ilgili *magnum opus* eserinde² tatbik ettiği gibi üç katmanlı geçmiş/zaman yaklaşımıyla³ düşünmek, etkileri birbirinden farklı zamanlara tekabül eden fenomenlerin birbiriyle ilişkisini anlamamız hususunda faydalıdır. Braudel'in yaklaşımına göre zaman, *uzun vade* (*longue durée*), *orta vade* (konjunktür) ve *kısa vade* (*courte durée*) olarak üç katmanlıdır. Uzun vade olarak kavramsallaştırılan yerde yıllar boyunca değişmeden duran ya da çok az değişen coğrafya bulunmaktadır. Bir bölgenin coğrafi konumu, iklimi, yer altı ve yer üstü kaynakları gibi faktörler binlerce yıl değişmeden veya fark edilemeyecek kadar minör değişiklikler gösteren etkenlerdir. Dolayısıyla bu etkenler tarihsel mercek altında bakılan bir bölgenin üretim ve yaşayış tarzından; idarî, askerî ve sosyal müesseselerin oluşumlarına kadar etki eder. Braudel'in yaklaşımında ikinci olarak ele alınan katman orta ölçekte zamansal değişiklikleri tetikleyen iktisadî ve demografik trendlerdir. Konjunktür olarak söylemlerde yer alan bu katmanda nüfus hareketlerini tetikleyen doğal ve beşerî felâketler, salgın hastalıklar yer almaktadır. Üçüncü ve son katman, kısa vade (*courte durée*) diye tabir edilen, olayların gerçekleştiği safhadır. Braudel; yapı, konjunktür ve olaylar üçlüsünün çarpışmaları, gerilimleri ve birbirleriyle olan diğer ilişkilerinin birlikte anlam ifade ettiğini söylemektedir.⁴ Bu bilgiler ışığında Mehmed Emin İsević tarafından kaleme alınan, XIX. yüzyıl başları Bosna'sına ve Osmanlı

¹ Cemal Kafadar, Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Derviş, Tüccar ve Hatun, 6. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s. 41.

² Fernand Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, çev. Sian Reynolds, University of California Press, Berkeley, 1995.

³ Braudel'in bahsedilen üç katmanlı geçmiş imajı ve kavramların Braudelci bir tarzda kazandığı anlamlar için bkz. J.H. Hexter, "Fernand Braudel and the Monde Braudellien", The Journal of Modern History, C. 44, No. 4, University of Chicago Press, 1972, s. 480-539.

⁴ Hexter, 1972, s. 505.

İmparatorluğu'nun o dönemdeki durumuna ışık tutan *Ahvâl-i Bosna* eserinin hangi şartlar ve tarihsel arka planda kaleme alındığı birbiriyle yakından alakalı olgular olarak anlaşılabilmektedir. Zira aksi hâlde eserdeki müteyakkız üslubun yanı sıra çizilen karamsar atmosfer, toplumsal gruplar arasındaki gerilimler ve hâlihazırın *hâl-i pürmelâli* bizi tamamen indirgemeci bir yaklaşımla yanlış sonuçlara ulaştıracaktır. Bu bakımdan evvelâ bölgenin coğrafyasına; bölgede carî olan askerî, siyasî ve iktisadî sisteme; toplumsal takabakalaşmaya, bölgenin merkezle ilişkisine, şehirlere; bölge halkını demografik ve iktisadî olarak etkileyen savaflara, salgın hastalıklara, son olarak müellifin eseri telif ettiği sırada patlak veren ve Osmanlı'yı o dönemde oldukça yıpratıcı bir olay olan Sırp İsyanı'na muhtasar olarak değinilecektir.

Osmanlı hakimiyetindeki Bosna-Hersek, kuzey-batı Balkanlarda 62.000 km²lik bir eyaletti.⁵ Genellikle hayvancılığa elverişli dağlık bir topografyada bulunan Bosna Eyaleti; Una, Vrbas, Neretva, Drina ve Sava gibi nehirlerle ve münbit *polyelere* (ova) sahiptir.⁶ Bosna'nın dağlık karakteri bölgenin politik ve ekonomik yaşamını etkilemiştir. İctimaî hayat nehir vadilerinde, dağların ve tepelerin geçiş yerlerinde yoğunlaşmıştır.⁷ Dağlık topografyası ve münbit topraklarının yanında Bosna daima jeo-stratejik konumu ile anılmıştır.⁸ Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını Batı'ya doğru genişlettiği sırada bölge, Osmanlı sultanlarınca dikkati üzerine çeken bir yer olmuştur. 1463 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından başlayan bölgenin fetih süreci 1582'de en son Bihke'nin zaptı ile tamamlanmıştır.⁹ Bosna'nın jeo-stratejik konumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen sınırlarına göre farklı mahiyetler kazanmıştır. İmparatorluğun sınırlarını genişlettiği yıllarda fetihlerin başlangıç noktası olan bölge, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren devletin Avrupa'daki topraklarının en uç noktasında mühim bir savunma cephesi hüviyetine bürünmüştür. Her iki merhalede de savaşa ve mücadeleye

⁵ Besim Darkot, "Bosna Hersek", İA, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 2, İstanbul, 1988, s.725; Branislav Djurdjev, "Bosna Hersek", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C. 4, İstanbul, 1992, s. 297

⁶ Şemseddin Sami, Kamus'ül-Âlâm, C.2, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, s. 1384-1385; Mehmet Emin Yardımcı, 15. Ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası: Bosna, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 5

⁷ Justin McCarthy, "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878", The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, (Ed. Mark Pison), Harward University Press, 1993, s. 56.

⁸ Fatma Sel Turhan, Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836), Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35

⁹ 1483'te Hersek, 1501'de Kulin Vakuf, 1503'te Prozor ve İzvornik, 1528'de Yayçe ve Banaluka, 1537'de Pozega, Dubica, 1565'de Krupa, 1570'de Novi fethedilmiştir. Eren, 1965, s. 16; Mustafa Imamović, Boşnakların Tarihi, çev. Hüseyin Gül, ve Cenita Özgüner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 124-131.

hazır bir mizaç sergileyen Bosna halkı, 1699 Karlofça Anlaşması'ndan sonra *sedd-i İslam* olarak gördükleri devletin serhat bölgesini canları pahasına savunmuşlardır.¹⁰ Şüphesiz bu durum, Boşnakların hem vatanlarını hem de cemiyet olarak ayrı bir grup olarak kendilerini imparatorluk içerisinde özel bir konuma haiz görmelerine sebep olmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında Bosna çok dinli bir yapıda idi. Osmanlıların bölgeye gelmesiyle Bosna'da tedricî bir İslamlaşma başlamış, Bosnalıların büyük çoğunluğu İslâmiyeti benimsemiştir. Din değiştirmenin hangi hız ve güdülerle gerçekleştiği aktüelliğini koruyan bir mesele olup, bu konu birçok akademik ve popüler çalışmaya konu olmuştur.¹¹ Müslümanların yanında Katolik ve Ortodoks mezhebine mensup Hristiyanlar ve Museviler Bosna'nın Osmanlıların elinden çıktığı 1878'e kadar hem serbestçe dinlerini icra etmişler hem de kimliklerini korumuşlardır¹²

Osmanlılar bölgeyi fethettiklerinde Bosna aristokratları *baştina*¹³ adı verilen mülkiyet hakkı bulunan arazilere sahipti. Bu topraklarda *kmet* denilen kiracılar toprağı işliyordu.¹⁴ Bu grup Müslümanlaşma karşılığında haklarını aynen muhafaza etmişlerdir. Bunun yanında kalan topraklarda derhâl Osmanlı toprak sistemi tatbik edilmiş ve timar rejimi uygulanmaya başlanmıştır. Ancak 1593 yılında Telli Hasan Paşa komutasındaki

¹⁰ Bosna serhaddinin ehemmiyetine vurgu yapan halk ozanı şöyle der: “*Bosna, İmparatorluğun sorgucudur/ eğer kenardaki Bosna'yı kaybedersen/ tüm düzlük Rumeli'yi de kaybedersin/ Uzun süre geçmeden, İstanbul'u da kaybedersin.*” Bkz. Imamović, 2018, s. 145, 152, 290-291

¹¹ Alexander Lopasic İslamiyete geçiş sürecinin gönüllü olduğunu söylerken Osmanlı'nın bölge halkını Müslümanlaşması konusunda teşvik ettiğini iddia eder. Bkz. Alexander Lopasic, “Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia”, *Jorunal of Islamic Studies*, C. 5, S. 2, 1994, s. 165. Hoare Müslümanlaşmanın tedrici bir süreç olduğunun altını çizerken, din değiştirmenin sadece Bosna Kilisesine dâhil olanların İslâm'a geçişiyle sınırlı olmadığını, Sırp ve Hırvatların da Müslümanlaşmasının yanında kimi zaman Katoliklerin de Ortodoks inancına geçtiğini aktarır. Bkz. Marko Attila Hoare, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, Saqi Books, Lebanon, 2007, s. 43. John Fine Müslümanlaşmanın Bosnalılar arasında Sırp veya Hırvatlardan fazla tutmasını Bosna'da Hristiyanlığın diğer yerlere nazaran çok kuvvetli olmamasına bağlar. Bkz. John V.A Fine, “The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society.”, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed. Mark Pison), Harvard University Press, 1993, s. 17. Handzic bölgedeki soyluların ihtida etmesinin fakir köylüleri de teşvik ettiğini söyler. Bkz. Adem Handzic, “Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview.” *Organisation of the Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA)*, İstanbul 1994, s. 21.

¹² Osmanlı fethi öncesi Bosna şehirlerinde önemli bir Katolik nüfus vardı. Osmanlı fethiyle beraber Katoliklere ait kiliseler camiye çevrilmiş ve şehirlerdeki Katolik unsur peyderpey yok olmaya başlamıştı. Buna karşın Ortodokslar Bosna içerisinde yeni yaşam alanları bulup kimi yerlerde yeni ibadethaneler dahi inşa edebilmişlerdir. Bkz. Handzic, 1994, s. 17-18. Öte taraftan Ortodoksların avantajlı konumlarının sebeplerinden birisi ruhani liderlerinin İstanbul'da bir Osmanlı görevlisi olması ve Katolik inancının Osmanlı'nın baş düşmanlarından Avusturya'nın devlet dini olmasıydı. Bkz. Malcom, 2002, s. 55.

¹³ Baştina kelimesi genellikle Balkanlarda ırsî olarak devredilebilen büyük çiftlikleri tanımlamak için kullanılır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 1, İstanbul, 1993, s. 170

¹⁴ Eren, 1965, s. 22.

çoğunluğu Boşnaklardan oluşan Osmanlı ordusu, Sisak'ta (Kulpa) büyük bir hezimete uğradıktan sonra, Bosna beylerbeyi Mustafa Ayas Paşa'nın beratıyla Bosna'daki timarlar ırsî miras hakkına haiz *ocaklık timarı* olarak kabul edilmiştir.¹⁵ Ocaklık timarı sayesinde Bosna'da oluşan düzen bir yandan toprakların aile içinde miras bırakılarak çiftliklerin oluşmasını sağlarken, bir yandan da Boşnak sipahilerin yerel yöneticilerin baskı ve suiistimallerine karşı bir şekilde durabilmelerine vesile olmuştur.¹⁶

İmparatorluğun askerî sistemi yeniçeriler ve taşradaki timarlı sipahiler olarak iki temel ordudan müteşekkildi. Yeniçeri teşkilâtı, klasik dönemde imparatorluğun Rumeli'de bulunan gayrimüslim tebaasından devşirilen çocukların sıkı bir askerî eğitim ve Müslüman terbiyesi ile yetiştirilmesine dayanan bir ordu idi. Acemi oğlanların sadece gayrimüslim tebaadan toplanması çok sıkı uygulanan ve buna mugayir hareket edenlerin cezaî müeyyidelere tabi olduğu bir husus olmakla beraber, yayınlanan bir beratla Bosnalı Müslüman çocuklardan da devşirme usûlü ile acemi oğlanı toplanacağı bir jest olarak ilân edilmişti.¹⁷ Yeniçeriler Bosna'da loncavari bir topluluk mahiyetindeydi. XIX. başlarında Bosna'daki Fransız konsolusluğunda çalışan des Fosses, şehir ahalisinin çoğunun Yeniçeri ünvanına sahip olduğunu; 78.000 yeniçeriden yalnızca 16.000'inin gerçekten askeri hizmette bulunduğunu söylemektedir.¹⁸ Çoğu zaman yeniçeriler eyalette toplumsal huzursuzluğun baş aktörlerinden olup kimileri adeta bölgesel otorite konumundaydı.¹⁹

¹⁵ Imamović, 2018, s. 146; Zafer Gölen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Hersek Livası Timar ve Zeametleri", Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan Türk Tarihi Araştırmaları, (Ed. Nurgül Bozkurt ve Zübeyde Güneş Yağcı), Berikan Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 270. Hickok'un aktardığı üzere Başlarda savaşlarda ölümleri kapsayan bu intikal zamanla olağan ölümleri de içermeye başlamıştı. Ocaklık timarları aynı soydan akrabalara geçebilmekle beraber merkez, timarı sahibinin elinden alma hakkına da sahipti. Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Brill, New York, 1997, s. 46, 63.

¹⁶ Ocaklık timari müessesesi Bosna'daki çiftliklerin artmasında önemli bir etken olup, çiftlikleşme XVIII. ve XIX. yüzyıllarda en üst düzeydeki varlığına ulaşmıştır. Bkz. Filipović, 1953, s. 174; Imamović, 2018, s. 147.

¹⁷ *Kavân-i Yeniçeriyân*'da Bosnalı Müslümanların devşirilmesinin Fatih Sultan Mehmet zamanından beri kanun olduğu yazar. Bkz. Tayfun Toroser, *Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.16-17. Imamović, 2018, s. 202-203. Koçu, ne zaman oğlan devşirilecek olsa vücut güzelliği ve mertlikleriyle tanınan Boşnakların ilk akla gelen grup olduğunu aktarır. Bkz. Reaşd Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 38. Bosna'dan acemioğlanı devşirilmesi hakkında belgeler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, TTK Basımevi, C. 1, Ankara, 1988, s. 14, 30, 103, 104, 106, 122, 123. Balkanlarda uygulanan devşirme için bkz. Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, C. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 41.

¹⁸ Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie*, s. 114'ten aktaran Noel Malcom, 2002, s. 91.

¹⁹ XIX. yüzyıl başlarında Saraybosna'da Kolobara Hanı'nı işleten İbrahim Bayraktar Pinjo öylesine nüfuzluydu ki, bir halk şarkısında Saraybosna ağalarının istişare yapmak için Molla'nın yanına mahkemeye gitmek yerine Bayraktar Pinjo'nun yanına gittikleri söylenir Bkz. Imamović, 2018, s. 234.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren askerî anlamda yerel ahaliden faydalanmasını bilmiştir. Kervan yollarının güzergahlarında ve dağ geçitlerinde bölgenin asayişini sağlayan küçük gruplar ve geçitlerin bakımlarını yapan derbentçiler bulunurdu. Bosna'da böyle yerler *derventa* olarak tabir edilirdi. Voynuk ve martolos gibi gayrimüslimlerden müteşekkil kolluk kuvvetleri, Osmanlı'nın Balkanlarda ikame ettiği bir diğer yardımcı kuvvetti. Bunların yanında Bosna'daki yerel Müslüman ahalinin askerlik mesleğine girmeleri zamanla oldukça kolaylaşmıştı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren devşirme usûlünün bozulmasıyla beraber genellikle kul oğlu olarak adlandırılan Müslüman yeniçeri çocukları ocağa alınmaya başlandı.²⁰ Buna ek olarak Bosna'da yerlikulu yeniçerileri namında sefer zamanı ücreti ödenen, hazar zamanı vergilerden muaf olarak günlük geçimlerini sağlayan askerî bir kesim vardı.²¹ Bu muafiyetlerden ötürü XIX. yüzyıl başlarında Saraybosna çarşısındaki esnafın tamamı neredeyse görünüşte yeniçeriydi.²²

Bosna, Osmanlı'nın bir serhat eyaleti olduğu için bölgede sınır güvenliğini ve asayişini sağlayan esas askerî-idarî birimler olarak kapudanlıklar ihdas edilmişti. Kapudanlar ve tüm neferler padişah beratıyla göreve gelir, düzenli maaş alır ve bu görevler ocaklık cinsinden nesilden nesile aktarılırdı. Kapudanlıklarda atlılar(fârisân), mustahfizlar, topçular, pasvanlar, cebeciler, azaplar ve gönüllüler görev yapardı.²³ Kapudanlıkların sayısı Osmanlı savaş ve savunma organizasyonunun durumuna göre zamansal olarak farklılıklar gösteriyordu.²⁴

Toplumsal sınıflara gelince, İmamović'e göre Bosna'da sipahi, şehir halkı, ulema ve reaya ayrı sınıfları oluşturmakla beraber, sipahi sınıfının üyeleri olan zaimler ve beyler (alay beyleri, sancak beyleri, mütesellimler vs.) güç ağında en saygın gruptu. Yeniçeriler

²⁰ İmamović, 2018, s. 156, 158.

²¹ Ahmet S. Aličić, *Pokret za Autonomiju Bosne Od 1831 Do 1832*, Posebna Izdanja, Saraybosna, 1996 s. 155-159

²² İsević bu hususta "...*Medîne-i Saray Bosna halkı ekser ocaklu ehl-i sûk ve erbâb-ı ticâret olub*" diyerek çarşı esnafının çoğunun yeniçeri ocağına dâhil olduğunu altını çizerek. Bkz. Mehmed Emin İsević, *Ahvâl-i Bosna*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İndeks No: 6647, Varak 44b.

²³ İmamović, 2018, s. 159

²⁴ XIX. yüzyıl tarihli Taşlıca Kadısı'nın hüccetinde Bosna'da 37 kapudanlık olduğu yazmaktadır. Bkz. Gölen, 2010, s. 428. Bosna'da kapudanlık müessesesi ilga edilmeden 6 sene evvel, 1829 yılında 39 kapudanlık kaydedilmiştir. Bu kapudanlıklar Kils Sancağı'nda Ostroviça, Petrova, Klyuç, Glamoç, Kupres, Duvno, İhlevne Dumno; Saraybosna'da Bihaç, Krupa, Ostrozaç, Novi, Kamengrad, Priyedor, Gradiška, Dubiça, Kozaraç, Cisir-i Sana, Banyaluka, Kobas, Vranduk, Yayçe, Maglay, Teşne Doboy, Yenipazar; Hersek Sancağı'nda Ljubuški, Mostar, Viduska, Poçitely, Klyuç, Klobuk, Trebinje, Hutovo, Onogošte, Kolašin, Cisir-i Tara; İzvornik Sacağı'nda Tuzla, Gradaçaç ve Tuzla kapudanlıklarıdır. Eren, 1965, s. 25.

arasında serdarlar, kalelerde kapudanlar; ulema arasında kadılar, müftüler, tanınmış müderrisler ve vaizler Boşnakların ileri gelenleri olarak kabul ediliyor ve *siyasi halkı* oluşturuyordu.²⁵ Yuzo Nagata XIX. yüzyıl başlarında Bosna ileri gelenlerini ekonomik gelirlerinin dayandığı alanlara göre tasnif ederek bunları şehirlerde güç kurmuş tüccar zenginler, zenginlikleri kırsal ekonomiye dayanan kapudan/ sipahiler ve hem şehirli hem kırsal ekonomiden beslenen çiftlik sahipleri olarak üçe ayırır.²⁶ Handzic ise Bosnalıları vergi vermeyen askerî sınıf (askeri personel, yönetici kesin ve ulema) ve vergi veren reaya olarak klasik düzende tasnif eder.²⁷

Reaya Osmanlı İmparatorluğu'nda inancına bakılmaksızın vergi veren köylü manasına gelirken, Bosna bağlamında bu kavram XVIII. yüzyıldan itibaren genellikle gayrimüslimler için kullanılmaya başlanmıştır.²⁸ Reaya tabirinin yanında Bosnalı köylüler için kullanılan diğer bir tabir de *poturdur*. Yeniçeri ocağına acemi oğlanı olarak alınan Bosnalı Müslümanlardan *potur oğulları* olarak bahsedilir.²⁹ Imamović potur tabirinin farklı kaynaklarda *yontulmamış köylü* manasından, *Müslüman köylülere* veya tüm Boşnakları ifade eden genel manalara kadar farklı anlamlarda kullanıldığına işaret eder.³⁰ Bununla beraber kelimenin *Müslümanlaşmış, Türkleşmiş Bosnalı Slav* manasına ek olarak Sırp-Hırvatça'daki "*poturčiti*" fiili, birinin Türkleşmesi, yani Müslüman olması için kullanılır.³¹ Molla Mustafa Mecmuma'sının tamamında potur tabirini *sade yaşayan köylü* manasında kullanır.³² *Ahvâl-i Bosna*'da bu tabir kadılar ve naiplerin anlatıldığı bölümde bölümünde "*Bosna poturları*" şeklinde geçmekte olup tabir, kadı kadrolarına getirilen liyakatsiz ve câhil kişilere işaret etmek maksadıyla aşağılayıcı bir manada kullanılmaktadır.³³ Bosna'da ayrıca Vlah, Ulah ya da Eflâk olarak adlandırılan bir grup

²⁵ Imamović, 2018, s. 152-153.

²⁶ Yuzo Nagata, Materials on the Bosnian Notables, Hakuei Printing Co. Ltd, Tokyo, 1979, s. 2-6.

²⁷ Handzic, 1994, s. 31.

²⁸ Imamović, 2018, s. 151-152. İsević bu tabiri ekseriyetle vergi veren Hristiyanlara işaret ederken kullanırken bazen de muğlak bir şekilde genel olarak vergi veren ahaliyi kastederken kullanmaktadır. Bkz. İsević, Varak 2b, 8a, 15a, 30a, 32a, 32b, 33a, 35b, 36a, 36b, 37a, 43a, 44a. XIX. yüzyılın ilk yarısında Bosna'da bulunmuş olan Mažuranić Hristiyanların Müslümanlarca "Boşnak reayası" olarak adlandırıldığını aktarır. Bkz. Matija Mažuranić, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname), Haz. Ekrem Čaušević vd., Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren, 2011, s. 56

²⁹ Koçu, 2019, s. 38.

³⁰ Imamović, 2018, s. 206-212.

³¹ Malcom, 2002, s. 59.

³² Kerima Filan, XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, Connectum, Sarajevo, 2011, s. 452.

³³ İsević, Varak 8b.

daha vardır. Her ne kadar tabir XIX. yüzyılda bazen Ortodoksları tanımlamak için kullanılsa da esasen Vlahlar hayvancılıkla uğraşan, göçebe ve güçlü askeri geleneği olan bir gruptur. Nitekim Osmanlılar XVI. yüzyılda askerî manada onlardan faydalanmıştır.³⁴

Diğer bir taraftan toprak rejiminde, askerî sistemde ve vergi toplamadaki değişim ve dönüşümün yanında devletin değişen doğasında, bürokraside olan değişiklikler yeni güç ağırları oluşturmuş, bunlar da yeni toplumsal sınıfların neşet etmesine vesile olmuştur. Sade bir açıklamayla askerî teknolojiadaki gelişmeler ve timar sitemindeki değişimler sebebiyle mirî arazi zamanla çiftlikleştirilmiş ve vergiler iltizam usulüyle toplanmaya başlanmıştı. Bu sebeple *ashâb-ı alâka* denilen çiftlik sahipleri, ayan, mültezim ve savaş müteahhitleri sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu mütegalibe güruhundan Bosna beyleri ve askerî elitlerinin Müslüman ve gayrimüslim ahâli üzerinde yarattıkları baskı ile Bosna valilerinin yönetimdeki idaresizlikleri, eyaletteki *fesâd u ihtilâl* hâlinin en önemli saikleri arasındaydı.³⁵ Cevdet Paşa Bosna'daki nizamsızlıktan bahsederken “... *Bosna Eyâleti yerli beğler ve kaptanlar ellerinde olup, vâlilerin evâmiri kemâyenbağı nâfiz değildi.*” der.³⁶ Kapudan, ayan ve beyler ya vali onlarla aynı fikirdeyse ya da vali işbilir ve enerjik biriye valiye itaat ediyorlardı.³⁷ Eyaletteki idarî sınıf dışında diğer sınıfların birbirleriyle nüfuz mücadelesi içerisinde olması da bölgedeki kargaşa hâlinin sebeplerinden biriydi.³⁸

Bosna, Osmanlı merkezi tarafından hayli önemsenen bir eyaletti. Başlangıçta Bosna'yı iki tuğlu bir paşa idare ediyorken bölgede bir ya da iki tuğlu paşaların sayısı çoğalınca merkezî hükûmet devamlı olarak bölgeye vezir rütbesinde valiler atamıştır. Öte yandan Bosna'ya gönderilen valilerin birçoğunun eski sadrazam olduğu dikkate alındığında eyaletin merkez nezdindeki önemi tahmin edilebilir. XVIII. yüzyıl göz önünde bulundurulduğunda Hekimoğlu Ali Paşa, Gazi Mehmet Paşa Ayvaz, Yeğen

³⁴ Malcom, 2002, s. 72-73. Vlahlar'ın bölgedeki sayısı Osmanlı fethiyle beraber ciddi manada artmıştır. Ortodoks inancına mensup oldukları için zamanla diğer Ortodokslara da Vlah denmeye başlanmıştır. Bkz. Handzic, 1994, s. 6.

³⁵ Eren, 1965, s. 28. Ayanların ortaya çıkması ve halkın üzerine getirilen vergilerin artması konusunda bkz. Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914), (Ed. Halil İnalcık ve Donald Quatert), C. 2, Çev: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 788.

³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, Tarih, C. 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1309, s. 276.

³⁷ McGowan, 2004, s. 788.

³⁸ Molla Mustafa 1202 tarihli kaydında Saraybosna halkının fırka fırka ayanlık sürme konusunda heves ettiklerini; şehir halkı, kadılar ve ağalar arasındaki sürtüşmelerin büyük meselelere dönüştüğünü aktarır. Bkz. Filan, 2011, s.187.

Mehmet Paşa; XIX. yüzyılın başlarında ise İbrahim Hilmi Paşa bunlardan bazılarıdır.³⁹ Bosna'nın bir serhat eyaleti olması hasebiyle bölgeye atanan valilerin idarî ve askerî manada mahir olmalarına dikkat edilirdi. Nitekim Boşnaklar kudretli, adil ve *ceng ü cidâlde* iş bilir valileri ziyadesiyle sever, onları ve onların zamanlarını iftiharla yad ederlerdi. Örneğin *Ahvâl-i Bosna*'da İsević, Bosna valisi Hekimoğlu Ali Paşa'dan övgüyle söz eder.⁴⁰ Fakat Boşnaklar ve merkez arasında ilişkiler her zaman sakın değildi. Bu bağlamda memnuniyetsizliklerini merkeze iletme hususunda hiçbir çekince görmeyen Boşnaklar, en büyük tepkilerini merkezin bölgedeki en yetkili temsilcisi valilere karşı gösterirlerdi. Tepkilerin en önde gelen sebepleri ağır vergiler ve sosyal adaletsizliklerdi.

XVII. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın kesin askerî başarıları geride kalmıştı. Uzun süren savaşlar fazladan asker ve para ihtiyacını doğurmuş, bu da halka vergi olarak yansımıştır. Buna bir de valilerin kişisel inisiyatifleriyle topladığı vergiler eklenince, Bosna gibi bu durumdan fazlaca etkilenen bölgeler memnuniyetsizliklerini merkeze iletmeye başladılar. 1650 tarihinde Saraybosna ahalisi, Kandiye Savaşı esnasında dönemin Bosna Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın kendilerinden yasadışı bir şekilde para talep ettiğine dair şikâyetlerini merkeze bildirmiştir.⁴¹ Boşnakların bu girişimlerine bir başka örnek, XVIII. yüzyılda Bosna Valisi Kukaviça Paşa'nın Mostarlılar tarafından İstanbul'a şikâyet edilmesiyle paşanın görevinden azledilip sürgün edilmesidir.⁴² Aynı durum XIX. yüzyıl başlarında, Bosna Valisi İbrahim Hilmi Paşa'nın halktan aldığı gayrimeşru ve ziyade vergilerden ötürü azline dair yazılan mazharda⁴³ ve sonrasında paşanın azledilmesinde de görülebilir. Memnun olunmayan bir durumdan veya kişiden dolayı mazhar yazmak, Boşnakların sıkça başvurduğu nispeten *mutedil* bir kendilerini savunma

³⁹ Safvet Beg Başagiç, *Bosna-Hersek Tarihi (1463-1850)*, çev. Saffet Atalay, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 164, 170.

⁴⁰ İsević, dönemin Bosna valisi İbrahim Paşa'nın Sırp İsyanı sırasında ordunun zahiresiz kaldığını bildirerek isyanın bastırılmasında büyük bir başarı alamaması gerçeğine bir eleştiri mahiyetinde Hekimoğlu Ali Paşa'nın Bosna ordusuyla beraber Avusturya'ya karşı verdiği mücadele hakkında “...*Merhûm cennet mekân Hekimoğlu Ali Paşa nice hücumunda zahiresiz bulunub, cümle 'askeri tez elden torbası aldığı kadar ısıcak etmekle[ekmekle] varub, bunlar gibi üç ay bir yerde oturmayub ayağı tozuyla müsta'in bi'llahi'n-nasir hücumlarında yüz elli bin küffârı kılıçdan geçirüb ilâ-yevm'il-kıyâm tevârihleri okunur.*” demektedir. İsević, Varak 26b, 27a.

⁴¹ Imamović, 2018, s. 336. Kandiye Savaşı sadece Bosna'da değil tüm Balkanların güneybatısını istikrarsızlaştırmıştır. Bkz. Selim Aslantaş, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar: Osmanlı'da Sırp İsyanları, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 36.

⁴² Başagiç, 2015, s. 168.

⁴³ BOA, HAT. 650/3177 29 Z 1227/ 3 Ocak 1813.

aracıydı. Diğer bir taraftan Boşnaklar haksızlıklar karşısında arzu ettiği sonuca kalemle ulaşamazsa, gözünü budaktan esirgemez bir hâlde isyana kalkıştırdı.

İsyan kavramını kullanırken dikkatli olmak gerekir; zira erken ve geç dönem Osmanlı'sında görülen isyanların nitelikleri birbirinden çok farklıdır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasında görülen köylü isyanları, Hobsbawn'ın *sosyal eşkıyalık* olarak tabir ettiği türden içtimaî-iktisadî nitelikli ayaklanmalardır.⁴⁴ Rüşvet, ağır vergiler ve yolsuzluklar karşısında meydana gelen bu isyanlarda sultanın veya düzenin meşruiyeti sorgulanmıyor, yeni vergilere karşı *eski doğrular* için mücadele ediliyordu.⁴⁵ Bu mücadele merkez tarafından çoğu zaman “*Boşnak muhafazakârlığı*” şeklinde yorumlanırdı. XIX. yüzyılda Bosna'da görülen isyanlar ise içerik ve amaç değişikliğine uğramış, daha ziyade iktisadî ayrıcalıklarının kaybetmek istemeyen Boşnak elitlerin *eski düzen adına*⁴⁶ Osmanlı yönetimine karşı giriştikleri isyanlardı.⁴⁷ Yüzyıl başında Bosna'da görülen isyanlar; ayanlar, kapudanlar ve yeniçerilerden müteşekkil isyancı unsurların yeni askerî ve bürokratik sistemden dolayı vezire, vergilere ve memurlara karşı olan memnuniyetsizliklerinden dolayı ortaya çıkmıştır. Bu siyasî ve içtimaî sebeplerin yarattığı fanatik davranışlar genellikle bazı beyler, ulema ve alt sınıftaki Müslüman şehir ahalisi arasında görülüyordu.⁴⁸ Bosna'daki yapıyı daha iyi anlamak için şehirlere, özellikle Saraybosna'ya özellikle bakmak gerekir.

Bosna'da şehirleşme ve bazı şehirlerin diğerlerine nazaran önemindeki değişme Müslüman-Osmanlı etkisiyle tebarüz etmiştir. Bir tasnife göre, Bosna şehirleri ticarî/kültürel merkezler, bölgesel idarî/adlî ve eski madenci üretim şehirleri olarak üçe ayrılır.⁴⁹ Bosna'da şehirleşme ile İslâmî eserlerin artması arasında paralellik vardır. Bölgedeki kamusal binalar vakıf sistemi içerisinde yapılmıştır. Skender-Vakuf, Varcar-Vakuf, Kulen-Vakuf, Gornji-Vakuf, Donji-Vakuf gibi şehirlerin ismi bu sistemin etkin

⁴⁴ Eric J. Hobsbawn, *Primitive Rebels Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, The Norton Library, New York, 1959, s. 5.

⁴⁵ Imamović'in aktardığı “Padişahum jaša çok, ama verdjija jok!” şeklinde aktarılan cümlede Boşnak halkının sultanın otoritesine değil, sahip oldukları ayrıcalıklarının kaybedilmesine ve vergilerden dolayı duydukları memnuniyetsizlere karşı geldiklerinin altı çizilmiştir. Imamović, 2018, s. 395.

⁴⁶ Kavram 1836 yılında kadim imtiyazlarını kaybetmek istemeyen Boşnakların Hüseyin Kapudan liderliğinde Osmanlı merkezi idaresine karşı olan isyanını konu alan bir çalışmanın isminden ödünç alınmıştır. Fatma Sel Turhan, *Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyân (1826-1836)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

⁴⁷ XIX. yüzyılda Bosna'da gerçekleşen isyanlar için bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyânları (1839-1878)*, Alter Yayınları, Ankara, 2009.

⁴⁸ Malcom, 2002, s.105.

⁴⁹ Imamović, 2018, s. 223.

bir biçimde Bosna'da işletildiğinin göstergeleridir.⁵⁰ Bosna'nın idare merkezi eyaletin teşekkülünden *de facto* olarak Osmanlı egemenliğinden çıkışına kadar sırasıyla Saraybosna (1463-1530), Travnik (1530-1583), Banaluka (1583-1684), Travnik (1684-1850) ve son olarak tekrar Saraybosna (1850-1878) olmuştur.⁵¹ Bu şehirler arasında Bosna Sancağı'nın ilk kasabalarından olan Saraybosna, şüphesiz en mümtaz yere sahipti. İsa Bey ve Gazi Hüsrev Bey'in vakıf eserleri, yapımı 1554'te biten Çarşı'sı ve bölgenin en büyük camileriyle Saraybosna, imparatorluğun büyük şehirlerinden olan Bursa ve Edirne gibi anılırdı.⁵² Şehir ve ona bağlı kazalarda 101 cami ve mescit, 7 medrese, 9 tekke ve 17 türbe vardı. Saraybosna ekonomik olarak vilayetin geri kalanından daha gelişmiş bir şehirdi. Otuzdan fazla han, 1600'den fazla dükkân ve 56 tane kahvehane vardı. Saraybosna, vilayetin idarî başkenti değil ekonomik başkentiydi.⁵³ Cevdet Paşa Saraybosna'nın eyalet içerisindeki önemi ve konumuna binaen “... *Saraybosna şehri eyâletin merkez-i tabi'isi iken cesâmeti hasebiyle zabt u rabtında su'ubet olduğundan, Bosna vâilileri orada oturmayıp Travnik'te ikamet etmekte idiler.*” demektedir.⁵⁴ XVIII. yüzyıl sonlarında Molla Mustafa'nın aktardığına göre şehirde tahminen 40 mahallede 4.500 ev vardı.⁵⁵ Çağdaş bir gözlemci 1807 tarihinde Saraybosna'nın nüfusunun tahminen 60.000 olarak vermiştir.⁵⁶ Eren, Bosna'nın genel nüfusunun II. Mahmud döneminde bir milyon civarında olduğunu, Müslüman nüfusun toplam nüfusun üçte ikisini oluştururken Hristiyanların kalan üçte birini teşkil ettiğini iddia eder.⁵⁷

XIX. yüzyıl başlarında Bosna şehirlerinde Napoleon Fransa'sının etkileri görülmekteydi. Kıta Avrupası ambargosu döneminde Fransızların Bosna'daki ticarî hareketliliği ciddi oranda artmıştı. Hatta 1811 yılında Saraybosna'da Fransızlar ticarî bir firma da kurmuştu.⁵⁸ Fransızlar iktisadî ilişkileri arttırmanın yanı sıra Bosna civarında yeni yollar inşa etme faaliyetinde de bulunuyorlardı. Dalmaçya'daki yol inşa faaliyetleri Bosna valisi İbrahim Hilmi Paşa'nın da malûmu olduğu bir husustu.⁵⁹ Bunula beraber

⁵⁰ Ivan Lovrenović, *Bosnia: A Cultural History*, Saqi Books, London, 2001, s. 92.

⁵¹ Eren, 1965, s. 18.

⁵² Imamović, 2018, s. 230, 269-271; Handzic, 1994, s. 26.

⁵³ McCarthy, 1993, s. 60-61.

⁵⁴ Cevdet Paşa, 1309, s. 276.

⁵⁵ Filan, 2011, s. 188.

⁵⁶ Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie*, s. 33'ten aktaran Malcom, 2002, s. 97.

⁵⁷ Eren, 1965, s. 19.

⁵⁸ Imamović, 2018, s. 235-236.

⁵⁹ BOA, C.HR. 156/7785 24 B 1226/ 14 Ağustos 1811.

Mehmed Emin İsević'in de durumdan haberdar olduğunu anlamaktayız. Müellif, eyaletin komşusu olan Fransızların gece gündüz demeden araba yolları açarak bölgeyi tahkim ve teşhiz ettiğini ve olur da iki devlet arasında anlaşma bozulursa Bosna'nın durumunun harap olacağını aktarmaktadır.⁶⁰

Bosna, Osmanlı egemenliğinde savaşlardan en çok etkilenen bölgelerin başında gelmekteydi. Savaş, Bosna'nın serhat bölgesi olması hasebiyle ya bu bölgeye çok yakın yahut bizzat bölgede cereyan ediyordu. Bu durum Boşnaklar arasında "*ciddi ve bilinçli bir savunma refleksi*" gelişmesine yol açmıştır.⁶¹ Tüm bunların üstüne olağanüstü savaş vergileri de eklenince durum bölge halkı için dayanılmaz bir hâl alıyordu. Artan fiyatlar yüzyıl sonuna doğru köylülerin ve Saraybosna'da yaşayan yoksulların iştirak ettikleri bir isyana dönüşmüştü.⁶² Fakat Boşnakların en büyük korkusu, vatanlarının Hristiyan işgaline uğraması ve kaybedilecek bir savaş sonunda namuslarının kirletilmesi ihtimâli idi. Nitekim XVII. yüzyılın sonunda Zenta mağlubiyetinin akabinde Prens Eugene'in Saraybosna'yı yakıp sivil halkı katletmesi Boşnakların hafızasında acı bir anı olarak kaldı.⁶³

1699 Karlofça Anlaşması'ndan sonra alınan mağlubiyetler, çoğu kez geri dönüşü mümkün olmayan büyük toprak kayıplarını beraberinde getiriyordu. Zinkeisen, XVIII. yüzyılda Avrupalı diplomatların Rusya veya Avusturya'nın bir darbesiyle Osmanlı'nın yıkılabileceği konusundaki fikirlerini aktarırken, bu yüzyılda Avusturya'nın çoktan Bosna ve Sırbistan'a göz diktiğini kaydeder. Buna karşın, çağdaş bir diplomatın aktardığı üzere Bâb-ı Âli tarafından silah ve mühimmat yardımı yapılan Boşnakların asla göz ardı edilemeyecek bir kuvvet olması, Osmanlıların hâlâ güçlü bir direniş gösterecek imkânlara sahip olduğunun göstergesiydi.⁶⁴ Avrupa cephesinde tamamen savunmaya geçen Osmanlı'nın XVIII. yüzyılda giriştiği neredeyse tüm muharebelerin içinde Boşnak neferleri vardı. 1711'deki Osmanlı-Rus Muahrebesi'ne 1.553 sipahi maiyetiyle beraber

⁶⁰ İsević, Varak 27b.

⁶¹ Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar", Belleten, S.270, Ankara, 2010, s. 425.

⁶² Örneğin Girit'in fethi dolayısıyla girilen Kandiye Savaşı 17. Yüzyılda Bosna'ya *kesat* yani ekonomik kriz getirmişti. Imamović, 2018, s. 343, 356.

⁶³ Malcom, 2002, s. 84-85. Boşnaklar ileride bu felaketi bir daha yaşamamak için devlete karşı asi olmayı bile göze almışlardır. Gölen, 2010, s. 424.

⁶⁴ Johann Wilhelm Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1802), C. 6., çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, 2019, İstanbul, s. 328-329.

katılmıştı.⁶⁵Bu yüzyılda Bosna serhaddinde 16.000 hazır kıta asker varken, muharebe durumunda bölgede 60.000 asker seferber edilebiliyordu.⁶⁶ Fakat Avusturya-Venedik ittifakının Osmanlı sınırındaki askeri hareketliliğini kontrol altında tutmak ve geri püskürtmek, XVIII. yüzyılın başlarında bir yandan da Ruslarla mücadele eden Osmanlı için kolay değildi. 1714-1718 savaşında Avusturya ve Venedik'e mağlup olan Osmanlı ordusu, Belgrad'ı kaybetmişti.⁶⁷ 1727 yılında Boşnaklar Osmanlı-İran savaşı için 5.200 sipahi göndermiş, bunlardan sadece 500'ü geri dönebilmişti.⁶⁸ 1736'da Rusya ile girişilen mücadele sırasında Özi Kalesi müdafaasında 2.743 Boşnak esirden yalnızca 1.340'ı Bosna'ya evlerine dönebilmişti.⁶⁹ Aynı tarihlerde Avusturya, Bosna hattında beş koldan saldırıya hazırlanıyor ve İstanbul'da gidişat endişe ile takip ediliyordu. Fakat dönemin Bosna valisi Hekimoğlu Ali Paşa etrafında seferber olan Bosna halkı, cansiperane bir müdafa sergileyerek 1737 yılında Banaluka Muharebesi'nde Avusturya'yı yenmiş; akabinde 12.000 kişilik öncü Boşnak ordusunun iştirak ettiği Osmanlı ordusu Avusturya'yı büyük bir hezimete uğratarak, 1739 yılında Belgrad dâhil kaybedilen yerler geri alınmıştı.⁷⁰

Ali Paşa 1737 yılında savaşın hemen öncesinde Bosna'daki bölge eşrafı, ayanlar, kapudanlar, sipahiler ve yüksek rütbeli yeniçerilerle Travnik'te ayan meclisini toplamış ve meclisin her sene Ramazan Bayramı'ndan sonraki ilk gün toplanması teamül hâlini almıştı.⁷¹ Bu durum ahalinin ayanlar ve bölgenin askerî elitlerini haksız vergileri ve valinin zulmünü önleyebilecek bir unsur olarak görmelerini sağlayarak ayan ve askerî elitleri eyalet işlerinde daha fazla söz sahibi bir konuma getirdi. Uzun süren savaşlar XVIII. yüzyılda Bosna'da ayanların ve kapudanların gücünü arttırmış; askerî, savunma ve idarî harcamalara yönelik toplanan vergiler ağırlaşmış, *imdadîye*⁷² veya *taksit* gibi

⁶⁵ Malcom, 2002, s. 95.

⁶⁶ Imamović, 2018, s. 371.

⁶⁷ Imamović, 2018, s. 373-374

⁶⁸ Imamović, 2018, s. 376; Malcom, 2002, s. 95.

⁶⁹ Imamović, 2018: 376-377

⁷⁰ Novili Ömer Efendi, Tarih-i Bosna: Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-39, Haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul, 2016, s. 29-34; Imamović, 2018, s. 378-385. Bu savaş öylesine kanlı bir çarpışmaya sahne olmuştu ki Avdo Sućeska 1711-1739 yılları arasında 20.000 Boşnak'ın hayatını kaybettiğini aktarır. Avdo Sućeska, "Bune Seljaka Muslimana u Bosni u XVII , XVIII Stoljecu", Belgrad, 1976, s. 74-75'ten aktaran Turhan, 2013, s. 66.

⁷¹ Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Saraybonsa, 1980, s. 60'tan aktaran Fatma Sel Turhan, 2013, s. 51.

⁷² İmadiye vergisi taşra yöneticilerinin elinde suiistimaller çokça açık bir durumdaydı. Yerel komisyonlar bu vergilerin tevzi meselesini organize ediyorlar, heyet üyeleri tevzi defterlerinin tanziminde avantaj sağlayarak kendi bölgelerinin ayanı olma iddialarını pekiştiriyorlardı. Bkz. McGowan, 2004, s. 838.

ekstra vergiler halkın üzerine yüklemiş ve suiistimaller ciddi bir şekilde artmıştı. Nüfus sürekli azalıyor fakat vergiler durmaksızın artıyordu. Bunların yanına liva alay beylerinin timar ve zeametler üzerindeki usûlsüzlükleri, sıradan halkın yeniçeri defterlerine yazılması, vergi muafiyeti olanların haklarının hiçe sayılarak vergi ödemeye mecbur bırakılması ve kapudanlar arasındaki rekabetin getirdiği anarşi ortamı da eklenmişti. Bu durum kaçınılmaz olarak yüzyıl ortasında Bosna'da birçok kesimin iştirak ettiği bir isyana dönüştü.⁷³ Bosna'ya üçüncü defa atanan Hekimoğlu Ali Paşa isyanı bastırmak için cebrî tedbirlere başvurunca, bir zamanlar Avusturya'ya karşı beraber savaştığı en güvendiği ayanlar ve müttefikleri tarafından İstanbul'a şikâyet edilmiş ve azledilmişti.⁷⁴ Bosna'da yaşanan bunalım şunu göstermektedir: Uzun süren savaşlar merkezin bölgedeki en yetkili temsilcisi valiyi askerî elit ve ayanların yardımına mecbur bırakmış, bu durum valinin otoritesini sarsmış ve ahalinin yeni güç odakları çevresinde organize olarak, istenilmeyen valinin merkeze şikâyet edilerek değiştirilmesini talep etme hakkını ortaya çıkarmıştır.⁷⁵ Mamafih esas can alıcı husus XVIII. yüzyıl ortasında olduğu zikredilen tüm bu suiistimallerin, XIX. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Ahvâl-i Bosna*'da aynen aktarılmasıdır.⁷⁶

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin başını en çok ağrıtan düşmanı şüphesiz Rusya'ydı. 1768-1774 Osmanlı-Rus Muharebesi için Saraybosna'dan 40 bayrak yeniçeri, Kapudan Gradişcanin liderliğinde 1.200 nefer ve 50 bayraktan müteşekkil sipahi birliği Hotin Kalesi'ni savunmak için gitmişti; lâkin Osmanlı ordusu yenildi.⁷⁷ Umutsuzluk Bosna'ya da yansdı. Maaşların gelmemesini ve Hotin Seferi'nin yarattığı masrafları öne süren Boşnaklar asker isteğini içeren 1770'te gelen fermana riayet etmediler. Buna bir de 1771'de Bosnalılardan talep edilen imdad-ı seferiye eklenince, Saraybosna Hünkâr Camii'nde bu meblağın ödenmeyeceğine karar verilerek çarşı kapatıldı. Saraybosna'nın bu tavrından dolayı civar havâli de bu verginin ödenmesine karşı çıkmış, hatta verginin toplanmasına itiraz eden Župča köyü imamı Saraybosna'da

⁷³ İmamoiç, 2018, s. 385-390; Malcom, 2002, s. 86-87.

⁷⁴ Imamović, 2018, s. 385-395.

⁷⁵ "Mahzara şürû' eylemek" Boşnakların rahatsız olduğu bir kişiye karşı sıkça başvurduğu bir enstrümandı. Bkz. Filan, 2011, s. 119, 120, 134, 135, 159, 174, 196.

⁷⁶ *Ahvâl-i Bosna*'da geçen ahaliye yüklenen vergiler hakkında Bkz. Varak 11b, 13b, 14b, 32b, 49a, 38a, 41a, 44a. Kapudanların arasındaki husumetlerin varlığı hakkında Bkz. Varak 43a. Esnaf takımının ve ahalinin nüfuzunu arttırmak için yeniçeri esamesi alması ve ocağa dâhil olması hakkında Bkz. Varak 45a.

⁷⁷ Imamović, 2018, s. 398-400. Molla Mustafa 1186/1774 tarihinde mecmuasına bir türlü gelmeyen galibiyet haberine içerleyerek "... 'Asker çok amma Nusret-i Hudâ yok.'" kaydını düşer. Filan, 2011, s. 115.

idam edilmişti. Nitekim 1774 yılında zor da olsa vergi toplanmıştı.⁷⁸ *Ahvâl-i Bosna*'da İsević, yeniçeri ve sipahilerin seferberlik emrine icabet etmeyip bayrakları altında az neferle seferlere katıldıklarını aktarır.⁷⁹ Her ne kadar askerî sistemdeki suiistimaller ve yolsuzluklar kuvvetle muhtemel gibi görünse de kesintisiz savaşların ve mağlubiyetlerin Boşnak askerler üzerindeki yıpratıcı etkisinden dolayı ayak sürdükleri ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.⁸⁰

1787 yılında tekrar patlak veren Osmanlı-Rus Muharebesi ve akabinde Avusturya'nın Bosna hududuna 51.000 kişilik iki kolordu yerleştirmesi Bosna'da yine korku havası estirmiştir. Fakat Avusturyalıların da Bosna hududunun ve buradaki askeri potansiyelin bilincinde oldukları elçilik yazışmalarında mevcuttur.⁸¹ O esnada başka meselelerle uğraşmaktan dolayı zor durumda kalan İstanbul, Avusturya tehlikesine karşı Boşnaklara gereken para ve teşkilâtı göndermekte zorlanınca Boşnaklar Bosna'nın savunması için inisiyatif almak zorunda kalmışlardır. 1788 yılında Saraybosna'dan 3.000 asker gibi nispeten az bir askerin cepheye gitmesine karşın, evlerin çoğunda yetişkin erkek kalmadığı iddiası kesintisiz savaşların Bosna üzerindeki yıkıcı etkisini göstermektedir.⁸² Molla Mustafa halkın yeniçeri bayrakları altında toplanıp kendi imkânlarıyla savaşa gitmişken, ordudaki ileri gelen ağaların bu askerlerin ihtiyaçlarıyla ilgileneceğine hayvan ticaretiyle uğraştığını aktarmaktadır.⁸³ *Ahvâl-i Bosna*'da da genellikle fukara ahalinin ve *nefir-i 'âm*⁸⁴ ordusunun genellikle savaşmak üzere sefere gittiği yazmaktadır.⁸⁵

⁷⁸ Imamović, 2018, s. 398-402.

⁷⁹ İsević bu hususta şöyle demektedir: “...*Kadîm defterlerde olan timâr ve ze'âmet ashâbı üç binden mütecâviz ve müşterekleri beş altı bin var iken; yirmi senedenberü düşmana karşı bayrakları altında ellişer nefer cem' olmak kabil olmayub, bu def'a Sırb zuhûrunda bayrağıyla yedişer nefer sipâh varmamışdır.*” İsević, Varak 30b Ayrıca Bkz. Varak 31b, 45b, 46a.

⁸⁰ 1191/1777 tarihinde Bosna'daki aga ve bayraktarlar 7 senedir maaşların ödenmediği gerekçesiyle İstanbul'a mahzar yazıp göndermekten vazgeçerler. Molla Mustafa yedi senedir mevâciblerin gelmemesi sebebiyle esameli olanların borçlu olduğunu, Saraybosna'da herkesin alacak verecek meselesi olduğundan şehir halkının keder içerisinde olduğunu kaydeder. Filan, 2011, s. 134-135

⁸¹ Diez 10 Eylül 1784 tarihli mektubunda Bosnadaki kapudanların sultana kanlarının son damlasına kadar savaşacaklarını açıkladıklarını ve kolayca 100 bin kişiyi seferber edebileceklerini yazmaktadır. Bkz. Zinkeisen, 2019, s. 344.

⁸² Sefere giden asker sayısını ve evlerin erkeksiz kaldığını Molla Mustafa 1202/1788 tarihli olarak *Mecmua*'sına kaydeder. Bkz. Filan, 2011, s. 183

⁸³ Imamović, 2018, s. 411; Filan, 2011, s. 191.

⁸⁴ Düşman saldırısı karşısında yerel ahalinin savunmaya çağırılması sonucunda oluşturulan halk ordusu. Mehmet Ali Ünal, “Nefir-i âmm”, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma, İstanbul, 2011, s.513,514.

⁸⁵ Bosna'nın asker sayısındaki potansiyeline karşın savaşa genellikle fukara ahalinin, gönüllülerin ve hatta gayrimüslimlerin katılmasıyla alâkalı İsević şöyle der: “...*Sefere gelince nefir-i 'âm isterler; hâlbuki eyâlet-i Bosna da on dokuz serdarlık yerdir. Akall-ı kalîl yirmi bin yeniçeri ve otuz altı bin berath yerlû*

XVIII. yüzyıl savaşlarının getirdiği yıkımlara ek olarak Bosna'da en az düşman kadar tehlikeli veba ve benzeri salgın hastalıklar belâsı da vardı. Çaresi olmayan öldürücü hastalıkların Boşnaklar üzerinde yarattığı etki ciddi anlamda endişe verici olmalıdır. Panzac'ın ifade ettiği gibi “Zincirleme felâketler, her yeni felâket haberine inanmaya hatta böyle haberler üretmeye yol açan bir dehşet ve huzursuzluk ortamı yaratır.”⁸⁶ Veba gibi felâketler iktisadî ve demografik olarak toplumları ciddi manada etkiliyordu. Yüksek ölüm oranı ve kitlesel kaçışlar ile ticaret akışının azalması önemli sonuçlar doğuruyordu. 1733-1734'te Banaluka ve Bihaç'ta veba görülmüştü.⁸⁷ Boşnaklar padişaha 1737'de yazdıkları mahzarda İran Seferi ve Özi müdafaasında birçok Boşnak'ın öldüğünü söylerken, beş sene önce vebadan dolayı 20.000 kişinin hayatını kaybettiğini de ekliyorlardı⁸⁸ 1771'de Belgrad ve Uzice'yi müteakip Glasinac, Rogatica, Pale, Kopaçi ve Srebrenica'da veba ve Saraybosna'da kabakulak salgınında birçok kişi ölmüştü.⁸⁹ 1780'lerin başında Bosna'da çiçek hastalığı görülmüş ve birçok çocuk ölümü yaşanmıştı.⁹⁰ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Balkanlarda ciddi bir veba salgını vardır. 1782 yılında Bosna'da Saraybosna, Travnik ve Yenipazar gibi şehirlerde tüccarların faaliyetleri neticesinde veba yayılmış, 1783'te Saraybosna'da veba kaynaklı 16.000 ölüm görülmüştü.⁹¹ Molla Mustafa 1793'te bölgede veba görüldüğünü, sonrasında 1795 yılında Bosna hududunda görülen vebanın şehre geldiğini ve çocukların telef olduğunu kaydeder.⁹² XIX. yüzyıl başlarında 1813-1818 yılları arasında on yıldır görülmeyen veba salgını Bosna'da tekrar ortaya çıkmış; salgın bu sefer Sırbistan tarafından, eyaletin doğusundan batısına doğru bir yol izleyerek yayılmıştı.⁹³ Bu salgının Sırp İsyanı'nı

kulu neferâtı ve sipah u zu'amâ müşterekleriyle on binden mütecâvizdir ve dokuz mîr-i mîrân netice-i kelâm muvazzaf 'asker olmak üzere seksen binden mütecâvizdir. Böyle iken lede'l-iktizâ nefîr-i 'âmî ve köylü rençber fukarâsını hatta zimmîleri bile sefere kaldırırılar ve bu bahane ile soyarlar.” İsević, Varak 48a-48b.

⁸⁶ Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 24.

⁸⁷ Panzac, 1997, s. 37, 79.

⁸⁸ Imamović, 2018, s. 383.

⁸⁹ Imamović, 2018, s. 402.

⁹⁰ Molla Mustafa bu olayı 1196 1781/1782 yılına kaydeder. Bkz. Filan, 2011, s. 161. Panzac salgını 1783 olarak aktarır. Bkz. Panzac, 1997, s. 19.

⁹¹ Panzac, 1997, s. 38. Molla Mustafa kendi civarından sual ettiği bilgiye dayanarak yüz mahalleden seksener kişinin vefat ettiğine dair bir hesaplama ile 8.000 kişinin vefat ettiğini tahmin eder. Bkz. Filan, 2011, s. 169

⁹² Filan, 2011, s. 217, 339.

⁹³ Panzac, 1997, s. 84-87. Hastalığın şehirlerdeki öldürücülüğüne bir örnek olarak Panzac 1 Eylül 1814- 15 Mart 1815 tarihleri arasında 7 ayda 1796 kişinin hayatını kaybettiğini aktarır. Panzac, 1997, s. 172.

bastırmak için bölgeye gelen Ali Paşa'nın maiyetinde Anadolu'dan gelen askerlerden bölgeye getirildiği iddia edilmektedir.⁹⁴

XIX. başlarında Mehmed Emin İsević eserini yazdığı sırada 1806-1812 Osmanlı-Rus Muharebesi başlamıştı. Fakat İsević'in de eserde sıkça bahsettiği üzere Boşnaklar o esnada 1804 yılında ortaya çıkan Sırp İsyanı ile meşguldüler. Müellif Sırp İsyanı gibi aktüel bir meseleyi müstakil bir alt başlık açmaksızın satır aralarına serpiştirmiştir. Bundan dolayı Sırp meselesine kısaca değinmeden, eserin yazıldığı tarihsel arka planının tam olarak kavranması mümkün olmayacaktır. Sırp İsyanı başlarda bölgedeki Yeniçeri dayıları ve yamaklarının zulmüne karşı başlatılan bir ayaklanma iken zamanla isyanın seyri değişmiştir. 1805-1806 tarihlerinde isyanın eksenini dayıların zulmüne isyandan sultana isyana doğru evrilmiştir. 1805 yazında sayıları neredeyse 35-40 bine ulaşan asilere karşı fetva alınıp cihat ilan edilmiştir. Dönemin Bosna valisi Hüsrev Paşa 12.000 kişilik Bosna ordusuyla Böğürdelen ve Uziçe tarafını isyancılardan temizlemek üzere harekete geçmiş, ancak 13 Ağustos'ta Klis Mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın ordusu Mişar mevkiinde Kara Yorgi'nin isyancı askerlerine mağlup olunca avantaj isyancıların eline geçmiştir. 1806 sonunda 25.000 kişilik orduyla Belgrad'ı kuşatan asiler 8 Ocak 1807 tarihinde Belgrad'a girmiş, akabinde Belgrad Muhafızı Süleyman Paşa ve Bosna Valisi Hüsrev Paşa'nın gönderdiği emirler doğrultusunda Böğürdelen'de bulunan Bosna ordusunun komutanları Hasan, Süleyman ve Ali paşalar Sırlara bu kaleyi de teslim etmişlerdir.⁹⁵ Çok geçmeden Belgrad Muhafızı Süleyman Paşa şehirden ayrılmış ve yolda katledilmiş; Belgrad ve Böğürdelen'deki Müslümanlar yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın acımasızca kılıçtan geçirilmiş, ahali zorla Hristiyanlaştırmaya çalışılmıştır.⁹⁶ Belgrad'ın düşmesi, civar yerlerden gelen katliam haberleri ve Bosna'ya iltica edenlerin durumu Boşnaklar arasında büyük bir öfkeye neden olmuştur. 1807 yılında Travnik'te toplanan Bosna ileri gelenleri, vali Hüsrev Paşa'ya kanlarının son damlasına kadar dinleri için mücadele edeceklerine dair söz vermişlerdir.⁹⁷

İsyancı Sırlar üzerine yapılan harekâtlarda karşılaşılan en büyük problem ordunun iâşesi meselesiydi. Öyle ki 1809 yılında Hurşid Paşa İstanbul'a gönderdiği

⁹⁴ Panzac, 1997, s. 99-100.

⁹⁵ Aslantaş, 2007, s. 95-113.

⁹⁶ Belgradî Raşid, Vak'a-i Hayretnüma, Tatyos Dividciyan Matbaası, İstanbul, 1291, s. 44; Cevdet Paşa, Tarih, C. 9, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1309, s. 130; Zinkeisen, 2019, s. 220; Aslantaş, 2007, s. 115.

⁹⁷ Eren, 1965, s. 43.

yazıda düşmanın görüldüğü yerde bertaraf edildiğini ve yolların açıldığını, fakat zahiresizlikten dolayı Belgrad'a 36 saatlik mesafedeki Pasarofça yakınlarından dönmek zorunda kalındığını yazmaktaydı.⁹⁸ Bosna eyaletinde Yenipazar, Seniçe, Yenivaroş, Pirepol, Srebreniçe, Biyelina ve Akova kazaları isyancıların taarruzu altındaydı.⁹⁹ Yenipazar halkı tarafından İstanbul'a gönderilen mazharlarda isyancılarla canla başla mücadele eden Boşnaklar, merkezden neferat için zahire talep ediyorlardı.¹⁰⁰

Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesine kısa bir süre kala müstakbel Bosna valisi, o zamanın sadrazamı İbrahim Hilmi Paşa 26 Nisan 1807'de Osmanlı ordusu ile beraber Rumeli'ye doğru yola koyulmuştu; fakat Mayıs ayında Sultan III. Selim tahttan indirilince işler değişmişti.¹⁰¹ 1808 yılında İbrahim Hilmi Paşa Bosna valisi olarak atanmıştır.¹⁰² Sırplarla mücadelenin en şiddetli olduğu dönemde, isyandan en çok etkilenen yerlerin başında gelen Bosna eyaletinde göreve gelmek paşa için şüphesiz zor bir deneyim olmuştur. Muharebelerin şiddetli geçtiği 1810 yılında Bosna valisi İbrahim Paşa, maiyetindeki Bihke Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Paşa, İzvornik Mutasarrıfı Sunullah Paşa, Gradiška Kapudanı Osman Bey ve daha birçok kapudanla beraber dörtte birini Hristiyan reayanın oluşturduğu 30.000 kişilik Bosna ordusuyla Sırbistan'a yürümüştü. Paşa, Loznica'da isyancıları yenmeyi başarmıştır. Bunu Süleyman Paşa'nın Uziçe'ye olan harekâtında isyancı kamplarını imha etmesiyle alınan muhtelif galibiyetler takip etti. Lâkin Deligrad'daki kuvvetli muharebelere rağmen Bosnalılar muvaffakiyet sağlayamadılar.¹⁰³ Bosna valisi İbrahim Paşa ordusunun zahiresiz kaldığını ve külliyetli paraya ihtiyaç duyduğu için merkezden yardım talep etmiştir. Beklenen yardımdan umudu kesen Paşa, Kara Yorgi ile ateşkes yapmaya çalıştığı¹⁰⁴ için İstanbul tarafından şiddetle eleştirilmiş¹⁰⁵ ve 1813 tarihinde azledilmiş, yerine Silahdar Ali Paşa atanmıştır.

⁹⁸ Aslantaş,2007, s. 124.

⁹⁹ İsević, Varak 14b; Cevdet Paşa, 1309, s. 130.

¹⁰⁰ Eren, 1965: 42; Cevdet Paşa, 1309: 130.

¹⁰¹ Aslantaş,2007, s. 116-117.

¹⁰² BOA HAT. 1362/53755 29 Z 1222/ 27 Şubat 1808.

¹⁰³ Başagiç, 2015, s. 194; Eren, 1965, s. 44-45.

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, 1309, s. 196,197; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, Şâni-zâde Tarihi (1223-1237/ 1808-1821), C. 1, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca, İstanbul, 2008, s. 414-416; Aslantaş,2007, s. 132.

¹⁰⁵ Sabık vali İbrahim Hilmi Paşa azledildikten sonra Kandiye'ye gönderilmiş, fakat emri yerine getirmede ağır hareket edince tuğları alınıp tenzil-i rütbe ile Gelibolu'ya gitmesi emredilmişti. Bkz. Câbi Ömer Efendi, Câbi Târihi (Târih-i Sultân-ı Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni): Tahlîl ve Tenkidli Metin, C. 2, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 983-984.

Ali Paşa 80.000 kişilik bir ordu tertip etmiş ve Ekim ayında Belgrad'a girmiştir. Boşnaklar 1 Ekim 1813 tarihinde Belgrad'a giren ilk birlikler arasındaydı.¹⁰⁶

Sırp İsyanı'nın silahlı mücadele safhası geride kaldığında Bosna halkı katliamlardan ve zorunlu göçlerden dolayı bitap düşmüştü. Özellikle sınır bölgesindeki şehir ve kasabalar ciddi zarar görmüş bu da eyaletin iktisadî durumunu menfi surette etkilemiştir.¹⁰⁷ İsyan devam ettiği sırada durumdan kaçılmaz bir surette etkilenen Boşnaklardan biri olan Mehmed Emin İsević, büyük ihtimalle ulema mensuplarına has bir tavırla, belki biraz da sert ve eleştirel bir tonda çeşitli mahfillerde eyaletteki kötü olarak gördüğü gidişatı dile getirmiştir. Eleştirileri bir süre sonra iktidar sahiplerini rahatsız etmiş ve netice itibarıyla ilmiye mensuplarına verilen bir ceza olan nefyedilme cezası ile Limni Adası'na sürgüne gönderilmiştir. İsević duruma öfkelenmiş ve tüm ilmî birikimiyle yüzlerce yıllık bir geleneğe sahip olan *ıslahatnâme* türünde bir eser kaleme alarak, hem sultanı eyaletteki kötü gidişata dair uyarmış hem de affını talep etmiştir.

¹⁰⁶ Aslantaş,2007, s. 146; Imamović,2018, s. 415.

¹⁰⁷ Eren, 1965, s. 46.

I. BÖLÜM

YAZAR HAKKINDA

1-Ailesi ve Hayatı

Osmanlı meşhurları hakkında kaleme alınan muhtelif biyografik eserlerde Mehmed Emin İsević hakkında bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Buna karşın Aličić *Ahvâl-i Bosna* üzerine yazdığı makalede eserin müellifi Mehmed Emin hakkında bazı malûmatlar vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre, İsević XVIII. yüzyılın ortalarında Saraybosnalı seçkin ve tanınmış bir ailede dünyaya gelmiştir.¹⁰⁸ Muvekkit, İsević hakkındaki vefat kaydında babasının İsmail Efendi olduğunu ve İsević öldükten sonra geriye oğlu Necib Süleyman Efendi'nin kaldığını aktarır.¹⁰⁹ Aličić de bu görüşe katılarak İsević'in babasının büyük ihtimâlle 1760'ların sonunda Saraybosna'da müftülük yapmış olan İsmail Efendi olduğunu belirtir. 1768-1769 tarihleri arasını kapsayan 9 numaralı Bosna Kadı Sicil'inde İsa-zâde İsmail Efendi'nin Saraybosna kadısı es-Seyyid Ali Efendi'nin yerine naip olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Defterde bu tarih H. Muharrem 1183/ M. Mayıs 1769 olarak verilmiş, ancak defterin sonraki sayfalarında İsmail Efendi'nin imzasına veya mührüne rastlanılmamıştır. Nitekim defterin ileriki sayfalarında yine kadı es-Seyyid Ali Efendi'nin mührünün bulunması, İsa-zâde İsmail Efendi'nin kısa bir süreliğine naiplikte bulunduğunu düşündürmektedir.¹¹⁰ Mehmed Emin'in babasının da İsa-zâde olarak anılması, bu ilmiye ailesinin köklü olduğunu göstermektedir. Mehmed Emin de ailesinin diğer üyeleri gibi iyi bir eğitim alarak kadı olmuştur.¹¹¹ Pejo Coskovic, Molla Baseski'nin *Mecmua*'sına dayandığı bilgiye göre İsević'in 1772 yılında Saraybosna'ya geldiğini söyler.¹¹² İsević henüz gençken dahi XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başları Saraybosna'sında tanınan bir adam olmayı

¹⁰⁸ Ahmed S. Aličić, "Manuscript Ahvâl-i Bosna By Muhamed Emin Isevic (Early 19th Century): Introduction, translation from Turkish and annotations by author", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju* (POF), C. 50, Sarajevo, 2002. Bu makale şu çalışmanın İngilizce tercümesidir. Bkz. Ahmed, S. Aličić, "Manuskript Ahvâli Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", POF, 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, s. 229.

¹⁰⁹ Salih Sıdkı Hadžihuseibović Muvekkit, *Poviest Bosne II*, çev. Abdullah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, El-Kalem, Saraybosna, 1999, 826.

¹¹⁰ Saraybosna Şer'îye Sicilleri, Defter no. 9 (1768-1769), s. 18-19.

¹¹¹ Aličić, 2002, s. 229

¹¹² Pejo Coskovic, "Emin Muhammed Isević", *Hrvatski Biografski Leksikon*, <http://enciklopedija.izmk.hr/clanak.aspx?id=59845>, (08.08.2019). Ancak Molla Mustafa'nın *Mecmua*'sında geçen ve 1772'de Bosna'ya gelen Mehmed Emin'in gelecekte *Ahvâl-i Bosna*'nın müellifi olacak kişi olup olmadığı net değildir. Molla Mustafa kısaca şu bilgiyi verir: "Emin Mehmed Molla Efendi kudüm eyledi fi 1186 fi mâh-ı muharrem [Nisan/ Mayıs 1772]." Bkz. Filan, 2011, s. 108.

başarmıştır. Bosnalıların Osmanlı yönetimine açıkça meydan okumaya başladıkları bir dönemde yaşayan İsević'in Bosna ve imparatorluğun geneli hakkında tafsilatlı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Molla Mustafa'nın 1773 tarihli kaydında kendisi uzun boylu, uzun ak sakallı olarak tarif edilirken; sivri dilli olmasına dair şöyle bir ibare düşölür: "...*Amma ba'zı vakit mecnun olur idi. Cünûniyyetde katı çok envâ'î sözler söylerdi. Def' oldıkda bayağı kibârâne 'akl kullanurdu.*"¹¹³ Osmanlı arşivinde adının geçtiğı belgelerde İsa-zâde Mehmed Emin olarak geçmektedir.¹¹⁴ Anonim bir yazmada ise İsević hakkında İsa Hoca-zâde Mehmed Emin olarak bahsedilmiştir.¹¹⁵ İsević İstanbul'a gönderdiği bir arizada kendisinden Mehmed Emin Bosnavî olarak söz etmektedir.¹¹⁶

2-Eğitimi

Mehmed Emin İsević hakkında yeterli biyografik bilgiye ve belgeye sahip olunmadığından dolayı eğitimi hakkında kesin hükümlere ulaşılması şimdilik imkânsızdır. Ancak mevcut bilgilere göre, İsević seçkin bir ilmiye ailesine mensup biri olarak doğmuştur. Sonrasında kadı olmuş ve ölümüne kadar muhtelif görevlerde bulunmuştur. Kadı ve naiplik yaptığı bilindiğı için medrese eğitiminden geçtikten sonra mülâzım sıfatıyla tarik defterine kaydolduğı ve atama hakkı kazanınca nahiye veya küçük bir kazada mesleğe başladığı tahmin edilebilir.¹¹⁷ Müellif ayrıca Edirne müderrisi payesine sahiptir. Bu hususta ilmiye dairesinde bazı teamüllere göre kadılıktan müderrisliğe veya tam tersi yönde bir hareketle geçişlerin yaşandığı malûmdur.¹¹⁸

İlmiye mensubu İsević'in Bosnalı olduğu hatırdan çıkarılmaması gereken bir husustur. İsević'le aynı sosyal muhitten gelen ve aynı meslek yolunda devam etmiş birinin eğitim sürecine odaklanmak araştırmacıyı daha doğru muhtemel sonuçlara ulaştırabilir. Mesela Bosnalı mecmua yazarı Mustafa Muhibbi tıpkı Mehmed Emin İsević

¹¹³ Molla Mustafa'nın mezkûr kaydındaki İsiç Mola Mehmed olarak geçen kişinin Mehmed Emin İsević olduğu kuvvetle muhtemeldir. Filan, 2011, s. 259.

¹¹⁴ Bkz. BOA, HAT 500/24475 10 CA 1232/ 28 Mart 1817; BOA, C.ADL, 45/2704, 21 Z 1232/1 Kasım 1817.

¹¹⁵ Bkz. Anonim Yazma, 1217-1228 Seneleri Arasında Bosna'da Cereyan Eden 11 Senelik Tarihî Olaylara Dair Risale, MK, Ali Emiri Koleksiyonu, 34AeTarih83, Varak 6b. [Bundan sonra *1217-1228 Seneleri Arasında Bosna* olarak yazılacaktır.]

¹¹⁶ Bkz. BOA, TSMA 721/1137.

¹¹⁷ Yasemin Beyazıt, Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl), TTK Basımevi, Ankara, 2014, s. 28-32.

¹¹⁸ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiyesi, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s. 331.

gibi ilmiye zümresinde bir ailede doğmuş ve kadılık yapmış bir ilmiye mensubuydu. Tatjana Paić-Vukić'in Mustafa Muhibbi hakkında yazdığı monografide, Muhibbi'nin eğitimiyle alâkalı ortaya koyduğu bilgiler müellif İsević'inkiyle paralellik gösteriyor olsa gerektir. Muhibbi 1788 tarihinde Neretva'daki Dusina nahiyesinde doğmuştur. Ailesi nesillerdir ilmiye tarikinde hizmet eden Muhibbi, büyük ihtimalle ilk eğitimini evde babasından, imamdan veya bölgedeki mektepten almıştı. Sonrasında kadı olabilmek için mutlaka yüksek dereceli bir medreseden mezun olması gerekirdi ki, bölgede bu evsafa olan tek kurum aynı zamanda Balkanlar'daki en saygın medreselerden olan Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ydi. Sonrasında diğer Bosnalı ulema üyeleri gibi yüksek öğrenimini devam ettirmek için İstanbul'daki Sahn-ı Seman veya Süleymaniye gibi medreselere devam etmiş olabilirdi.¹¹⁹ Bu eğitim safhalarını müellif İsević'in de izlemiş olması muhtemeldir.

3-Üstlendiği Görevler

Mehmed Emin İsević'in tam olarak nerede kadılık veya naiplik yaptığı mevcut kaynaklar ışığında tam olarak tespit edilememiştir. Ancak bunların dışında da bazı mevkilerde görev aldığı bilinmektedir. Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve kendi el yazısıyla kaleme aldığı anlaşılan arizada İsević, kendisinin 1810 tarihinde Saraybosna *bâb nâibi*¹²⁰ olarak atandığını ancak Bosna'yı fesada sürükleyen bazı kişiler tarafından aleyhinde haberler çıkarıldığını ve imkân verilirse Bosna'daki düzeni tekrar sağlamak için elinden geleni yapacağını belirtmiştir.¹²¹ Aličić, Mehmed Emin İsević'in *Ahvâl-i Bosna* eserini telif edip padişaha sunulmak üzere göndermesinden kısa süre sonra affedildiğini,

¹¹⁹ Muhibbi ve İsević arasındaki bir diğer tesadüf de İsević'in vefat ettikten sonra Muhibbi'nin ailesinin defnedildiği Alikofac mezarlığına defnedilmesidir. Tatjana Paić-Vukić, *The World of Mustafa Muhibbi, A Kadı From Sarajevo*, Isis Press, İstanbul, 2011, s. 24.

¹²⁰ Bâb mahkemeleri adlî ve hukukî konularda şehirdeki kadı mahkemesinin yükünü hafifletmek için yoğun bir şekilde çalışırdı. Mahkemenin başındaki kişiye Bâb nâibi denilmektedir. İpşirli, 2021, s. 150,151.

¹²¹ Mehmed Emin Bosnavî şeklinde imzaladığı evrakta İsević şöyle demektedir: “..Kıbel-i hazret-i pâdişâhîden nizâmlarına bu kulları ta'yin buyurulsa 'askersiz, topsuz, kütâlsiz cümlelerin hakkından gelürdüm ve cümle memleket az zamanda ma'mûr olurdu. Ve her ne zaman emr-i pâdişâhî olsa andan sonra derûn-ı Bosna'da muvazzaf'askerden seksen bin ve taşraya muktezâ olsa kırk bin göndermek bi-tevfîki'llahi ta'âlâ işden değil. Ve eğer 'uhdesinden gelemesem isem kelim bâb-ı hümayûna gelsün. Zîrâ cümle fukarâ ve zu'afâ ve re'âyâ ve berâyâ ve ehl-i sük ve kaffe-i 'asker ve ehl-i 'ırz bu fakîrin hayrhâhlarıdır ve kemâl-i emniyetleri derkâr. Ve kendi etmekile [ekmeğiyle] hâzır 'asker olub mûin olurlar ve cümle hâinlerin haklarından bir emr ile gelürler ve memleket rahât kalurdu ve kaçan ra'ıyyet yerli yerine gelürdü. Ve pâdişâhım bir memlekete yeniden mâlik olurdu. Biz buna tâlib değil idik, bunlar ister.” BOA, TSMA 721/1137. Bu ariza tarihsiz olup İsević'in Has Oda Sırkâtibi Feyzullah Efendi'ye hitaben yazdığı şukkada tarih H. 12 Z 1224/ M. 4 Şubat 1810 şeklinde kaydedilmiştir. Belgelerin transkripsiyonu için Bkz. Ek:3

Saraybosna ordu şeyhliği ve Edirne müderrisliği ile taltif edildiğini aktarmaktadır.¹²² Âlim kişiliğinin yanında şiire olan ilgisi ve istidatıyla tanınan İsević, XVIII. yüzyılda Bosna’da yetişen şairler arasında da gösterilmiştir.¹²³ Salih Trako tarafından hiçbir tarikata mensup olmadığı belirtilen Mehmed Emin İsević, Saraybosna At Meydanı’nda bulunan Bakir Baba Cami’sinde yıllarca Mesnevî-yi Şerîf okutmuştur.¹²⁴

Mehmed Emin İsević’in konuşmaları sultanın otoritesine, daha açık olarak bölgedeki Osmanlı valisine karşı muzır görüldüğü için sürgüne gönderilmiş fakat kısa sürede affedilerek Bosna’ya geri dönmüştür. Dönüşünde muhalif cenahla tekrar birleşmiştir. Bu durum, Aličić’in tabiriyle, “*Bosna Valisi İbrahim Hilmi Paşa’ya çileden çıkarmıştır*”. İsević’in 1809 yılında Limni Adası’na sürgüne gönderilmeden evvel aynı sene Saraybosna’da bulunduğunu Millet Kütüphanesi’ndeki anonim bir yazmadan teyit etmiş bulunmaktayız.¹²⁵ Bununla beraber Muvekkit’in aktardığına göre, İsević sürgüne gönderileceğini bile bile Saraybosna’ya gelmiş ve şehrin civarında yangın çıkarmış, bunun üzerine Şubat 1809 tarihinde Limni Adası’na sürgüne gönderilmiştir.¹²⁶ Sürgündeyken yazılan *Ahvâl-i Bosna*’nın padişaha gerçekten ulaşip ulaşmadığı bir muammadır. Ancak Mehmed Emin İsević’in kısa süre sonra affedilmesi, Saraybosna ordu şeyhliği ve Edirne müderrisliği ile taltif edilmesi eserin maksadının hâsıl olduğuna delâlet edebilir. Aličić, af ve yeni görevlerin muhtemelen imparatorluğun en uç yeri olan Bosna’daki olup bitenleri cesur ve açık bir şekilde anlatan İsević’in padişahın ihsanına mazhar olmasından kaynaklı olduğunu belirtir.¹²⁷ Fakat padişaha ulaşan bir eserin Osmanlı âlimlerince neredeyse hiç bilinmemesi gerçeği, bu iddiayı teyide muhtaç

¹²² Aličić, 2002, s. 229-330.

¹²³ Altay Suroy Recepoğlu, Kosova’da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 289.

¹²⁴ Onun bu faaliyeti bölgede öylesine iz bırakmış olmalı ki 1816’daki vefatı üzerine halk şu darbimeseli ortaya koymuştur: “*Umro Isevića, završila se Mesnevića*” yani “İsević öldü, Mesnevi bitti.” Salih Trako, “Sarayev’da Mesnevi Dersleri Ve Mesnevihânlar Üzerine,” *Selçuk Üniversitesi I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler*, Konya, 1987, s. 145.

¹²⁵ 10 varaktan oluşan bu yazmanın 6a numaralı sayfasında “*kudât-ı mu’allada İsa Hoca-zâde Mehmed Emin Efendi*” olarak zikredilen müellifimiz hakkında enteresan bir anekdot verilmiştir. Söylendiğine göre 1223/1808-1809 tarihinde İsević rüyasında Hazret-i Osman ve Bilal Habeşi’yi görmüş sonrasında “*gönlüne bir ilhâm düşüb kâdıklara müte’allik kağıdları cem’ ve şeyhü’l-İslâm efendiye irsâl*” etmiştir. Akabinde kadılık görevinden feragat etmiş, tütün ve kahveyi bırakmıştır. Fakat müellifimiz hakkında açıklama “*Amma sonunda aslı yok çıkdı. Mukaddemden ziyadece kadılığa rağbet eyledi.*” şeklinde sona ermiştir. Bkz. 1217-1228 *Seneleri Arasında Bosna*, Varak 6b. Kaydın İsević’in hasımlarından ya da onu sevmeyenlerden biri tarafından yazılma ihtimali muhtemeldir. Lâkin bu bilgileri başka bir kaynakla teyit etme imkânımız olmamıştır.

¹²⁶ Muvekkit, 1999, s. 790.

¹²⁷ Aličić, 2002, s. 229-330.

bırakmaktadır. İkinci sürgününden Saraybosna'ya döndükten sonra faaliyetleri hakkında bilgi bulunmayan İsević hakkında Aličić, zamanının çoğunu Bosna dışında, büyük ihtimalle Edirne'de müderrislik yaparak geçirdiği hususunda yorumda bulunur. İsević 1816 yılında vefat etmiş ve ailesinin yaşadığı Alikofac mezarlığına defnedilmiştir.¹²⁸

4-Düşünceleri

İsević'in *Ahvâl-i Bosna* eserindeki düşünceleri; eyaletteki rüşvet ve yolsuzluklar hakkında, Sırp İsyanı hakkında ve eseri telif ettiği sırada kendi vaziyeti hakkında olmak üzere üç grupta toplanabilir. Evvelâ rüşvet ve yolsuzluklar maddesinde İsević'in şiddetle eleştirdiği kesim ulema mensuplarıdır. Bu hususta müellif, Bosna özelinde anlattığı rüşvet ve irtikap hadiselerinin katiyen abartı olmadığını, bu durumun imparatorluğun diğer bölgelerinde de yaşandığını ve buna sebep olanın bizzat ulema mensupları olduğunu şöyle aktarır:¹²⁹

"...Cümle ahvâl-i Bosna minvâl-ı muharrer olub zerre kadar hilâf yokdur. Belki daha ziyâde fesâd üzeredir ve manzûr-ı meşhûdumuz olan Rumeli ve Anadolu ve İklîm-i Mısır ve pâre-i Şâm cümlesi biri birinden bed-ter fesâd u ihtilâl üzeredir ve cümlesine sebep 'ulemânın fesadıdır... Nemçe re'âyâsı ve Sırbalar bile çağırırlar: "Siz şerî'at satıcılarısı[nı]z! Sizin kılıcınız kesmez!" Hatta Harameyn-i muhteremeyn fîtnesinin cevabı bu imiş"

Eserin başka bir yerinde İsević ulema mensuplarının kimler olduğunu açarak bulunların rüşvet ve iltimasla işgal ettikleri mevkilere gelmiş, mansıpları alıp satarak zengin olan kadı, müftü ve naipiler ile onlara bağlı kapı kethüdaları olduğunu ifade eder. İsević onlar hakkında *"...Eyâlet-i mezkûreye virdikleri zulm u fesâdı ve kahr u ihtilâli bayağı düşman*

¹²⁸ Bosna Hersek Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Alikofac'taki mezarlar hakkında bir proje yürütmüştür. İnternet sitesinde 1232. sırada bulunan İsević'in mezarı hakkında bilgiler ve mezar taşının üzerinde yazanlar mevcuttur. Mezarın boyu 1.50, eni 12 x 22 cm'dir. Mezar taşında iki nişan ve üstünde sarık vardır. Kitabesinde celî nakış şeklinde 13 satır bulunur. *"Merhumun ruhuna Fatiha/ Allah'tan başka Tanrı yoktur ve o her şeye kadir olandır/ İsević'in mezarından boş ellerle geçme/ Amma İhlas Suresi'sini oku ve tamamla/ Bu kutsanmış mezar nurludur/ Ve beşer o nur ile feyzlenir/ Ebediyeti ararken ahirete intikal etti/ Allah'ım, bu sebeptendir ki bekleniyor/ Cennetin hurileri ve nimetleri tarafından/ Vehbija merhum için matem tutarak yazdı/ Merhum için âlâ bir cevher/ Firdevs cennetinin muhafızları samimiyetle söyleyecek/ Firdevs cennetinin bahçelerine gel Mehmed Emin İsević/ 1232 [1816]"* İngilizce olarak verilen kitabenin çevirisi bana aittir. Mezarlıktaki kitabelerin kayıt altına alınması 2005 yılında Numanagić Hazim tarafından yapılmıştır. Bosnia and Herzegovina Comission to Preserve National Monuments, *Alikofac: The Burial Ground Esemble*, 2003, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2555 (10.10.2019)

¹²⁹ İsević, Varak 49a-49b.

virmemiştir. *Â'dâ-yı din ahyânen gelür bunlar ise 'ale'd-devam ahz-ı emvâl ile harâb-ı memlekete musırr*” demektedir.¹³⁰ Ulema dışındaki Bosna vücûhundan olan kişiler, beyler ve idarî yöneticilerin de rüşvet ve irtikapla kendilerini zenginleştirdiklerini, zenginlik ve sefâhat peşinde koştuklarını aktaran İsević, kronikleşmiş bu duruma karşı kimsenin bir çare düşünmediğini şöyle aktarır: “*Hiç bir ehad arar yok sorar yok; cümlesi gaflet-i şarabile mest lâya'kıl ve envâ'-ı ziynet ü ihtişama düşüb huzûz-ı nefsanîyetleriyle icrâ-yı mezâka ve lehv ü lu'ba ve ahz-ı rüşvete mübtelâ.*”¹³¹

Çalışmanın giriş kısmında da bahsedildiği üzere İsević ayrı bir başlık açmadan Sırp İsyanı sırasında bölgede yaşananları ve isyanın bir türlü bastırılmaması hakkındaki düşünce ve eleştirilerini eserin muhtelif yerlerinde dile getirir. Bölgede hâlihazırda bulunan kronik rüşvet, yolsuzluk ve adaletsizlikler gibi dertlere bir de Sırp İsyanı'nın doğurduğu malî ve askerî destek külfeti eklenmişti. Eleştirilerin odağında ise isyanı bastırmak için girişilen harekâtın başındaki kişi Bosna Valisi İbrahim Hilmi Paşa bulunmaktadır. İsević “...*Bosna eyâleti bir takım çiftçi zimmîyelerine ki Sırblardır nizâm virmege nâ-kâdir*” diyerek, düşmanın zayıflığına rağmen olayın bertaraf edilemediğini vurgularken eserin bir yerinde şöyle demektedir:¹³²

“...*Eyâlet-i Bosna'dan olmak üzere zükûr ve inâsdan re'âyâ fukarâsından İbrahim Paşa geleli berü bir buçuk sene zarfında yüz binden mütecâviz Sırb keferesi tarafına firâr ve nakl-i mekân itmiştir. Ve dîn ü devlete ihânet ve küffâr-ı hâksâra i'ânet ve takavvîyet kimden neş'et idüğü ma'lûm.*”

İsević, paşanın zahiresizlik sebebiyle orduyu taaruza geçirememesi hususunda eleştiride bulunarak Hekimoğlu Ali Paşa döneminden örnekler verir:¹³³

“*Belgrad, Semendire, Ujiçe[Uziçe], Bögürdelen kal'aları durur. Halâ kimse yanlarına varmamıştır; meğer Rumeli tarafından varıla, illâ Bosna bu vâli ile ve bu erkân ile bir köyü fethetme kâdir değildir. Cevâbları “Zehâ'irimiz bu kadar.” Ya şimdiye kadar bu kadar 'asâkir ne yedi? Merhûm cennet mekân Hekimoğlu Ali Paşa nice hücumunda zahiresiz bulunub, cümle 'askeri tez elden torbası aldığı kadar ısıcak etmekle[ekmekle] varub, bunlar gibi üç ay bir yerde oturmayub ayağı*

¹³⁰ İsević, Varak 6a-6b.

¹³¹ İsević, Varak 15b.

¹³² İsević, Varak 8a-8b.

¹³³ İsević, Varak 26b-27a.

tozuyla müsta'inen bi'llahi'n-nasîr hücumlarında yüz elli bin küffârı kılıçdan geçirüb ilâ-yevm'il-kıyâm tevârihleri okunur.”

Şüphesiz halkın gözünde valiye karşı oluşan rahatsızlığın başında Sırp seferi sebebiyle toplanan vergiler gelmekteydi. İsyan devam ettiği sırada askerlere yardım olması için halktan toplanan 19 bin yük tutarında arpa, buğday ve et ile beş sene boyunca *mübayaa* adı altında toplanan aynî ve nakdî yardımlar ahaliyi yormuştu.¹³⁴ Buna karşın İsević Bosna'daki asker fukarasının iâşesiz kaldığını ve toplanan 140 bin yük zahirenin nereye gittiğini sorguladıklarını aktarır ve bazı çarpıcı iddialarda bulunur. Müellifin iddiasına göre ahaliden toplanan zahire ve merkezden gönderilen 40 bin kile arpa ve buğday Bosna valisi ve defterdarı tarafından *düşman-ı dîne* satılmıştı. Gönderilen zahirelerin akıbetiyle alâkalı askerler arasında huzursuzluk baş gösterince vali korkudan durumu toparlayabilmek için İzvornik, Tuzla-i Bâlâ, Tuzla-ı Zîr, Yayçe, Srebreniçe, Gölhisar ve Saray kalelerindeki zor durumlar için saklanan zahire ve peksimeti toplatarak ambarları boş bırakmıştı. İsević bu hususta düşmanın hücum etmesi durumunda kalelerin bir gün dahi dayanacak zahire ve peksimetleri kalmadığı konusunda endişelerini dile getirmektedir.¹³⁵

Son maddede İsević'in *Ahvâl-i Bosna* eserini yazdığı sırada kendi vaziyeti ve ailesinin durumu hakkındaki düşüncelerine değinmekte fayda vardır. İsyanın tüm şiddetiyle devam ettiği sırada ailesini geride bırakarak Limni Adası'na sürgüne gönderilmesi onda haklı bir endişe ve alarm durumu yaratmış olmalıdır. Bu hususta İsević şöyle der:¹³⁶

“...Bu kullarını Hakk söylediğimden bilâ-mûcib Limni cezâresine nefy ü iclâ itdirüb mûkız-ı fesâddır ve muzırr-ı 'ibâddır deyü envâ'-ı ifk ü iftirâ'ı isnâd eylemişdir ve havene-i merkûme dahi sükût iderler...ve hâl-i 'acizânemizi mevlâ-yı müte'âlden gayrı bilür yoktur. Bu hengâm-ı seferde evlâd-ı sığârimızı ağlarken

¹³⁴ Toplanan aynî ve nakdî vergiler her sene için 1.1140 kese akçeye tekabül ediyordu. Eren, 1965, s. 32. İsević savaş sebebiyle toplanan vergilerin Bosna'daki ahalinin üzerine binmesi sebebiyle tüccarların iflas ettiğini ve reyanın Osmanlı mülkünden kaçtığını şu şekilde aktarır: “...Dört beş sene zarfında mübâyâ'a ve sâ'ir-i tevzî'ât nice yüz bin kiseye bâliğ olup beyhûde ü nâfile harac ve telef ve nice bin sâhib-i sermâ[ye] tüccârlar müflis olup kesret-i salyâneden eyâlet re'âyâsı dârü'l-harbe firâr eyledi ve aslâ bir iş görülmedi.” İsević, Varak 27a.

¹³⁵ İsević, Varak 13b.

¹³⁶ İsević, Varak 33b-34a.

*bî-nidâ düşman-ı dîn ağzında bıragub kaffe-i 'ibâdullahın inkisâr u bed-
du'âlarına mazhar olmuşlardır.”*

II. BÖLÜM

ESER HAKKINDA

1-Eserin Türü

Osmanlı düşünürleri devleti, devlet yönetimini, yönetici-tebaa ilişkisini, ontolojik olarak adaleti, siyasî ve içtimaî olayları, dönemsel olarak mukayeseler yaparak veciz sözlere, kıssadan hisselere, şiirlere yer vererek ve İslâmî referanslar kullanarak anlatmışlardır. Bu anlatılar günümüz tarihçilerinin dönemin yönetici ve elit kesiminin fikrî dünyasındaki değişimleri, adalet ve nizam gibi mefhumların kalem erbâbı üzerindeki sembolik manalarını, bürokratların ve yönetici sınıfın devletten beklentilerini, dönemin sosyo-politik olaylarını anlamalarını sağlar. Bu maksatla günün sorunlarına değinen, sultana tavsiyeler veren ve Memâlik-i Osmaniye’de olup bitenleri anlatan eserler neşredilmiştir.

Siyâsetnâme adı verilen bu eserler “devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür” mânâsında kullanılır.¹³⁷ Siyâsetnâmeler hükümdara ve vezirlere adaletin¹³⁸ temel alındığı bir devlet düzenini salık verir. Buradan da anlaşılacağı üzere devlet yönetimini ele alan siyâsetnâmeler, bütün güç ve yetki hükümdarda olduğu için hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir.¹³⁹ Hükümdar öznesini genişleterek, devlet içindeki yönetici eliti (vezirler ve yüksek memurlar) de hedef kitleye ekleyebiliriz. Uğur, siyâsetnâmeleri yazılış amacı olarak sultanlar için yazılanlar, vezirler için yazılanlar veya genel olanlar¹⁴⁰ olarak üçe ayırıyorken; Keskintaş bu eserleri konuları bakımından siyâsal, ahlâk

¹³⁷ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 37, İstanbul, 2009, s. 304.

¹³⁸ Siyâset felsefesi üzerine fikirleri İslâm âleminde de karşılık bulan Aristoteles, Müslüman âlimlerden es-Seâlibî, Ibn Zafer, Ibn Teymiyye, Gazalî, Zencânî, Yusuf Has Hâcib, er-Râvendî, Nizâmü’l-Mülk, Nasîruddin Tûsî, Muhammed bin Turtûşî gibi birçok ünlü mütefekkir adâleti siyasetin merkezine koyar. Bkz. H. Bahadır Türk, Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 115-138.

¹³⁹ Agâh Sırrı Levend, “Siyaset-Nameler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, C. 10, 1962, s. 167-168.

¹⁴⁰ Ahmet Uğur, Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Milli Eğitim Yayınevi, 2001, s. 4.

felsefesini konu alan, dinsel ve devletin yapısını, işleyişini temel alan, bürokratik nitelikleri ağır basan metinler¹⁴¹ şeklinde dörde ayırır.

Biçimsel olarak incelendiğinde siyâsetnâmeler üç ana kısımdan oluşur ve belirli bazı taslak formülleri takip eder. *Mukaddime* kısmında genellikle eserin adı ve besmeleden sonra *hamd*, *salat* ve *dua* kısmı gelir. Akabinde müellif devrin sultanından methiyelerle bahseder, kendi ismini mütevazı bir şekilde belirtir, eseri niçin yazdığını ve planını paylaşır. İkinci ana kısım esas konunun anlatıldığı *mevzu* bölümüdür. Konu başlığı sayısı iki ile elli arasında değişiklik gösterir. *Asafnâme*'de olduğu gibi başlıklar “*Bâb-ı Sâni tedbir-i sefer beyânındadır, Bab-ı Sâlis tedbir-i hazine beyânındadır*” şeklinde olabilir. Üçüncü ve son ana kısım *hâtîme* bölümüdür. Burada müellif öneriler ve tavsiyelerde bulunur. Eserin sonu salât, hamd, dua ve âmîn ile biter.¹⁴² Siyâsetnâmelerde sözün kuvvetini arttırmak için bir argüman verildikten sonra ayet ve hadislerle sıklıkla iktibas yapılır. Örneğin, Ibn Teymiye, hükümdarın memuriyetleri ehline vermesi gerektiğini söyledikten sonra Hz. Muhammed'in konu ile ilgili bir hadisine, akabinde Enfal suresinin “*Size güvenilen şeylere hıyanet etmeyin*” anlamına gelen ayetine atıfta bulunur¹⁴³ Bunların yanında siyâsetnâmelerde anlatılmak istenenin şiirle ifade edilmesi sıkça karşılaşılan bir özelliktir. Örneğin *Ahlâk-ı Muhsini*'de sıklıkla beyitlere yer verilirken *Kutadgu Bilig* tamaen şiir formatında yazılmıştır¹⁴⁴

Siyâsetnâmelerde geçen kavramlar İslam âlemine mahsus devlet ve toplum anlayışında mana bulur. Bu kavramlardan başlıcaları *adalet*, *nizam*, *zulüm*, *fesâd*, *nizam-ı âlem*'dir. Keskintaş'ın da belirttiği üzere, İslâm düşüncesinde varlık ve insan belirli bir nizam içerisinde yaratılmıştır. Bu nizamın temelinde adalet bulunur. Zulüm sadece haksızlığın sonucunca mağdurunu yaratan bir fiil değil, bizzat düzenin ihlâlidir. İslâm siyasal düşüncesinde ümmetin birliği ve işleyişi konusunda *din ü devlet* mefhumu, zulme

¹⁴¹ Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 102.

¹⁴² Uğur, 2001, s. 77-78.

¹⁴³ Bkz. Enfal Suresi 27. Ayet *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ* “Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, size bırakılan emanetlere de bile bile hıyanet etmeyin” *Kur’ân Yolu*, el-Enfal 8/27, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A2l-suresi/1187/27-ayet-tefsiri> (20.05.2021); İbn Teymiye, *Siyaset: es-Siyasetü’s-Şeriyye*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 33-36.

¹⁴⁴ Keskintaş, 2017, s. 129; Türk, 2018, s. 32; Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Ahlâk-ı Muhsini Kâşifin Ahlâk Kitabı*, Haz. Murat Demirkol, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019; Yusûf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig* (Metin), Haz. Mustafa S. Kaçalın, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>, (20.05.2021).

sebeup olan fesadın bertaraf edilmesinde devleti gerekli kılar ve ona *def-i mefsedet* misyonu yükler. Zulümle bozulan nizam-ı âleminin tekrar doğal seyrine dönmesi adaletle ve âdil bir hükümdar ile olur.¹⁴⁵

Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Devleti'nin bir resmî ideolojisi olduğunu ve bunun temelinde “inanç” faktörünün yattığını söylemektedir. Bu bakımdan din ve devlet ayrı daireler olmayıp din dairesi devletin bizzat içindedir. *Nizam-ı âlem* Osmanlı ideolojisinde devletin bekasının yegâne dayanağıdır. Bu, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki tebaanın adalet çerçevesinde birbiriyle uyum içerisinde yaşamasının sağlanması anlamına gelmektedir ve bunun sarsılmasına sebep olmak en büyük suçtur. Bu nizamı korumakla görevli emir sahibine (Osmanlı sultanı) iktidar Allah tarafından bahşedilmiş olup buna karşı gelmek zındıklık olarak telakki edilir.¹⁴⁶ Tahsin Görgün, nizam-ı âlem mefhumunun kimi araştırmacılar tarafından “*devletin birliği*” şeklinde yorumlandığını, ancak kavramın siyasi düzenin ötesinde toplumsal hayatın tüm veçhelerini kapsadığını ileri sürer.¹⁴⁷ Yılmaz, Osmanlı siyaset düşüncesinin yer aldığı eserlerde nizam-ı âlem mefhumunu “*Osmanlı toplumuna mensup herkesin adaletle ve birbiriyle uyum içerisinde yönetilmesi*” için devletin temel fonksiyonu¹⁴⁸ olarak tanımlarken Öz, kavramın *Osmanlı kamu düzenine*¹⁴⁹ tekabül ettiğini belirtir.

Ulemanın adaletin tesisindeki misyonu büyüktür. Zira Kur'an'da Âl-i İmran suresinde geçen *emr-i bi'l-ma'rûf ve neyhi ani'l-münker* (iyi emredip kötülükten sakındırmak) sözü devletin temel düsturu olduğu kadar ulemanın da temel prensibidir. XVII. yüzyılda kaleme alınan *Kitâbü Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minin* adlı eserde müellif nizâm-ı âlem ve ulema arasında sıkı bir ilişki kurarak “*Mesâlih-i ulemâ-i izâm, ki nizâm-ı âlem bunların iledir.*” demektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Keskintaş, 2017, s. 28-29, 46.

¹⁴⁶ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.72-89.

¹⁴⁷ Tahsin Görgün, “Osmanlı'da Nizâm-ı Âlem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar”, İslâmî Araştırmalar, C. 13, S. 2, 2000, s.181-187.

¹⁴⁸ Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergerisi, C. 1, S. 2, 2003, s. 324.

¹⁴⁹ Mehmet Öz, Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına), 8. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019, s. 69-70.

¹⁵⁰ Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mülûk, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 91.

Osmanlı döneminde yazılan siyaset ve ıslahat metinleri mevzu bahis olduğunda araştırmacılar arasında eserlerin nasıl isimlendirileceği konusunda ihtilâf göze çarpmaktadır. Siyasetnâme ve nasihatnâme gibi genel kullanımlarla beraber *nasihat literatürü*, *ıslahat metinleri*, *ıslahat teklifleri* veya *layiha* gibi muhtelif kavramsallaştırmalar mevcuttur. Coşkun Yılmaz, Osmanlı döneminde telif edilmiş mezkûr eserlerin siyâsetnâme geleneğinin izlerini taşımakla beraber yeni bir isimlendirmeyi hak edecek nispette farklılıklara da haiz olduğunu söyleyerek XVI. yüzyıldan itibaren yazılan bu tarz eserleri *ıslahatnâme*¹⁵¹ olarak tanımlar. Ona göre iki dönem arasındaki temel fark, Osmanlı ıslahatnâmelerinin seleflerinin aksine nazârî ve öğütleyici değil tenkidî ve aktüel olmalarıdır. Müellifler yazdıkları dönemin yönetim uygulamaları üzerine eleştiri ve tavsiyelerde bulunarak *bugüne* yoğunlaşmıştır.¹⁵² Keza Mehmet İpşirli¹⁵³ bu eserleri *ıslahat risalesi*, Cemal Kafadar¹⁵⁴ ise *ıslahat metinleri* şeklinde nitelemiştir. Abou-El-Haj Osmanlı nasihatnâmelerini belirli siyasi planları olan ve tekrar iktidar ve imtiyaz kazanmak isteyen müellifler tarafından yazılmış *ideolojik risaleler* şeklinde aktarır.¹⁵⁵ Kavramsal olarak farklı isimler kullanılsa da yazarlar XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazılmış olan nasihatnâmelerin seleflerinden içerik olarak farklı, eleştiri yönü yüksek ve güncel meselelere değinen eserler olduğu konusunda mutabıktır. XVIII. yüzyıl sonunda III. Selim dönemiyle beraber başlayan ıslahat layihaları ise gerek biçim ve üslûp gerekse içerik ve anlayış bakımından az önce bahsedilen eserlerden farklıdır. Bu eserler, Osmanlı'nın telâfisi mümkün olmayan ciddi askerî hezimetlerinden sonra kaleme alındığı için kaygılı ve müteyakkızâne bir şekilde yazılmış olup yer yer saldırgan ifadeleri de içinde barındırmaktadır.¹⁵⁶ Nizam-ı âlem tefekkürü artık yerini *nizam-ı devlete* bırakmış, *kanun-ı kadîm*in yerini *kanun-ı cedid* ve *nizam-ı cedid* almıştır.¹⁵⁷

¹⁵¹ Yazar şu makelesinde kullandığı kavramın aksine bu eserleri siyâsetnâme şeklinde kullanır. Bkz. Coşkun Yılmaz, “Siyasetname”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C. 37, İstanbul, s. 306-308.

¹⁵² Yılmaz, 2003, s. 301-302.

¹⁵³ Mehmet İpşirli, “Islahat”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ,C. 19, İstanbul, 1999, s. 170-174.

¹⁵⁴ Cemal Kafadar, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler,” Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), C. 1, İletişim Yayınları, 2001, s. 23-28.

¹⁵⁵ Rifa’at ‘Alî Abou-El-Haj, Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, 2. Baskı, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İstanbul, 2018, s. 75.

¹⁵⁶ Kemal Beydilli, “Islahat”, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ,C. 19, İstanbul, 1999, s. 174-177. III. Selime dönemindeki layihalar için bkz. Ergin Çağman, III. Selim’e Sunulan Islahat Lâyhaları, Kitabevi, İstanbul, 2010. III. Selim dönemi askerî meseleler hakkındaki layihalar için bkz. Ahmet Öğreten, Nizâm-ı Cedide Dâir Askerî Lâyhalar, TTK Basımevi, Ankara, 2014.

¹⁵⁷ Görgün, 2000, s. 187; Yılmaz, 2003, s. 328.

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet adamları ve uleması, devlet ve toplum düzeninde bir *bozulmanın* meydana geldiğini nasihatnâmelerde belirtmişlerdir. Bu bozulma genellikle *fesâd, ihtilâl, infiâl, tagayürat* gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Müelliflerce *nizâm-ı âleme ihtilâl ve re'âyâ ve berâyâyâ infi'al*¹⁵⁸ veren müsebbiplerin başında eski toprak sisteminin bozulması, memuriyetlerin rüşvet ve kayırma yoluyla dağıtılması, ulema zümresinin mansıplarının silsilesinin bozulması, reaya üzerine ağır vergilerin konulması, hazinenin ve paranın değerinin dengesizleşmesi gibi belli başlı konular *daire-i adliye*¹⁵⁹ ve *erkân-ı erbaa*¹⁶⁰ gibi formüllere başvurularak anlatılmıştır. Fakat bu formüller her eserde aynı şekilde bulunmaz. Coşkun Yılmaz dikkatli bir incelemeye tabi tutulduğunda dairedaki halkaların değişip daraldığını, erkân-ı erbaanın tasnifindeki sıralamanın farklılaşmakta olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Müellifin mesleği, eseri telif ederkenki kaygısı, hatta müellifin yaşadığı coğrafya düzendeki bozukluğa neden olan şeylerin önem sırasını ve bu sorunların nasıl bertaraf edileceği konusundaki reçeteyi etkilemiştir. Kadı Veysi *Hâb-nâme*'sinde Osmanlı'nın şeriata bağlılığı sayesinde yükseldiğini söylerken mansıpların, özellikle kadıların şeriata tam manasıyla riayet eden kişilerden seçilmesi gerektiğini vurgular.¹⁶² Osmanlı'nın XVI. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyıla kadarki dönemini yönetici elitin el değiştirdiği bir dönüşüm süreci olarak ele aldığı eserde Abou-El-Haj, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüşatü's-Selâtin*'inde liyakat sahiplerinin memuriyetlere atanmamasıyla beraber düzenin bozulması düşüncesini, Âlî'nin çok istediği bir göreve atanamaması ve kınadığı olayların hayal kırıklığına uğramış bir kişi olması gerçeğine bağlar.¹⁶³ Kadılık ve

¹⁵⁸ Bu kalıp *Kitâb-ı Müstetâb*'da geçiyor olup birçok Osmanlı ıslahat metninde benzer kullanımları mevcuttur. Bkz. Yücel, 1988, s. 1.

¹⁵⁹ Öz daire-i adliye formülünün Kelile ve Dimne'nin Arapça'ya çevrilmesinden sonra İslamî dönem siyaset-nâmelerinde sıkça görüldüğünü söyler. Osmanlı bağlamında bunun en bilineni Kınalı-zâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinde geçen "*Adldir mûcib-i salah-ı cihan; cihan bir bağdır dıvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zapteyleyemez illâ leşker; leşkeri cem' edemez illâ mal; malı cem' eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder padişâh-ı âleme adl.*" kısmıdır. Bkz. Kınalızâde Ali, *Ahlâk-ı Alâî*, aktaran Öz, 2019, s. 57.

¹⁶⁰ Bazen *anasır-ı erbaa* şeklinde ortaya çıkan bu ibare, toplumu oluşturan dört ana sınıfın (ilim ehli, savaşçılar, tüccar-esnaf, zanaatkarlar, çiftçiler) toplumdaki fonksiyonlarını ve birbiriyle olan münasebetini anlatmak için klasik İslam felsefesinde sıkça kullanılır. Bkz. Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 1, 1999, s. 31.

¹⁶¹ Coşkun Yılmaz, 2003, s. 318.

¹⁶² Öz, Veysi'nin kendi mesleği olan kadılığın önemini vurgulamasını mesleki gayret şeklinde yorumlar. Öz, 2019, s. 75. *Hâb-nâme*'nin transkripsiyonu için bkz. *Hâb-nâme-i Veysi*, Haz. Mustafa Altın, Mvt Yayınları, İstanbul 2011, s. 41-79

¹⁶³ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nüşatü's-Selâtin Siyaset Sanatı*, Haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015, s.283-293. Abou-El-Haj Koçi Bey, Âlî ve Khafajî'nin eserlerinde anlatılan olayların *kaybedenlerin bakış açısıyla* ele alındığını vurgular. Bkz. Abou-El-Haj, 2018, s. 75-77.

müderislik yapmış olan Hasan Kâfi Ahisârî¹⁶⁴ *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* adlı eserinde XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren adaletin bozulduğunu, rüşvetin ve suiistimallerin arttığını, ulemanın görüşlerine devlet adamlarının eskisi kadar itibar etmez olduğunu söylemiştir. Ancak bunların yanında çağdaşı ıslahat yazarlarının aksine XVII. yüzyıl gibi erken bir tarihte yeni harp teknolojilerinin ve teçhizatının kullanılmasını da vurgulamıştır ki bu durum onun Osmanlı'nın hududu Bosna'da yaşamasından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁶⁵

Çalışmaya konu olan *Ahvâl-i Bosna* eseri bazı tarihçiler tarafından incelenmiş ve eserin türü hakkında muhtelif yorumlar yapılmıştır. Eseri ilk inceleyen ve Boşnakçaya çeviren Ahmed S. Aličić, *Ahvâl-i Bosna*'nın bölgedeki problemleri ve genel durumu anlatan, alışılmışın ötesinde bir *risale* (tractate) olduğunu söyler. Aličić'in aktardığı üzere, müellif Mehmed Emin İsević toplumun gerekirse ya *kalemle* ya da *kılıçla* değişmesi gerektiğine inanan ve bunun Bosna'nın içinde bulunduğu müşkül durumun izale edilmesinde gerekli bir çare olduğunu düşünen bir âlimdi. Aličić'e göre eseri öncüllerinden farklı kılan en önemli unsur müellifin alışılmışın dışında bir şekilde Bosna'daki kargaşanın sorumluları olarak gördüğü kişilerin ismini vermesidir. Bunu yaparken Mehmed Emin'in sözünü esirgemez bir üslûp ve cesaretli duruşuyla “*problemlerin çözülmesi için eski reçeteleri öne sürmeden*” sorunları aktardığını iddia eder.¹⁶⁶ Ahmet Cevat Eren, çalışmasında kullandığı *Ahvâl-i Bosna*'nın türü hakkında bir yorum yapmamış ve esere “anonim yazma” şeklinde referansta bulunmuştur.¹⁶⁷ Eser aynı zamanda Fatma Sel Turhan tarafından kullanılmış¹⁶⁸ ve vakayinâme şeklinde sınıflandırılmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Hicrî 1544 yılında Bosna-Hersek'in Akhisar (Prusac) kasabasında doğan Osmanlı müellifi ve âlimidir. 1596 yılında III. Mehmed'in Eğri Seferi'ne katılmak üzere Akhisar'dan ayrıldı ve *Usûlü'l-Hikem* adlı eseri ordu ve devlet ricaline sundu. Evvelâ Arapça yazılan bu eser Türkçe'ye çevrildikten sonra padişaha sunuldu. Bunun üzerine padişahın iltifatını alan Hasan Kâfi'ye o bölgedeki talebeye ders okutmak şartıyla Akhisar kadılığı verildi. 1616 tarihinde vefat eden Akhisârî'nin birçok fakrî alanda on sekiz eseri bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî”, DİA, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 326-329.

¹⁶⁵ Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Dünya'nın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı (Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem)*, Haz: Kenan Ziya Taş Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 25-31.

¹⁶⁶ Aličić, 2002, s. 163-198.

¹⁶⁷ Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1965, s. 31.

¹⁶⁸ Fatma Sel Turhan, *The Ottoman Empire And The Bosnian Uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, I.B. Tauris, London, 2014, s. 21.

¹⁶⁹ Fatma Sel Turhan, “Bosna Hersek'teki Osmanlı Tarihi Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 8, S. 15, 2010, s. 232.

Ahvâl-i Bosna’nın XIX. yüzyıl başlarında Bosna hakkında içerdiği tarihsel bilgiler, dönemin bir şahidi tarafından aktarıldığı için fevkalâde kıymetli olup, araştırmacıların bu eseri muhtasar bir *genel tarih* olarak incelemesi ve kullanması gayet tabiidir. Aličić’in eserin niteliği hakkındaki “*alışılmışın ötesinde bir risale*” yorumu bir gerçektir. Fakat eserin yazıldığı dönemdeki problemleri, müellifin “*eski reçeteleri ortaya koymaksızın tespit etmesi ve ortaya koyması*” önermesi tartışmaya açıktır. Eser kendinden önce kaleme alınmış *siyâsetnâme/ıslahat risâlelerine* gerek biçim gerek genel anlayış gerekse içerik bakımından benzemektedir. Her ne kadar eser hacim itibariyle mezkûr literatürdeki eserlerden daha küçük, Bosna esas alındığı için kapsam daha dar ve problemler şahıs isimleriyle öne sürülecek kadar açık olsa da, müellifin eserin geneline yedirdiği çözüm önerileri ıslahata dair gelenekçi yorumlar yapan seleflerinden pek de farklı değildir. İsević’e göre *mansıplar ehil olanlara verilmeli ve rüşvetçilik engellenmelidir*. Ancak müellif çözüm konusunda çok da fazla yorum yapmamış, bundan ziyade eyalette var olan fesad hâlinin sebeplerini ortaya koymuştur.

Eser, yukarıda zikredilen *siyâsetnâme/ ıslahat* metinleri literatürüyle ciddi manada benzerlikler gösterir. Eserin inşasında kullanılan kavramlar ve formüller, klasik İslam siyaset felsefesinde sıkça görülen kullanımlardır. Bunun yanında eserin şekli kompozisyonu, mezkûr eserlerle olan benzerliğe diğer bir örnektir. Bu yüzden eser tarafımızdan bir *ıslahatnâme* olarak adlandırılmıştır.

2-Üslûp ve Düzen

Eserde *Ahvâl-i Bosna* başlıklı bir girizgâh mevcuttur. Burada müellif, Kur’andaki bazı ayetlere iktibas yaptıktan sonra padişaha övgüler sunarak dua eder. Akabinde müellif Mehmed Emin “*Ve ba’de sebeb-i fesâd-ı âlem ve mûcib-i ihtilâl nev’-i benî Âdem beyân ve tarîk-i nizâmı dahi zikr ü ’ayân olunur.*”¹⁷⁰ diyerek eseri niçin yazdığını açıklar. Bundan sonra Bosna’da bulunan takva sahibi ve ehl-i sünnet olan fakirlere, zayıflara, reaya ve berayaya zulmeden ve iltimaslarla o mevkilere gelip bölgenin söz sahiplerinden olan kadıların, naiplerin, müderrislerin, müftülerin, mir-i mirânların, liva alay beylerinin, evkaf mütevellilerinin, cizyedarların, kapudanların, yeniçerilerin ve yerel askeri birliklerinin ahvâlleri ve fesatlarının açıklanacağı belirtilir.

¹⁷⁰ İsević, Varak 2a.

Asıl konunun anlatılacağı mevzu kısmı dokuz ana başlık altında incelenmiştir. Başlıklar “*Bâb-ı evvel kuzât ve nüvvâb beyanındadır*”, “*Bâb-ı sâni müftülerin beyanındadır*”, “*bâb-ı tâsi ‘yeniçeri ocaklunun beyanındadır*” şeklinde tesmiye edilmiştir. Fakat müellif yer yer başlıkların altındaki konuları genişletmiş ve başlıkla alâkası olmayan bilgiler vermiştir. Örneğin kadılar ve naipler ile ilgili kısmın altına Saraybosna kalesinin tamiri için halktan toplanan vergilerin Bosna defterdarı İbşir Bey tarafından usûlsüzce kullanılıp kalenin harap bir şekilde kaldığı ve Bosna orduları için halktan toplanılan ve merkezden gönderilen zahirenin vali tarafından yabancılara satıldığı hakkındaki dedikoduların asker arasında dolaştığı gibi havadisler aktarılmaktadır.¹⁷¹ Müslüman ve gayrimüslim reaya hakkında müstakil bir başlık bulunmamakla beraber neredeyse her başlığın altında bu konuya değinilmiş ve bu kesim zulmün esas kurbanları olarak telakki edilmiştir. Bununla beraber dönemin Bosna valisi İbrahim Hilmi Paşa muhtelif başlıkların altında Bosna’daki olaylara kayıtsızlığı, Sırp meselesi hakkındaki başarısızlığı ve basiretsizliği, rüşvete ve iltimaslara göz yumduğu için eleştirilirken, paşa Bosna’daki *fesâd u ihtilâl* hâlinin esas sorumlularından gösterilir.¹⁷²

Netice bölümünde İsević kısa bir değerlendirme yaparak Bosna ahvâli hakkında anlattıklarının tamamen gerçeği yansıtmakla beraber belki durumun daha da vahim olduğunu; Rumeli, Anadolu, Mısır ve Şam’ın aynı vaziyette olduğunu ve *fesâd u ihtilâl* hâline sebep olanın ulemanın fesadı olduğunu aktarır.¹⁷³ Kendisi de ilmiye mensubu olan İsević’in düzendeki bozukluğun ve kötü gidişatın kaynağında bu zümreyi görmesiyle, diğer ıslahat risalelerinde müelliflerin sorunu kendi mesleği çerçevesinde değerlendirmesinin arkasında yatan sebeplerle aynıdır. Bunlardan birincisi, tıpkı kendisi de kadı olan Veysi Efendi’nin *Hâb-nâme* adlı eserinde kadılığın öneminin vurgulaması gibi meslekî gayrettir. İkincisi, ulema mensuplarının aynı mansıba talip olmaları, birinden birinin o mansıba atanırken diğerinin kaybeden durumunda kalacağından ötürü aralarındaki rekabettir. Rüşvet ve iltimas yüzünden mansıpların ehil olmayanlara verilmesiyle adaletin terazisinin şaşması olarak da tanımlayabileceğimiz *ulemanın fesadı*, bu sınıfa mensup kişilerin pratikteki irtikâplarının yanı sıra kavramın ardında gizlenmiş kaybeden bir tarafın hayal kırıklığını da anlatabilir. Nitekim Abou-El-Haj’ın işaret ettiği

¹⁷¹ İsević, Varak 13a-13b.

¹⁷² Meselâ İsević, Varak 11b, 12a, 12b, 23a, 23b, 24b, 26a, 26b, 28a, 28b, 29a, 31b, 32a, 33b, 34b, 35a, 36b, 37b, 43b, 44a.

¹⁷³ İsević, Varak 49a, 49b.

üzere Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtin*'inde olan budur. Mehmed Emin İsević bu eseri sürgüne gönderildikten sonra yazmış olduğu için eserin alt metninde asıl maksat saklıdır. Eserin netice kısmının sonunda diğer ıslahat risalelerinde olan genel tavsiyeler verildikten sonra ve duadan önce müellif “*El-amân şevketlü padişâhım kurtar kulunu tathîr eyle mülkünü*” diyerek bu sürgünden affını talep eder.¹⁷⁴ Müellifi belli olan ıslahat risalelerinin aksine Mehmed Emin İsević, eserin ne başında ne de sonunda kendi ismini zikretmez.

Ahvâl-i Bosna'da geçen kavramlar ve kalıplar ıslahat metinlerinde sıkça karşımıza çıkan klasik İslâm felsefesinde anlam bulan kelimelerdir. Eserin muhtelif yerlerinde bulunan *nizam*, *nizam-ı âlem* toplumsal huzura ve kamu düzenine tekabül ediyorken *zulm*, *fesâd*, *ihtilâl*, *ihtilâl-i nev'-i ben-i Âdem* gibi kavramlar düzendeki bozukluğu, içtimai huzursuzluğu nitelemek için kullanılır. Mahkemelerde, vergilerde ve memuriyetlerin dağıtımındaki adaletsizlik, rüşvet, iltimas, lüks düşkünlüğü, dinin yasaklarına karşı gelme gibi durumlar *nizâm-ı âlemin fesâd-ı âleme* ve *ihtilâl-i nev'i ben-i Âdem*'e dönüşmesinde yegâne unsurlardır. Tıpkı diğer siyâsetnâmelerde/ ıslahat metinlerinde olduğu gibi İsević, adaleti ve nizamı yalnızca insanoğlunun ihtiyaç duyduğu bir olgu olmaktan öte kâinatın düzenle işlemesindeki temel prensip şeklinde algılar ve yorumlar. Örneğin eserde geçen “*Bihikmetullahu Ta'âlâ yedi senedenberü semere-i zulm ü fesâd olan kaht u galâ diyâr-ı Bosna'ya müstevli olmağla*”¹⁷⁵ ibaresinde görüldüğü üzere İsević, Bosna'da yedi yıldır görülen kuraklık sebebiyle kıtlık ve pahalılığın zulmün ve fesadın bir neticesi olduğunu söyler.

Eserde sözün anlamını kuvvetlendirmek adına ayetlere, hadislerle, Ebu Hureyre ve İmam Şâfi gibi âlimlerin veciz sözlerine iktibaslar yapılır.¹⁷⁶ Şair kişiliği ile de tanınan İsević, bölümlerin sonunda nazım dörtlükler ve beyitler kullanmış, tavsiye ve uyarılarını estetik bir biçimde aktararak bu literatürde eser vermiş âlimlerin geleneğini devam ettirmiştir.¹⁷⁷

Önceden de bahsedildiği üzere klasik İslâm düşüncesinde *nizam-ı âlemin tesis edilmesi* hususunda ulemanın rolü büyüktür. Bu bağlamda İsević “*Memâlik-i İslâmiyye'de fahşâ u müinker ve bâgî vâki' olduğu vakitte fi 'l-hâl vüzerâ ve 'ulemâ üzerine*

¹⁷⁴ İsević, Varak 50a.

¹⁷⁵ İsević, Varak 15b.

¹⁷⁶ İsević, Varak 13a, 32a.

¹⁷⁷ İsević, Varak 16a, 23b, 29b, 32a, 37b, 42a, 43a, 44a, 44b, 50a.

vâcibdir ki anı sultana ihbâr ideler ve sultan üzerine dahi vâcibdir ki bilâ-ihmâl anın ref'ine tedârik eyliye"¹⁷⁸ der. Müellif, bu anlayış çerçevesinde eserinde dindar ve dürüst ulemadan bahsederken Âli İmran suresinde geçen ve ıslahat metinlerinde sıklıkla iktibas yapılan *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'an'i-münker* (iyiliği emredip kötülükten sakındırmak) kalıbına başvurur.¹⁷⁹ Buna karşın yozlaşmış ulemadan bahsederken bu kalıbı değiştirerek *emr-i bi'l-münker ve nehy-i 'anî-l ma'rûf* (kötülüğü emredip iyilikten sakındırmak) şeklinde kullanır.¹⁸⁰

Ahvâl-i Bosna 'nın kendinden önceki eserlerle benzerlik gösterdiği diğer bir nokta da *daire-i adliye* formülünün kullanılmasıdır. Yukarıda zikredildiği gibi müellifler dairenin içindeki halkaları, vurgulamak istedikleri hususlara göre arttırıp azaltmışlardır. İsević'in kullandığı adalet dairesine baktığımızda dairenin son halkasının uzatılarak eserde verilmek istenen mesajın buraya eklendiği görülmektedir: "*Ricâl olmadan devlet olmaz, mal (para) olmadan ricâl olmaz, imaret (toprağın ekilip biçilmesi) olmadan mal olmaz, reaya olmadan imaret olmaz; adalet, nezaket ve siyaset olmadan reaya olmaz ve adalet, devlet işlerini ehline vermeden var olamaz.*"¹⁸¹

Son tahlilde *Ahvâl-i Bosna* eseri, siyasetnâme geleneği içerisinde XVI. yüzyıldan itibaren kaleme alınan, nazari meselelerden çok tenkidî bir üslupla aktüel olayları tetkik eden Osmanlı ıslahat metinleri içerisinde değerlendirilmesi gereken bir risaledir. Müellif, entelektüel bilgisi, meslekî deneyimleri ve İslâmî dünya görüşü ışığında Bosna'daki *fesâd* u *ihtilâl* hâlinin sebeplerini ortaya koymuş, bunu yaparken de belirli bir maksat çerçevesinde eserini kaleme almıştır. Veysi Efendi gibi ilmiye mensubu olduğu için bozukluğun membainin ulemada olduğunu söylemiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî gibi belki hak ettiğini alamamış, hatta bunun da ötesinde "*haklı söylediği*" için cezalandırılmış bir insanın ruh hâliyle müşahade ettiklerini anlatmıştır. Bununla beraber *Ahvâl-i Bosna*'yı

¹⁷⁸ İsević, Varak 48b.

¹⁷⁹ İsević, Varak 8b, 21a, 42a

¹⁸⁰ İsević, Varak 17b-18a.

¹⁸¹ Eserde Arapça şeklinde verilmiştir. "*Lâ mülke illâ bi'r-ricâli ve lâ ricâl illâ bi'l-mâli ve lâ mâle illâ bi'l-'imâreti ve lâ 'imârete illâ bi'r-ra'yyeti ve lâ ra'yyete illâ bi'l-'adli ve l-ihsâni ve s-siyâseti ve lâ 'adle illâ bi't-teslîmi'l-umûri ilâ ahliha*". İsević, Varak 33a. Daire-i adliyenin bu versiyonu Kutadgu Bilig'de olana oldukça benzemektedir. Kutadgu Bilig'de "*Bu el tutğuka köp er at sü kerek/ er at tutğuka neñ tawar tû kerek/ bu neñ alğuka bir kerek bay bodun/ bodun baylıkıña törü tüz kodun*" denilmektedir. Kutadgu Bilig Beyit 2057-2059. Günümüz Türkçesi ile ifade edersek "*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir, halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.*" Günümüz Türkçesine çeviren Halil İnalçık, Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet, 11. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 17-18.

yukarıda zikredilen türe dâhil etmemiz, eserin aynı zamanda XIX. yüzyıl başlarında Bosna’da vukua gelen olayları muhtasar bir vakayinâme gibi anlatması gerçeğine ters düşmez. Nitekim Ahmet Uğur, örneğin Nergisi Mehmet Bosnavî ve Canikli Hacı Ali Paşa gibi müelliflerin siyasetnâmelerinin birer genel tarih gibi de okunabileceğini aktarır.¹⁸² *Ahvâl-i Bosna*’nın mezkûr ıslahat metinlerinden ayrıldığı nokta eserin imparatorluğun yalnızca küçük bir bölgesi üzerinden nizama hâle getiren meseleleri ele almasıdır. Bunlar yapılırken de yer yer tenkidin dozu arttırılmış, şahıs isimlerinin verilmesi risalenin adeta bir şikâyet dilekçesi hüviyetine bürünmesine sebep olmuştur. Nizam-ı âlemin bozulmasında esas sebep olarak ulemanın fesadını gösteren İsević, eserin son bölümünde merceğini Bosna üzerinden kaldırarak tüm imparatorluğa doğru tutmuş, Rumeli, Anadolu, Mısır, Şam ve kutsal toprakların içerisinde bulunduğu düzensizlik hâlinin sebebinin de bu olduğunu iddia etmiştir.¹⁸³ Tüm bunlara karşı müellifin sunduğu çözümler, çağdaşı bazı ıslahat lâyihası yazarlarının öne sürdükleri gibi radikal yeniliklerin yapılmasından ziyade, meselelerin var olan düzen ve kanun-ı kadim çerçevesinde halledilmesine dayanır. İsević’in *Ahvâl-i Bosna*’sı belki de Osmanlı’daki çözümlerin son gelenekçi yorumcularından¹⁸⁴ birinin eseri olarak kabul edilebilir. Müellif çözümleri her zaman açıkça ifade etmez; ancak okuyucu bunu satır aralarından kavrayabilir. Hepsinden önce iş bilir, dürüst, reaya-perver bir vali göreve getirilmeli, rüşvetçilik ve adam kayırma derhâl cezalandırılarak önüne geçilmeli, halkın üstüne ağır vergiler yüklenilmesi engellenmeli, memuriyetler ehline verilmeli, tüm bunlar Aliçî’ın tabiriyle ya kalemle ya da kılıçla yapılmalıydı. Eserin içerisinde geçen şu iki dörtlük İsević’in problemlere yönelik çözüm reçetesini yansıtır.

“Kılıç ıslâh ider nâsı mutî’ eyler ecnâsı

Olursa himmet-i şâhî bulunur anın icrâsı

Ehller geçeler posta beşâret irişür dosta

Sinâ’at gösterir üste temaşâ ile dünya’ı”¹⁸⁵

¹⁸² Uğur, 2001, s. 79-80.

¹⁸³ İsević, Varak 49a-49b.

¹⁸⁴ İtalik yazılan kısım Mehmet Öz’ün kitabının ismine ithafen kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Öz, 2019.

¹⁸⁵ İsević, Varak 44a, 44b.

“Mümkün değil 'add eylemek her zümrede bî-hadd fesâd

Binde birin ancak didim korkutmağa muhtâc 'ibâd

Şer'-i resûl 'âciz değil bulur usûl, hâcet değil

Gayrı yola varanları kahr eyledi Rabbü'l-'ibâd”¹⁸⁶

3-Eserin Şekli Unsurları

Çalışmamıza konu olan *Ahvâl-i Bosna* eseri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 6647 indeks numarasıyla mevcuttur. Eserin yer numarası 1299/1922 olarak kaydedilmiştir. Eserin herhangi bir yerinde müellifin ismi yazmamakla beraber eserin Mehmed Emin İsević'e ait olduğu Ahmed S. Aličić tarafından tespit edilmiş, Boşnakça'ya ve İngilizce'ye çevrilmiştir.¹⁸⁷

Eser kırmızı meşin ciltli olup 49 varaktır. Ancak birinci varakta kütüphane mührü dışında herhangi bir yazı bulunmamakla beraber sayfa numaralandırılması burada başlamış ve eser aslında 50. varakta son bulmuştur. Eserin nihayete erdiği yerden itibaren cilt içerisinde 17 varak boştur. Eserin boyutları 20,5 cm x 15,0 cm olup her sayfada 11 satır vardır. Yazı tipi taliktir ve oldukça okunaklı bir biçimde kaleme alınmıştır. Eserde başlıklar, ayetler ve hadisler kırmızı mürekkeple; geri kalan yazılar ise siyah mürekkeple yazılmıştır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın orijinal olduğu, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde tesadüf ettiğimiz Mehmed Emin İsević'e ait olan ariza ve şukkanın yazı tipi karşılaştırılmasından da tespit edilmiştir.¹⁸⁸ Eserin bir kopyasının Saraybosna'daki Oriental Insitute'tta olduğu Aličić tarafından aktarılmıştır.¹⁸⁹ Bunun dışında yaptığımız araştırmalarda eser; Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Sakıp Sabancı Müzesi Dijital Koleksiyonları, Koç Üniversitesi Yazma Eser Dijital Koleksiyonu, İBB Atatürk Kitaplığı Dijital Koleksiyonları, İSAM Kütüphanesi Dijital Koleksiyonları, Milli

¹⁸⁶ İsević, Varak 50a.

¹⁸⁷ Bkz. Ahmed, S. Aličić, “Manuskript Ahvâli Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.), POF, 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984; Ahmed S. Aličić, “Manuscript Ahvâl-i Bosna By Muhamed Emin Isevic (Early 19th Century): Introduction, translation from Turkish and annotations by author”, Prilozi Za Orijentalnu Filologiju (POF), C. 50, Sarajevo, 2002.

¹⁸⁸ Bu belgeler için Bkz. Ek:3

¹⁸⁹ Aličić, 2002, s. 230.

Kütüphane Koleksiyonları, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi, Vatikan Kütüphanesi Dijital Arşivi, Berlin Kütüphanesi Doğu Yazmaları Koleksiyonu, Fransa Milli Kütüphanesi Dijital Kaynakları, British Library Yazma Koleksiyonları, Belgrad Üniversitesi Kütüphanesi Dijital Kaynakları, Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi İslam Yazmaları Koleksiyonu gibi yazma eser barından yurt içi ve yurt dışı hiçbir kütüphane arşiv veritabanında mevcut değildir.

4-Eserin Mehazları

Eldeki kısıtlı bilgilerle Mehmed Emin İsević'in *Ahvâl-i Bosna* eserini yazmadan evvel hangi eserleri okuduğunu ve mehaz olarak aldığını tam olarak tespit etmek, tıpkı müellifin eğitimiyle alâkalı bilgi vermek kadar zordur. Ancak İsević'in Bosnalı kadı Mustafa Muhibbi'yle olan benzerliklerinden bu konuda Muhibbi'nin hangi kitaplara ilgi duyduğu, biriktirdiği ve incelediği yolumuzu biraz olsun aydınlatabilmektedir. Hayatı boyunca birçok yazma eseri kendi kitaplığında toplayan Muhibbi, eserlerde yazmaya değer bulduğu bilgileri *Mecmua*'sına kaydetmiştir. Bunlar arasında şura tezkireleri, ayetler ve tarifler gibi birçok farklı alanda bilgi mevcuttur. Yapılan araştırmada Muhibbi'nin aile kütüphanesinde yazma eser olarak kadı sicil kopyaları, fıkıh ve tefsir kitapları, Hanefî hukuku kitapları, kanunnameler, fetva mecmuaları dışında birçok farklı eserden Arapça Gramer kitapları; ilim, edebiyat ve tarih kitaplarının olduğu tespit edilmiştir.¹⁹⁰ Yaşanılan muhit ve kariyer yolu bakımından Muhibbi'yle aynı yolda yürümüş olan Mehmed Emin İsević'in ayet, hadis ve fıkıh bilgisindeki uzmanlığının yanı sıra eserde gösterdiği tarih bilgisine ve şiire olan vukufiyeti dikakte alındığında onun da tıpkı Muhibbi gibi aynı kaynaklardan beslendiği anlaşılmaktadır.

İsević'in Osmanlı ıslahâtname kültürü içerisinde yazılmış eserlerden birini veya birkaçını okumuş olduğu aşikârdır. Ancak bunların hangileri olduğunu tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bunlardan kuvvetli ihtimâl dâhilinde olan müelliflerden biri Bosnalı kalem erbaplarının önde gelen isimlerinden biri olan Hasan Kâfî Akhisârî'dir. Dil, mantık ve fıkıh üzerine birçok Arapça eser kaleme almış olan Hasan Kâfî'nin en meşhur eseri, 1596 Eğri Seferi sırasında kaleme almış olduğu *Usûl'ül-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem* adlı ıslahâtname türündeki eseridir. Müellifin Osmanlı'nın o yıllarda aldığı askerî başarısızlıkların ve toplumdaki kargaşanın sebeplerini aktarmak maksadıyla kaleme

¹⁹⁰ Paić-Vukić, 2011, s. 19-26, 42-51, 116-210.

aldığı eserde rüşvetin yaygınlaşması, mansıpların ehil kişilere verilmemesi, ulemanın görüşlerine eskisi kadar riayet edilmemesi ve Osmanlı'nın Avrupa'daki savaş teknolojisindeki yenilikleri yakalayamamış olması esas noktaları oluşturmaktadır.¹⁹¹ Hasan Kâfi'nin *nizâm-ı âleme hâlel getiren ve fesâdın oluşmasına sebep olan şeylerin* başında rüşvetçiliği ve mansıpların ehil kişilere verilmemesini göstermesi¹⁹², Mehmed Emin İsević'in Hasan Kâfi'nin eserini bir şekilde okuduğunu veya en azından haberdar olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca *Usûlü'l-Hikem*'de dil, üslûp, hadis ve ayetlerin kullanımı *Ahvâl-i Bosna*'yla ciddi benzerlikler taşımaktadır.¹⁹³

İsević'in okuduğundan tam olarak emin olduğumuz bir kişi vardır ki o da Bosnalı şair Kâimî'dir. Müellif, 5 Şubat 1810 tarihinde Has Oda Sırtkâtibi Feyzullah Efendi'ye gönderdiği şukkanın sonunda rüyasında padişahı gördüğünü, padişahın bir atı zaptetmesini istediğini, kendisinin de atı zaptettikten sonra vüzera sancağı açarak Hz. Ömer'i gördüğünü aktardıktan sonra bunların işaretinin *Dîvân-ı Kâimî*'de bulunduğunu söyler.¹⁹⁴ *Divan* ve *Varidât*'ın müellifi olan Kaimi Boşnaklar için özel bir yere sahipti ve bazı yazılarının gelecekte haber verdiğine inanılırdı.¹⁹⁵

¹⁹¹ Son maddenin çağının oldukça ötesinde bir yaklaşımı ihtiva etmesi bakımından konuyla ilgili çalışan birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Muhammed Aruçi, "Hasan Kâfi Akhisarî", DİA, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 1997, ss. 326-329

¹⁹² Taş, 2011, s. 87-91

¹⁹³ Örneğin her iki eserde de ayet ve hadisler vurgulu bir üslûpla yazılmıştır. Hasan Kâfi'nin "... *Vâki* olan ihtilâl[im sebebi]... *Ademu tefvizi'l-umûri ilâ ehâlihâ, umûr-ı nâsı ve mühimmât-ı memleketi ehil olanlara tefviz eylememekdir, ya 'nî mesâlih ve manâsib ehle virilmemektedir*" sözü ile İsević'in "...*Kavlehu ta'âlâ Innellâhe ye 'murukum en tu'eddu'l-emanati ilâ ehlihâ. Başdan fermân-ı Hakk'a 'adem-i imtisâlden nâşî memâlik-i İslâmiyye'ye 'azîm-i hâlel vâki' olmuştur.*" Üslup bakımından birbirine oldukça benzemektedir. Taş, 2011, s. 87; İsević, Varak 5a.

¹⁹⁴ BOA, TSMA 21/18 29 Z 1224/ 5 Şubat 1810. İsević mezkûr yazıda Kâimî'ye ait olduğu beyiti şöyle aktarır: "*Şehr-i Saray'ı sanma boş neler çıkar; sen amma bak şehr-i Saray'dan bir er kopar zârda fethin kendi kapar.*" Ancak ne *Dîvân*'da ne de *Vâridât*'ta bu beyite rastlanmamıştır.

¹⁹⁵ Jasna Samic, "Kâimî", DİA, C.24, İstanbul, 2001, s.215; Šljđvdć, 2008: 15-17. Şairin *Divân*'ı ile alâkalı bir çalışma için bkz. Mehmet Uğur Aydın, *Kâimî Divânı Transkripsiyonlu Metni ve Tahlili*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2007.

III. BÖLÜM

İÇERİK

1-İLMİYE

Fatih Sultan Mehmed'in teşkilât ve teşrifat hususundaki kanunnamesiyle beraber üç temelli meslek yollarının (*ilmiye*, *seyfiye* ve *kalemiye*) sınırları keskinleşmeye başlamıştır. İlmiye sınıfı, Osmanlı Devleti'nde medrese tahsili aldıktan sonra dinî müesseselerde ve eğitimden hukuk alanına geniş yelpazede görev ifa eden meslek grubunun genel adıdır. Yönetici grup içerisinde değerlendirilen ilmiye mensupları devlet ve toplum içerisindeki saygıdeğer konumlarının yanında vergi, ceza ve çocuklarına yönelik ayrıcalıklar bağlamında da imtiyazlı bir zümreydi. Örneğin askerî sınıfın geneline mahsus olan vergi muafiyetleri ilmiye mensupları açısından daha geniş bir minvalde değerlendirilmiş, cezalandırma bağlamında sürgün ve görevden azil gibi ehl-i örfün aldığı ağır cezalara göre hafif cezalar uygulanmıştır.¹⁹⁶ İlmiye zümresindekilerin icra ettiği başlıca görevler *ifta*, *tedris* ve *kaza* olarak sıralanabilmektedir. Bunlardan fetva görevini müftüler, tedris görevini müderrisler ve kaza görevini kadılar ve onların görevlendirdikleri naipler icra ediyordu. *Ahvâl-i Bosna*'da bu mesleklerle alâkalı müstakil başlıklar bulunmaktadır.

Ulema devletle halk arasındaki bir köprü vazifesini görüyordu. Merkez ve taşra idaresinde eğitimden dine birçok alanda nitelikli personel ihtiyacını karşılamalarının yanı sıra, devletin ideolojisi ve hükümetin politikalarının halka özümsetilmesinde kilit rol oynuyorlardı. Yönetici zümrenin yaptırdığı vakıflarda istihdam edilen ve geçimini sağlayan kişilerin, bilinçli ya da bilinçsiz bir surette iktidar politikalarının propagandasını yapan önemli aktörler olduğu iddia edilmektedir. Müderrisler, imamlar, hatipler ve vaizlerin geniş kitlelere ulaşabilen ve hitap eden kişiler olması hasebiyle, ilmiye mensupları halkın sultana ve emir sahiplerine muti olmasını salık vererek içtimaî düzeni korurlardı. Ancak bunun tam tersi istikamette faaliyette bulunarak yönetenleri eleştiren ulemanın, hükümdarlar nezdinde çekinilecek bir güç olduğu da yadsınamaz bir

¹⁹⁶ Mehmet İpşirli, "İlmiye", DİA, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, İstanbul, s. 141-142.

gerçekdir.¹⁹⁷ Ulemanın tepkisi genellikle kalem ile olur, söylemek istediklerini, beklentilerini ve emir sahiplerine olan kırınglıklarını bazen nesir bazen de nazım olarak ifade ederlerdi.¹⁹⁸

Osmanlı yazarları, Osmanlı'nın klasik döneminden itibaren ilmiye sınıfında bazı bozulmalar yaşandığını aktarırlar. Gösterilen sebepler muhtelif olup aralarında en çok dile getirilenleri XVI. yüzyıldan itibaren kadroların yetersiz kalması, liyakatsiz atamalar, haksız ve teamüllere karşı olan aziller ve beşik ulemalığı sayılmıştır.¹⁹⁹ Yapısal problemler olarak görülebilecek bu sebeplerin yanında ilmiye mensuplarının irtikâp ve rüşvet gibi şahsî cürümleri, bu konuda eser veren müellifler arasında şüphesiz en çok eleştirilen noktaların başındaydı. Öyle ki, “*Âlimler fesâda uğrarsa âlem de fesâda uğrar.*” hadisini hatırlatan İsević, eserini telif ettiği sırada Osmanlı mülkündeki *fesâd u ihtilâl* hâlinin esas müsebbibinin ulemanın fesadı olduğuna kanaat getirir.²⁰⁰

1.1. Kadılar ve Naipler

İslâm medeniyetinde hukukun icrasını sağlayan kadılar, Osmanlı bağlamında mümtaz bir yere sahip adliye ve mülkiye görevlileri olup, beledî ve askerî alanda sorumlulukları da vardı. Kadılar şer'î hukuk adamı ve merkezi hükümet görevlisi olmasının yanı sıra Müslüman ahalinin merkez karşısındaki sözcüsüydü²⁰¹ Cevdet Paşa, kadının taşradaki görev ve sorumluluklarının yanında devlet ve ahali nezdindeki önemine binaen “... *Beyne'n-nâs adl ile hükm eylediklerinden başka her ne arz etseler nezd-i devlette kâr-ger-i te'sir olmakla taşralarda zalemeden biri ahaliye zulm edecek olsa mâni' olarak her biri ibâdullah hakkında ayn-ı rahmet ve intizâm-ı ahvâl-i bilâda sebep ü illet olurlardı.*” demektedir.²⁰² Bununla beraber Osmanlı'da kadı müfettiş ve malî işlerden sorumlu memurdur. Geniş yetki alanı dikkate alındığında kadıların Osmanlı devlet

¹⁹⁷Örneğini 1730'da III. Ahmed'in saltanattan düşüşüne ve sadrazamın katline sebep olan isyanın elebaşlarından biri, Ayasofya vaizi olan İspirizâde'ydi. Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 259-260.

¹⁹⁸ Fuzulî şiirleri bunlara en güzel örneklerdendir. Bkz. Halil İncalcık, Şâir ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme, 9. Baskı, Doğubatı Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 52-70. Mustafa Âli'nin Nüşatü's-Selâtin'indeki nazımlar ise kırınglığın yanında eleştirinin de bulunduğu beyitlerdir. Örneğin “*İrtişâdan ki el çeke vükelâ/Mansıba dest-res bulur 'ukalâ/ Ne virür müstahikk olan rüşvet/ Ne iderler o rüşvete cür'et.*” Çerçi, 2015, s. 284.

¹⁹⁹Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi: Günümüz Türkçesi ile Çeviriyazı, Eski Harfli Metin, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara, 2011, s.152-158; M. İpşirli, 2000: 142.

²⁰⁰ İsević, Varak 9a, 49a.

²⁰¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti'nde Kadı”, DİA, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 69-70

²⁰² Ahmet Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet, C. 1, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Basımevi, 2018, s. 122.

işlerinde idarî, malî, askerî konularda; Anadolu ve Rumeli'nin birçok coğrafi noktası ve ahalinin durumu hakkında birinci elden geniş malûmata sahip olmaları kaçınılmazdır.²⁰³ Hukuk alanında kariyer geçmişi olduğunu bildiğimiz İseviç'in Bosna'daki kötü gidişata geniş bir perspektiften bakması; halkın, eyaletin ve devletin içerisinde bulunduğu vaziyet hakkında büyük bilgi sahibi olması bu bağlamda değerlendirilmelidir.²⁰⁴

Medreseyi bitirdikten sonra bir talebenin kadı mesleğine intisap etmesi için ilk önce mülâzım adıyla *tarîk defterine* kaydolması gerekirdi. Sonrasında kaza kadılığına tayin edilen mülâzımlar derece atlayarak yükselirlerdi.²⁰⁵ Kadı atamasının gerçekleşmesi için sırayla şeyülislâmın işareti ile sadrazamı telhisinden sonra hatt-ı hümayun gerekirdi.²⁰⁶ Bir kadı genelde iki yıllık olarak atanırdı. Kaza vazifesinin ifa edildiği bu süreye *müddet-i örfiyye*, vazifenin bitimine müteakip kadının İstanbul'da Kazasker dairesinde mülâzemet ederek iki yıl beklemesine *zaman-ı infisali*, akabinde kadının tekrar atanmasına *zaman-ı ittisali* denilirdi. Kadıların dereceleri Rumeli'de *çinaddan sitteye* kadar dokuz, Anadolu'da on ve Mısır'da altıydı. Sitte derecesine çıkan kadılar *eşraf-ı kuzât* olarak adlandırılırdı²⁰⁷

Kazalardan sonra *mevleviyet* olarak tabir olunan sancak kadılarının makam dereceleri gelmektedir. İstanbul kadılığı ve Haremeyn Kadılığı en yüksek olmak üzere mevleviyetler derece olarak *Bilâd-ı Hamse*, *Mahreç* ve *Devriye* olarak tasnif edilir. Bosna kadılığı derece bakımından üçüncü, yani Devriye mevleviyetine dâhildi. Osmanlı Devleti'nde makamlar eğer bizzat işgal ediliyorsa *mansıb*, vazife yapılmaksızın unvan olarak kullanılırsa *pâye* olarak adlandırılıyordu. Bunun sebebi mevcut kadı sayısının mansıplardan, yani kadrolardan fazla olmasıdır. Örneğin Bosna'daki bir kadı müddetini

²⁰³ Ortaylı, 2004, s. 72

²⁰⁴ İseviç *Ahvâl-i Bosna*'da dokuz başlıkta değerlendirdiği kadılar, naipler, müftüler, müderrisler, mîr-i mîrânlar, liva alay beyleri, cizyedarlar, vakıf mütevellileri, Bosna kapudanları ve yeniçeri ocaklılar hakkında verdiği malûmatlar ve bu kadroları dolduranların yolsuzluklarının yanı sıra eyalette toplanan keyfî vergiler (11b, 13b, 14b, 32b, 49a, 38a, 41a, 44a) eyaletteki askerlerin, kalelerin ve içerisindeki teçhizatın durumu (11b, 13b, 25a, 29a, 43b) reayanın sıkıntıları (7a, 14b, 15a, 32b, 35b, 36a, 37a, 44a) Sırp İsyanı'na karşı yürütülen askerî faaliyetler (24b, 26a, 26b, 27b, 28a, 29a, 30b, 32b, 33a, 45b) hakkında da bilgi vermiş; devletin Rumeli'den Arabistan'a içinde bulunduğu ve başa çıktığı meselelerin (49a, 49b) farkında olduğunu göstermiştir.

²⁰⁵ Ahmed Akgündüz, "Kâdî", Osmanlı Tarih ve Hukûk Istılâhları Kâmûsu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s. 641.

²⁰⁶ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler, Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 7.

²⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s. 98-101; Feyzioğlu, 2010, s. 8.

bitirip *mazul* olduktan sonra ilk önce bir üst derecede olan *Mahreç mevleviyeti pâyesini* alır, sonra sırası gelince *Mahreç mevâlisi* olurdu.²⁰⁸ Lâkin mevleviyet kadılıklarının çoğunda fiili hizmet görülüyor, ekseriyeti *naiplik* ile idare ediliyordu.²⁰⁹

Naip vekil anlamına gelmekle beraber Osmanlı-İslâm hukuku bağlamında “kadının yerine davaya bakmakla görevlendirilen kişi” olarak ıstılah manasını haizdir. Tayinleri kadıların kaleme aldığı *niyabet müraselesi* ile gerçekleşir ve görev süreleri devletçe tespit edilirdi. Nahiyelere görevlendirilenlere kaza naipleri, mevleviyet derecesindeki kadıların görevlendirdiklerine mevali naipleri ve arpalık sahipleri adına görev icra edenlere de arpalık naipleri denilmekteydi.²¹⁰

Osmanlı Devleti’nde adlî aygıtın yapısal bazı sorunlarıyla beraber kadı ve naiplerin yolsuzlukları, adalet mekanizmasının sekteye uğratiyordu. XVI. yüzyılın sonundan itibaren mülâzemet kâğıtları satılır olmuş, bu durum kadılığa girişi kolaylaştırıp mesleğe ehliyetsiz kişilerin girmesine ve devletteki kadı sayısında enflasyona sebebiyet vermişti.²¹¹ Kadı sayısındaki artışla beraber, pâyesi yükselmiş fakat mansıba gelememiş kadılara geçimlerini sağlamak üzere alt derecedeki kazalar verildiğinde, bu durumdaki kadılar şehir merkezlerinde durup yerine naip tayin ediyorlardı. Böyle durumlarda naiplik iltizam usûlüyle veriliyor, ehliyet sahibi olmayan kişiler rüşvet ile niyabeti aldıktan sonra ödediği paraları kaza görevini icra ettiği ahaliden çıkarıyordu. Yargı yetkisinin elinde bulunduran kadı ve naiplerin, icra yetkisine sahip vali veya mütesellim gibi ehl-i örf ile olan münasebetleri zaman zaman değişiyor, fakat her durumda bundan reaya kötü etkileniyordu.²¹² Taşrada kadıların ve naiplerin atama ve azilleri bölgedeki güç dengesine göre değişebiliyor, bu durum hem adalet mekanizmasının işletilememesine hem de mesleğe atanan ve azledilenlerin âdil muamele görmemesine sebep oluyordu. Koçi Bey XVII. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Risale*’sinde durumu “*Kuzât ahvâliyle takayyüd ehemmi mühimîtdandır. Zirâ gayet hor ve zelil olmuşlardır. Bir subaşı ve bir haraççı şikâyetiyle mansıbları veriliür, bî-sebebe niceleri azl olunub halk içinde*

²⁰⁸ Uzunçarşılı, 2014, s. 101-108; A. Refik Gür, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi, Haz. M. Nihat Aryol, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65-67; Akgündüz, 2018, s. 641.

²⁰⁹ Uzunçarşılı, 2014, s. 108.

²¹⁰ Akgündüz, 2018, s. 927; Mumcu, 2005, s. 124; Uzunçarşılı, 2014, s. 121-122.

²¹¹ Cevdet Paşa, 2018, s. 123.

²¹² Feyzioğlu, 2010, s. 16,26-27; Mehmet İpşirli, “Naib”, DİA, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 312. Turhan Bosna özelinde bu durumu “*ulemanın ayanlaşması*” olarak kavramsallaştırır. Bkz. F. S. Turhan, 2013, s. 215.

hürmetleri kalmadı, arzlari dinlenmez oldu. Bir zâlimi arz etseler ol zâlîme sebeb-i rif'at olur. Ya nice def'-i zulme eylesünler?" şeklinde açıklamaktadır.²¹³ Şüphesiz bu vaziyet XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başları Bosna'sında da vakiydi. Örneğin XVIII. yüzyılda Bosna'da kadılık yapmış olan Mustafa Muhlisi şer'î mahkemeler hakkındaki rahatsızlığını, kadıların bilgisizliğini ve gerçeği saptırmalarını anlattığı bir yazıyı Saraybosna müftüsüne vermiştir.²¹⁴

İsević Bosna özelinde kadıların ve naiplerin geneli hakkında oldukça ağır eleştiriler yapmaktadır. Ona göre bu kişiler liyakatsiz, insafsız ve câhil olmalarının yanı sıra, bir şekilde rüşvet ve iltimasla imtihandan ve kanundan bihaber bir şekilde *ceride-i kuzata*²¹⁵ girmişti. Bu kişilerin arasında Mısır fellahları, Anadolu Türkleri, Bosna poturları, yüksek rütbeli devlet adamlarının hizmetkârları, paşa hademeleri, hatta ve hatta kahvelerin meddahları ve İstanbul'un esnafları vardı. Bunca kişinin varlığı sebebiyle yalnız Rumeli kaleminde on binden fazla kadı olup; cümle Rumeli, Anadolu ve Mısır kaleminde her bir mansıba yüzer kadıdan fazla düşer duruma gelinmişti.²¹⁶ Kadılardan her biri kendi bölgesinde ve akranları arasında nüfuzlu olmak için akçe ile rütbe atlayarak *eşraf-ı kuzat* olmuş, fakat çoğu hayatlarında İstanbul'u dahi görmemişti. İsević'in tabiriyle cehaletleriyle övünen bu kişiler "...Biz bu tarike şimdiye kadar kimi yüz ve kimi iki yüz kise akçe verdik" diyordu. Bu lükse düşkün *raşi* ve *mürtersiler* kırk seneden beri ehl-i Hakk'a meclislerinde ağız açtırmazken, reayanın ve memleketin harabına çare arar kimse kalmamıştı. Rumeli, Anadolu, Arabistan ve nihayet Bosna bu durumdaydı.²¹⁷

Yukarıda zikredildiği üzere kadı ve naiplerin sayısının var olan kadrolardan fazla olması ve niyabetlerin iltizam usûlüyle dağıtılması Bosna'da da görülen bir durumdu. Bosna'daki kadı ve naip sayısının fazlalığına bir işaret olarak Molla Mustafa, Saraybosna'da bulunan kadı ve mülazım sayısının çokluğundan bahsettiği 1195/1781 tarihli kaydında "...Evvelden bu kadar yok imiş. Böyle tama' yok imiş." yorumunu yapar.²¹⁸ İsević'in aktardığına göre, XIX. yüzyıl başlarında 48 kazalı Bosna'da beş

²¹³ Kurt, 2011, s. 158.

²¹⁴ Omer Mušić, "Hadži Mustafa Bošnjak – Muhlisi" [Hajji Mustafa Bošnjak – Muhlisi], POF 18-19 (1973), s. 111'den aktaran Paić-Vukić, 2011, s. 38.

²¹⁵ Burada kastedilen kadıaskerlik dairesinde tutulan kadı atamalarının yazdığı ruznamçe defteri olmalıdır. Ahmed Akgündüz, "Rûznâmçe Defteri", Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s. 1057.

²¹⁶ İsević, Varak 8b-9a.

²¹⁷ İsević, Varak 3a-4b.

²¹⁸ Filan, 2011, s. 155.

yüzden fazla kadı, naip ve müderris olup her biri mansıp ve niyabet isterdi. Bir niyabetin on beş-yirmi talibi olup, kim daha fazla para verirse *mültezim-i şer'iat* görevi ona verirdi. Buna karşı, dindar ve âlim olanlar görev icrasından mahrum kalmış, kendi köşesine çekilip insanlardan uzak yaşar olmuşlardı.²¹⁹ Naipliklerin iltizama verilmesiyle kısa bir zamanda otuz kuruşluk niyabet üç yüze ve üç yüz kuruşluk niyabet bin üç yüze çıkmış, sadece Bosna senelik yüz kese niyabet akçesi verir hale gelmişti. İster istemez fukaradan çıkartılan bu para kapı kethüdalarına veriliyor, kapı kethüdaları vesilesiyle asıl mansıp sahiplerinden alınan niyabetler sonrasında iki veya üç katına satılıyordu.²²⁰ Bosnavî Câbi-zâde Ali Efendi ve sipahî zümresinden Mehmet Bey, on yedi yıldan beri Bosna eyaletinin 48 kazaya ait niyabetlerini “*voyvodalar gibi İstanbul'da iltizâm alub Bosna kuzâtına i'tâ ve irsâl*” ediyor, elden ele dolaşan niyabetler ancak dördüncü ve beşinci elde sahibini buluyordu. Görevdeki ulemanın da akçe ile rütbesini arttırmaya yardımcı olan bu şahıslar hakkında İsević “*...Eyâlet-i mezkûreye verdikleri zulm u fesâdı ve kahr u ihtilâli bayağı düşman virmemiştir. Â'dâ-yı din ahyânen gelir bunlar ise 'ale'd-devam ahz-ı emvâl ile harâb-ı memlekete musırr.*” diyerek bu şahısların eyalete verdikleri zararın altını çiziyor.²²¹ Bu kişilerin yanı sıra hâlâ Saraybosna şehrinde bulunan rüşvetle sitte rütbesine çıkarak eşraf-ı kuzattan olan Hayri-zâde Mehmed Said Efendi, kırk beş seneden beri niyabetleri desteleriyle İstanbul'dan getirip fahiş fiyatlara naiplere satarak, senelik 15 bin kuruştan fazla gelirin yanında nice emlâka mâlikti. Bununla beraber 10-15 yaşındaki çocukları, İstanbul'u görmemiş olmalarına rağmen mansıp sahibi olmuşlardı.²²² İsević'in aktardığına göre Hayri-zâde daha önceden yolsuzlukları sebebiyle üç defa sürgüne gönderilmiş, hiçbirisine itaat etmeyip kimisinde firar ederek ve kimisinde mal kuvvetiyle bu durumdan kurtulmuştu. Yeniçerilerle ittifak hâlinde²²³ olan Hayri-zâde, bir meseleyle alâkalı mahzar yazılacağı zaman ilk önce mühür basan Bosna'nın ileri gelenleri arasında

²¹⁹ İsević, Varak 4a-5a.

²²⁰ İsević, Varak 5b.

²²¹ İsević, Varak 6a-6b.

²²² Bu durum devletin diğer bölgelerinde de görülen ve Osmanlı müelliflerince gerileme sebeplerinden biri olarak gösterilen beşik ulemalığı mefhumunun tipik bir örneğidir. Bkz. Ahmed Akgündüz, “Beşik Ulemalığı”, Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s. 164.

²²³ Bosna'da kadıların yeniçeri ocağıyla olan bağları kuvvetliydi. Hatta bazı kadıların yeniçeri esamesi vardı. *Ocaklı kudat* şeklinde tabir edilen bu kesimin varlığına Molla Mustafa'nın *Mecmua*'sında rastlıyoruz. Bu zümrenin ahali üzerindeki tesirine bir örnek olarak Molla Mustafa'nın şu kaydını aktarabiliriz. Neretva naibi Çukacıoğlu Ahmet bir adamın karısını akşam vakti mahkemeye çağırınca şehir halkı galeyana gelmiş ve Çukacıoğlu'nu defterdar konağında sıkıştırmışlardı. Akabinde *ocaklı kudat* efendiler diye tabir edilen kadıların konuşmaları neticesinde olaylar yatışmıştı. Bkz. Filan, 2011, s. 173

olmuştu. Bosna valileri Hayri-zâde'yle aralarını iyi tutmaya çalışıp senelik 3 bin kuruştan ziyade inâmât verip “...Seleflerimizi gibi bizi dahi mahzar idüb zulmümüzden teşekkî eylemeye, 'azl olunmıyalım.” diyorlardı²²⁴. İsević'in Hayri-zâde'ye karşı olan iddiaların ne derecede gerçeği yansıttığı bilinmemekle beraber, bu müşahhas örnekle Bosna içerisindeki güç ağlarının ilişkisi ve ilmiye mensuplarının bu ağ içerisinde ne kadar güçlü olduğu tahayyül edilebilir.

İsević tüm Memâlik-i Osmaniye'de asıl mansıp sahiplerinin binde birinin görevinin başında olmadığını, cümlesinin niyabetten ibaret olduğunu iddia ederken; naiplerin bir aylık ücreti çıkaramadığı anda derhâl azledilip yerine daha beterinin getirildiğini ekler. Bu kişiler dava esnasında “...Ben bu niyâbete şu kadar mâhiye virmişdim. Bundan aşağı olmaz, aylık altındayım.” diyerek İsević'in tabiriyle *hük-m-i şer'* için *cambazlar gibi* pazarlık yaparlardı.²²⁵ Naiplerin mansıplar için ödedikleri meblağı ahaliden çıkarabildiklerine bir örnek olarak Molla Mustafa'nın 1192/1778 tarihli kaydı gösterilebilir. Mezkûr kayıta Molla Mustafa illetli bir mollanın Saraybosna mollası olduğunu ve Neretva kadılarından Ali Efendi'nin İstanbul'dayken molladan iltizamen bin kuruşa mansıb alıp mahkemeye geldiğini aktardıktan sonra şöyle bir muhakeme yapıyordu: “...Nâ'iblikten altı yüz gurus ve salt Saray'da dört yüz çıkarmalı ve çıkarmışdur.”²²⁶ Sırp İsyanı'nın zuhur etmesiyle beraber ahalinin omzuna binen ağır vergiler sebebiyle birçok reaya buna takat getiremeyerek topraklarını terk etmişti. Fakat naipler aylıklarını kalan reaya üzerine bindiriyor, bu durum onların vaziyetini daha da kötüleştiriyordu.²²⁷ İsević'in aktardığına göre olur da ahali fukarasından biri naiplerin bu tavrına karşı bir şey diyecek olursa, naipler vezire ilâm ya da inha yazmak suretiyle o kişinin cezalandırılmasını talep eder, vezir de naipe karşılıklı çıkar gözeterek bu isteği geri çevirmezdi.²²⁸ Bu durum taşrada adlî makamların ve ehl-i örfün aralarındaki ilişki neticesinde ahalinin mağdur olmasına dair yukarıda zikredilen ve Osmanlı taşrasında sıkça gözlenen bir duruma örnektir. Buna karşın fukarayı korumaya çalışan dindar ve adaleti gözetken kişilere karşı vezirler düşmanlık besliyor, türlü oyunlarla cezalandırılma

²²⁴ İsević, Varak 10a-11a. Hayri-zâde 1209/1795 tarihinde Kavala'ya sürgün edilmiş, fakat ahalinin isteği ve Bosna valisi Hüsameddin Paşa'nın ricası ile affedilmişti. Bkz. BOA, C. ADL., 67/4032, 29 ZA 1209/17 Haziran 1795.

²²⁵ İsević, Varak 7a.

²²⁶ Filan, 2011, s. 137.

²²⁷ İsević, Varak 14b-15a.

²²⁸ İsević, Varak 7a-7b.

ve sürgüne gönderilmeleri için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bundan dolayı memlekette müteşerri naip kalmamış, olanlar da yoksulluk içerisinde köşesine çekilmişti.²²⁹

Kadı ve naiplerin rüşvetçiliği, ehliyetsiz ve câhil kişiler olması İseviç'in altını çizdiği hususların başında gelir. Ona göre görevi başındaki kadıların ve naiplerin huzurunda şeriatın icrası ve hakkın yerine getirilmesi mümkün değildi. İseviç'in sözleriyle mezkûr kadı ve naiplerin "...binde biri kitâb açmaz, açsa dahi okumak bilmez, okusa dahi 'amel eylemez.'" vaziyette olup, rüşvet terazisi hangi tarafa ağır gelirse ona göre hüküm verirlerdi.²³⁰

Kadı ve naiplerin belirli maaşlarının olmaması ve dava başına gördükleri hizmet üzerine maaş almaları, meslekte irtikâp ve rüşvetin görüşmesine neden olmuştur.²³¹ Bunu önlemek adına III. Selim saltanatının ilk yıllarında naipliklerin satılmasını yasaklamış ve bu husustaki irtikâpların önlenmesi hakkında yoğun çaba sarf etmiştir.²³² II. Mahmud'un, İseviç'in kendisine hitaben telif ettiği bu eserden haberi var mıydı bilmiyoruz; fakat 1815 tarihinde padişah tarafından ilan edilen adalet fermanında kadı ve naiplerin bulaştığı yolsuzluklara ve alınan haksız paralara değinilmesi, sultanın bu vaziyetten haberdar olduğunu gösterir.²³³

1.2. Müftüler

Osmanlı Devleti'nde genel-özel hukukî ve şer'î konularda Hanefi mezhebi birinci derecede olmak üzere dört mezhebin kaynaklarına başvurarak hüküm bildiren kişiye *müftü*, verdiği hükme de *fetva* denir. Devletin adına *ifta*, yani fetva verme yetkisi merkezde *şeyhülislâma* aittir. Devletin uzak bölgelerindeki ahalinin fetva için İstanbul'a gelmesi müşkül bir durum olduğundan, bu görev taşradaki müftülerce icra edilmiştir.²³⁴ Vilayetlerde, sancaklarda ve kazalarda görev yapan müftülerin verdiği fetvalar formül bakımından şeyhülislâmın fetvalarının aynısı olup fetvanın üstüne nerenin müftüsü olduklarını beyan ederek mühür basarlardı. Verilen fetvanın hangi kitaptan iktibas

²²⁹ İseviç, Varak 7b.

²³⁰ İseviç, Varak 7b.

²³¹ Uzunçarşılı, 2014, s. 91.

²³² Uzunçarşılı, 2014, s. 123; Ahmet Mumucu, Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet: Özellikle Yargıda Rüşvet, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 267.

²³³ Feyzioğlu, 2010, s. 36.

²³⁴ Uzunçarşılı, 2014, s. 181; Ahmed Akgündüz, "Müftü", Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s. 893; Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", DİA, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2010, s. 92.

edildiği ve fetvanın Arapça metni zikredilirdi.²³⁵ *Kenar müftülükler* olarak da tesmiye edilen taşra müftülüklerinde ekseriyetle oradaki yüksek dereceli müderrisler görev almakla beraber kadıların da kimi zaman fetva hizmeti verdiği görülmüştür.²³⁶ Bosna’da müftüler genelde yerel müderrislerden ve âlimlerden süresiz olarak seçilir ve bu kişiler bölgenin eşrafından olarak kabul edilirlerdi.²³⁷ Bu bağlamda Saraybosna’daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi Rumeli’de fetva hizmetinin yürütüldüğü medreseler arasındaydı.²³⁸

Hukukun icrasında mühim bir vazifeye sahip olan müftülerin bulaştığı irtikâp ve rüşvet, taşrada ahalinin adalet arayışında karşısına çıkan en büyük engellerdendi. Taşradaki müftülerin dâhil olduğu yolsuzluk vakaları, devletin birçok bölgesinde ve farklı yüzyıllarda görülmüştür. Bu yolsuzluklar arasında rüşvet ve iltimas ile müftü olmak, mutad olan fetva ücretinin çok üzerinde ahaliden para talep etmek, münazaalı meselelerde en çok para verenin lehine fetva vermek gibi konular bulunurdu. Bununla beraber ifta hizmetini ifa etmemesi gereken câhil kişilerin müftülük vazifelerinde bulunduğu da görülmüştü. Bununla beraber bir kadı hüküm verirken getirilen fetvaya güvenmezse, başka bir müftüden aynı hususun sorulmasını isteyebilirdi. Yolsuzluğundan usanılan müftülerin zalimlerle iş birliği yaparak ahali fukarasına zulmettikleri ve bölgeyi haraba sürükledikleri hususunda merkeze mahzar yazılır ve azilleri istenirdi.²³⁹

XVIII. ve XIX. yüzyıl Bosna’sında müftülerin durumu çağdaş gözlemcilerin aktardığına göre pek de parlak değildi. Örneğin Molla Mustafa *Mecmua*’sında Amasyalı Emir adında birinin cehaletine rağmen müftü olup verdiği hatalı fetvalar sebebiyle azlolunduğunu aktarır.²⁴⁰ Diğer bir kayıta ismi zikredilmeyen ehliyetsiz bir müftünün bu göreve nasıl geldiği ve câhilliğinden bahsedilirken ahalinin onun hakkında söyledikleri şu şekilde aktarılır:²⁴¹

²³⁵ Uzunçarşılı, 2014, s. 182.

²³⁶ Beyazıt, 2014, s. 192.

²³⁷ Abdullah Kahraman, “Balkanlarda İslam Hukukunun Tarihi (Bosna-Hersek Örneği)”, Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut: Gönül Fethinden Zihniyet Temsiline, (Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı), C.3, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Ankara, 2016, s. 132.

²³⁸ Beyazıt, 2014, s. 192-193.

²³⁹ Mumcu, 2005, s. 142, 143 198. Kasaba-ı Hızlı Mansur’da irtikâp ve irşâ sebebiyle Debbagzade Bekir Efendi’nin sürgün edilmesi hususunda ahalinin yazdığı mahzarın tam metni için bkz. Mumcu, 2005, s. 344-345.

²⁴⁰ Filan, 2011, s. 145.

²⁴¹ Filan, 2011, s. 123.

“...Ve İslâmbol'da gene mala tama' olunmuş müftülük irsâl olunmuş, ayağına gelmiş. Ve molların çukadârı yapdurmış getürmüş. Lâkin herif câhil olduğundan dört tarafı deniz olmuş. Bunca tesvidi cem', birisünün faysalını veremediğinden hâ'ib ü hâsır, birkaç fetvâ vermiş, yazısı alçak, imlâ bed olduğundan mâ'adâ hep yangur yungur yanlış. Ba'zı eşhâs gizlice tezkireleri anda bunda köşelerde câmi'lerde bırakmaya başladılar. Ve tezkirelerinde yazılan budur: Ey müftî câhil ebter, rüsvây-ı 'âlem oldun beter, imâna gel artık yeter.”

İsević de *Ahvâl-i Bosna*'da bölgedeki müftülerden câhil ve nâ-ehl olarak bahsederken, eyaletteki on dört müftüden iki kişi hariç hiçbirinin hakkıyla bu göreve gelmediğini, çoğunun imtihansız bir şekilde yükseldiğini ve kadılıktan müftülüğe geçtiğini aktarır.²⁴² Müellifin iddiasına göre dönemin Saraybosna müftüsü Seyyid Şakir Efendi, kaynatası Edirne müderrisi ve Saraybosna'nın Nakîbüleşraf Kaymakamı Şerifzâde Mustafa Nuri Efendi sayesinde iltimasla ve mal kuvvetiyle müftü olup, Arapça bilmeden Türkçe fetva kitaplarına göre fetva veren bir zattı. Fetvalarını bazen birer, bazen üçer beşer altına verir; mesele ne kadar önemsiz olursa olsun daima fazla para alır, bu sebeple fakir ahali kendisinden fetva alamadığı için çoğu zaman hukukî haklarından feragat ederdi. Mezkûr müftü bu şekilde elde ettiği servetin yanı sıra, Hünkariye Camii'nde verdiği dersin ücreti olarak senelik bin kuruş gelir getiren timara da sahipti; lâkin görevini icra etmiyordu.²⁴³ İsević'in şiddetli bir şekilde eleştirdiği diğer müftü Travnik müftüsü Çukacıoğlu Mehmed Cudi Efendi'dir. Müellifin iddiasına göre Mehmed Cudi Efendi, önceden nice mahlûl cihatı üstüne yaptırdığı için Vanlı Mehmed Paşa zamanında sürgüne gönderilmiş fakat riayet etmemiş, Gürcü Osman Paşa'nın valiliği sırasında affedilmiş ve geri dönmüş, yeniçeri reislerini etrafında toplamıştı. Bosna valisi İbrahim Paşa geldikten sonra *ayân-ı eyalet* ve *erkân-ı memleket* olmak için Bosna'nın idare merkezi Travnik'e taşınmış, şehrin *gayretkeş* müftüsünü vali İbrahim Paşa'nın tahriratıyla azlettirmiş ve yerine geçmiş, kendi çocuklarına Bursa *ruusu* getirterek onları eşraf-ı kuzatın ve yerli ulemanın önüne geçirmek suretiyle âlimlerin arasına fitne sokmuş bir kişiydi.²⁴⁴ Zikredilen son husus olan Bursa ve Edirne'den irtikâpla ruus getirilmesi ve ilmiye tarikiindeki silsilenin bozulması hakkında İsević'in “...*madde-i merkûm mûcib-i*

²⁴² İsević, Varak 16a-16b.

²⁴³ İsević, Varak 16b-17b.

²⁴⁴ İsević, Varak 18b-19b.

ihtilâl-ı bilâd olduğundan” demesi müellifin haksız yere yükselen bu kişilerin memlekette var olan kargaşa durumunun sebepleri arasında olduğunu göstermesinin yanında, bizzat müellifin bir konuda hakkının yendiğine de işaret ediyor olabilir. Zira müellif aynı zamanda Edirne müderrisi payesine sahipti.

1.3. Müderrisler

Kaza ve iftanın yanında tedris, ulemanın üç önemli vazifesinden biridir. Bu vazifeyi ifa eden müderrisler, Osmanlı eğitim sisteminde çok mühim bir mevkiye sahiptiler. Öyle ki bu sistemde eğitimin verildiği medreselerden ziyade müderrisin kendisi ön plandaydı. Bir talebe başarıyla eğitimini tamamladığında kendisine aldığı dersler, okuduğu kitaplar ve ilgili müderrisin ismi yazan bir icazetnâme verilerek mülâzemet ve kazasker defterine kaydolur, sırası gelince en alt derecedeki medreselerden başlayarak imtihan usûlüne göre yükselirdi.²⁴⁵ Bir medresede mansıp mahlûl olduğunda, o mansıp için talip olanlar arasında imtihan yapılır, bu imtihanda adaylardan bir meseleyle alâkalı risale yazması beklenirdi.²⁴⁶ Görevdeki bir müderris, medresede ders vermenin yanı sıra imamlık, müftülük, vakıf mütevelliliği gibi muhtelif görevleri de bir arada yürütebilirdi.²⁴⁷

XVI. yüzyıldan itibaren ilmiye zümresinde görülen bozulmalar müderrislik mesleğinde de kendini gösteriyordu. Mülâzemet sisteminin bozulmasıyla sıradan insanlar akçe ile mülâzım olup kısa zamanda müderris olmaya başlamışlardı. Ulemazâdeler ve asilzâdeler imtihansız ruus alıyor, mansıpları baba mirası olarak gördükleri için taallümü bir kenara bırakıp câhil kalıyorlardı. Hatta Cevdet Paşa’nın aktardığına göre, devlet ricâlinden kimileri işe yarmayan oğullarını ilmiyeye dâhil etmişler, bu sebeple ilmiye tariki câhillerle dolmuş, müderrisler medreselerde fiili ders vermez olmuştu.²⁴⁸ Kadılık mesleğinde olduğu gibi, bir mansıbın birden fazla talibinin olması sebebiyle uygulanan

²⁴⁵ Mehmet İpşirli, “Müderris”, DİA, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 468; Uzunçarşılı, 2014, s. 65-69. Bu dereceler zaman içerisinde değişerek nihayetinde İbtida-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbridâ-i Dâhil, Hakeket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Hamise-i Süleymâniye, Süleymaniye ve Dârü’l-Hadis olarak on iki derece olarak teşekkül etmiştir. Cihan Kılıç, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Müderrislerin Merâtibi (1245/1829 Tarihli Tarık Defterine Göre)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 65, 2019, s. 265-287.

²⁴⁶ Uzunçarşılı, 2014, s. 72-75; M. İpşirli, 2006, s. 469.

²⁴⁷ M. İpşirli, 2009, s. 469.

²⁴⁸ Cevdet Paşa, 2018, s. 123.

paye uygulaması, müderrislik mesleğinde de cari olan bir uygulamaydı.²⁴⁹ Bu husustaki bozulmaları Cevdet Paşa şu sözlerle gözler önüne sermektedir “...ve idâd-ı müderrisîn çoğaldı. Ve medreselerin vazifesi olan emr-i tedris unutuldu. Ve müderrislik mücerred bir i'tibârî pâyeden ve bir medreseden diğerine nakl dahi terfî-i pâyeden ibâret kaldı.”²⁵⁰ Bunun yanı sıra hak edenlerin kadrolara gelememesi, ilmî kifayetsizlik, mütevellisi olunan vakıflara karşı ihmal ve görevi kötüye kullanma gibi meseleler bu hususta başlıca zikredilen bozulmalardandır.²⁵¹

İsević'in Bosna'daki müderrisler hakkındaki beyanatı, yukarıda zikredilen meslekteki bozulmalarla paraleldir. Bosna'daki müderrislerin ekseriyetin iltimasla göreve gelmesi, görevdekilerin vazifelerini ifa etmemesi, müderrisliklerin ve cihetlerin belirli kişiler elinde toplanmasıyla geri kalan ehl-i hak olan ulema mensuplarının vazifesiz kalarak yoksullaşması, mezkûr seçkin müderris zümresinin müderrislikten ve ekser cihetten kazandıkları külliyetli paranın yanı sıra sahip oldukları yeniçeri esâmeleri ve çiftlikleri vasıtasıyla aşırı zenginleşmesi ve bu zümrenin lüks düşkünlüğü, İsević'in bu hususta altını çizdiği meselelerdendir. Müellif bu eleştirilerini kişiler üzerinden yapmaktadır.

İsević'in iddiasına göre eskiden Bosna'da Edirne ve Bursa müderrisleri yok iken, bir müddetten beri Travnik müftüsü Çukacı-zâde Mehmed Cudi Efendi kendi oğulları Mustafa ve Ahmet'le beraber diğer tanıdıklarına, kendilerinden derecesi yüksek ulemanın önüne geçsinler diye yolsuzlukla Bursa ruusu getirmiştir. Bu kişilerin yanı sıra Saraybosna'dan Hünkariye Camii'nin imam hatibi Şerif-zâde Mustafa Nuri Efendi ve Travnik'ten “sahte kadı bozması” Ahmed Reşid Efendi mal kuvvetiyle kendilerine Bursa ruuslarını getirmiştir. Bosna mollasının oğlu Raşid ise iddiaya göre Kuran'ı dahi doğru düzgün okuyamamasına rağmen rüşvet ve iltimasla İstanbul müderrisi olmuştu. İsević bu kişilerin “...cümleye bâ-fermân takaddüm ve tasaddur ve feth-i bâb-ı irtişâ ve leyl ü nehâr hükkam ü zubbât kapularında” olduklarını aktarır.²⁵²

Müellifin ortaya koyduğu üzere Bosna'da seçkin ulema zümresi, bölgede var olan müderrislik başta olmak üzere ilmiye kadrolarını ekseriyetini ellerinde tutuyorlardı.

²⁴⁹ M. İpşirli, 2009, s. 469.

²⁵⁰ Cevdet Paşa, 2018, s. 123.

²⁵¹ Uzunçarşılı, 2014, s. 76-77; M. İpşirli, 2009, s. 469.

²⁵² İsević, Varak 19b-20b, 23a-23b.

Örneğin İsević'in kadı ve naiplerle ilgili bölümde şiddetle eleştirdiği Hayri-zâde Mehmed Efendi, mahreç payeli Bosna mollası olmasının yanında aynı zamanda Bursa müderrisiydi. Saraybosna'da oturan Hayri-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu Edirne müderrislerinden Mustafa Nuri Efendi, nakibüleşraf kaymakamı olmasının yanında Hünkârîye Camii'nin imamet ve hitabetinden gelen gelirlere ek olarak senelik bin kuruştan fazla gelir getiren timara; vakıf mütevelliliği, yedi adet yeniçeri esâmesi ve yüz elli hâne çiftliklere de mâlikti.²⁵³ Mustafa Nuri Efendi örneğinde görüldüğü gibi, bu seçkin zümredeki her kişide nice nice yeniçeri esâmeleri olup, gelen ulufelerden hatırı sayılır gelir elde ediyorlardı.²⁵⁴ Saraybosna'da bulunan beş adet medresenin gelir getiren vazifeleri, ekonomik olarak yardımcı olmak maksadıyla talebe-i uluma hiçbir surette verilmeyip ehliyetsiz kişilere bırakılıyordu. Üstelik medrese odalarını suhtelere senelik ikişer altına, kuvvetlice olanlara üçer beşer altına verip buraları "*han hücreleri gibi*" peşin parayla kiraya verirlerdi.

1.4 İlmiye Sınıfına Dâhil Diğer Meslekler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal hizmetlerin birçoğu vakıf müessesesi ile ifa edilmiştir. Bu bağlamda köprü, yol ve sulama gibi kamusal işler; yoksullara yardım ve hastahâne yapımı gibi hizmetler; medrese ve kütüphanelerde eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi ve finansmanı gibi kültür işleri; câmilerin inşası ve burada istihdam edilenlerin maaşlarının karşılanması gibi din hizmetleri vakıf müessesesi sayesinde hallediliyordu.²⁵⁵ Bir vakıf teşekkül edeceği zaman muntazam bir şekilde vakfedilen mallar, vakfın işleyişi, mütevellisi, vakıftaki vazifeler, cihetler ve vakıftan faydalanan olanlar (*mürtezika*) *vakfiyede* belirtilirdi.²⁵⁶ İmamlık, hatiplik, müezzinlik, cüzhanlık, duagûluk gibi cihetlerde tevcih işlemleri mütevellinin şeyhülislâma yazdığı arz, şeyhülislâmın sadrazama verdiği işâret-i aliyye, sadrazamın telhisi ve padişahın hatt-ı hümayunu ile dörtlü muamele yapıldıktan sonra tamam oluyordu.²⁵⁷

Vakıflarda karşılaşılan yolsuzluk ve haksızlıkların çoğu cihetlerin usûlsüz bir biçimde dağıtılmasından kaynaklanmaktaydı. Bunlardan başlıcaları mütevellilerin

²⁵³ İsević, Varak 39b-40a.

²⁵⁴ Buna karşın sefer için asker gerektiğinde "*Ulema sefere gitmez!*" diye karşılık verip, hiçbirisi sefere katılmazdı. Sadece fakir olan ulema mensupları sefere giderdi. İsević, Varak 20a-21b.

²⁵⁵ Yediyıldız, 2003, s. 3.

²⁵⁶ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2020, s.33-51.

²⁵⁷ M. İpşirli, 2021, s.72.

mahlûl kalan vazifeleri vefat eden görevlilerin yetersiz çocuklarına ve ehil olmayan üçüncü kişilere tevdi etmesi, vakfiyede tespit edilmiş cihetler dışında yandaşların gelir kapısı elde edebilmeleri için yeni vazifelerin ihdas edilmesi, tek görevliye birden çok cihet verilmesi ve vazifelerin hakkıyla ifa edilmeyerek vazifelerin başkalarına kiralanması ya da satılmasıydı.²⁵⁸ Bunların ekseriyeti, İsević'in iddialarına göre Bosna'da vakiydi.

İsević'in aktardığına göre Bosna vakıflarda tevcih edilen *imâmet*, *hitâbet*, *kürsiyye* ve *dersiyye*²⁵⁹ gibi cihetler genellikle belirli bir zümrenin elinde kalıyor, bununla beraber cihet sahipleri vazifelerini hakkıyla yerine getirmiyordu. Müellif Saraybosna şehrinin yüz minareli muazzam bir şehir olmasına karşın bazı sabahlar ezan sesi işitilmediğini, müezzinlerin minarelere çıkmaya üşendiğini iddia eder.²⁶⁰ Öte yandan yalnızca bir adam 5 ile 15 ciheti üzerinde toplayabiliyordu.²⁶¹ Cihet sahibi olanların bundan başka birçok geliri de bulunmaktaydı. Örneğin Saraybosna'da yaşayan Nakibüleşraf Kaymakamı²⁶² Mustafa Nuri Efendi hem Hünkariye Camii'nin imamet ve hitabet tasarrufuna sahip hem de senelik bin kuruştan fazla eden timara, vüzeranın verdiği inamata, vakıf mütevelliliklerine, yedi adet yeniçeri esâmesine ve yüz elli hane çiftliğe mâliktir. Buna rağmen İbrahim Han oğullarının evkafından ve İsa Bey evkafından bazı münazaalı arazilere irtikâp ile haksız yere el koymuştur.²⁶³ Mustafa Nuri'nin damadı Saraybosna müftüsü Seyyid Şakir Efendi Hünkariye Camii dersiyye ücreti olarak senelik bin kuruştan fazla timarı elinde tutmasına rağmen ömründe bir kere bile vazifesini ifa etmemiştir.²⁶⁴ Travnik müftüsü Mehmed Cudi Efendi, müftülük vazifesinin yanında Sim-zâde Medresesi'nin müderrisi, birçok cami ve mescidin imam, hatibi ve müezzinini, nice evkafın mütevellisidir. Bunların yanında birçok emlâka, inamata ve yeniçeri esâmelerine mâliktir.²⁶⁵ Keza Câbi-zâde Ali Efendi'nin üzerinde yirmiden fazla cihet olup, maaşlarını

²⁵⁸ Yediyıldız, 2003, s. 195.

²⁵⁹ Kürsiyye ve dersiyye vakıf mütevellileri tarafından muayyen bir ücret karşılığında belirlenen bir âlimin müstakil bir medrese dışında dergâh, cami gibi yerlerde ders vermelerine denilmektedir. Bkz. M. İpşirli, 2021, s. 327.

²⁶⁰ İsević, Varak 38a.

²⁶¹ İsević, Varak 38a.

²⁶² Nakibüleşraflık peygamber soyundan gelenlerle alâkadar olmak için ihdas edilmiş bir müessese olup Osmanlı zamanında XV. yüzyıldan sonra görülen bir teşkilâttir. Nakibüleşraflar İstanbul'da yaşar, taşrada ise onların yerine nakibüleşraf kaymakamları bakardı. Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul, 2006, s. 322-344.

²⁶³ İsević, Varak 38b-39b.

²⁶⁴ İsević, Varak 39b.

²⁶⁵ İsević, Varak 40a,40b.

almasına rağmen hiçbir görevini ifa etmemektedir. Buna karşın ulemadan birçokları günlük geçimini dahi sağlayamamaktadır.²⁶⁶

Vakıfların üstlendiği diğer hizmetlerden birisi de kütüphaneler ve talebelerin yurt olarak faydalandığı medrese odalarıydı. Kütüphanelerde *hâfiz-ı kütüb*, *ciltçi*, *hattat* ve bazen gelen talebelere ders verilmesi için öğretim elemanı isithdam edilir, kütüphaneler genellikle Salı ve Cuma hariç haftanın her günü açık olurdu. Medrese talebelerinden *leyli* yani yatılı olanlar medrese odalarında kalır, *hücre* olarak tabir edilen bu odalar medreselerin büyüklüğüne göre 3 ila 28 oda arasında değişirdi. Bir hücre genellikle bir veya iki talebe için tahsil edilirken, hücrelerde kalan talebelere yeme-içme ve barınma ücreti alınmazdı.²⁶⁷ Bu hususta da Bosna’da yolsuzlukların yaşandığını aktaran İsević, müderrislerin medrese odalarını kiraya verdiğini, para vermeyen katiyen giremediğini söyler. Kütüphaneler ise daima kapalı vaziyettedir.²⁶⁸

Vakıfların kontrol ve teftiş edilmesi kadının yetki alanında olmakla beraber, vakıfların kendi belirlediği hususî nazırlar tarafından kontrol edildiği de oluyordu. Bunların üzerinde, Müslüman toplumunun reisi mertebesinde olan sultanın vakıflar üzerinde denetim ve kontrol hakkı bulunmaktaydı.²⁶⁹ Sultanın eyaletlerdeki otoritesini valiler temsil ederdi. İsević bu hususta valilerin ve onların atadığı görevlilerin yolsuzluk yaptıklarını iddia eder. Müellifin aktardığı üzere, her sene valilerin *buyrudularıyla* vakıfları teftiş için görevliler dolaşmaktadır; lakin bu görevliler inceleme yapmaksızın “*Teftiş olundu.*” diyerek ilâm çıkarıyorlar, sözde teftiş sırasındaki *mübaşiriye*, *harc-ı ilâm* gibi ücretleri fazlasıyla kaza masarif defterine yazdırarak fukara üzerine tevzi ettiriyorlardı.²⁷⁰

²⁶⁶ İsević, Varak 40a.

²⁶⁷ Yediyıldız, 2003, s. 211

²⁶⁸ İsević, Varak 39b.

²⁶⁹ Yediyıldız, 2003, s. 186-191.

²⁷⁰ İsević, Varak 37b, 38a.

2-SEYFİYE

Osmanlı içtimaî düzeninde en üst düzey gruplardan birisi seyfiyedir. Seyf kelimesi kılıç manasına gelmektedir. Ehl-i örf de denilen seyfiye ricali sipahilerden padişahın vekil-i mutlakı sadrazama kadar çok geniş bir kesimi kapsıyordu. Vergilerden muaf olup farklı bir mahkemede (kazasker mahkemesi) yargılanma imtiyazlarını taşıyan seyfiye zümresindekiler, devlet içerisindeki pozisyonları sayesinde büyük kazançlar elde etme imkânına sahip olmalarının yanında, icra ettikleri görevlerin ehemmiyeti ve bulaştıkları suçun nispetince tecrim edilir; sefer esnasındaki kusurlar genelde idamla cezalandırılır ve mücrimin malları müsadere edilerek devlet hazinesine aktarılırdı. Barış zamanı askerî vazifelerinin yanı sıra idareci olarak da görev yapan seyfiye mensuplarının Müslüman ve gayrimüslim reaya ile olan münasebetleri, devlet tarafından koyulan kanunlarla hassas bir denge üzerinde kurgulanmıştır. Merkezî yönetimin kuvvetli olduğu zamanlarda bu denge korunmuş, merkezî idarenin otoritesi zayıfladıkça denge reaya aleyhinde giderek bozulmuştur. Halktan toplanan ağır vergiler, reaya mensuplarının yaşadığı evlerin, sahip oldukları gıda ve yaşamsal malzemelerin gasp edilmesi gibi seyfiye mensuplarının zulmü, çoğu zaman ve çoğu yerde reayanın maruz kaldığı bir durumdu. Bunun yanı sıra adlî işlere yardımcı olmak ve cezaların infazını sağlamakla görevli seyfiye mensubu ehl-i örfün, adaleti sağlamakla görevle ehli- şer' ile birlik olması reayanın uğradığı zulmü katbekat arttırıyordu.²⁷¹

Osmanlı içtimaî nizamında seyfiye olarak adlandırılan askerî sınıftaki bozulmalar XVI. asırdan itibaren çağdaş gözlemciler tarafından dile getirilen bir durumdu. İseviç'in bu sınıfla alâkalı eleştirileri ordunun teşkilât, teçhizat ve tefekkürat gibi yapısal veçhelerinden ziyade kişilerin bulaştığı irtikâplar, ordunun iaşesi, sevk ve idaresi şeklinde ele alınabilir. Eleştiriler tepeden aşağıya doğru değil de aşağıdan yukarıya, yani halkın zaviyesinden yönetici elite ve bölgenin ileri gelenlerine karşı olduğu için resmî belgelerin soğukluğundan ziyade kanlı ve canlı, tabiri caizse daha "insanî" bir hüviyet taşımasından dolayı kıymetlidir.

Mehmed Emin İseviç'in eserinde bir Osmanlı serhaddi olan Bosna'da olup biten askerî mevzular, ilmiye sınıfıyla alâkalı meselelerle beraber en önemli iki noktayı

²⁷¹ Mehmet Ali Ünal, "Seyfiyye", Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma, İstanbul, 2011, s. 613; Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", DİA, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 519-520.

oluşturur. İsević'in seyfiye dairesinde olan aksaklıkları, kişilerin bulaştığı irtikâpları ve nihayetinde o sıralarda süre gelen Sırp İsyanı'nda eyalet idarecilerinin, erkânın ve neferatın tutumlarını hiddetli ve endişeli bir üslupla aktarması çarpıcıdır. Bunun ardında yatan sebepler eserin telif edildiği sıralarda Belgrad ve havalisinin düşmanın eline geçmiş olması, bölgeden gelen Müslümanların maruz kaldığı katliam haberleri ve tüm bunlar olurken Bosna valisi İbrahim Paşa'nın bir türlü isyancılara karşı kesin sonuç alamaması olarak düşünülebilir. Şüphesiz bu durum, bölge halkında olduğu gibi müellifimiz İsević üzerinde de sarsıntı ve öfke yaratmıştı. Eserin geneline hâkim olan alarm halinde olma durumunun en önemli müsebbiplerinden biri kuvvetle muhtemel bu olgudur.

2.1.Yeniçeriler

Yeniçeri teşkilâtı, Osmanlı askeri sistemi içerisinde çok mühim bir yere sahipti. Teşkilâtın başlarda Acemi Ocağı'na devşirme usûlüne dayandığı ve Boşnakların bir istisna tutularak ocağa kabul edilen tek Müslüman halk olduğuna çalışmamızın giriş bölümünde değinilmişti. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Acemi Ocağı'ndaki ciddi orandaki düşüş devşirme uygulamasın tedricen bırakıldığını göstermektedir.²⁷² Yeniçeri Ocağı'nın teşkilât yapısına baktığımızda kuruluşundan ilgasına kadar ocağın birçok değişikliğe uğrayarak olgunlaştığını görmekteyiz.²⁷³ Kendi bünyesinde idarî ve adli anlamda özerk olan Yeniçeri Ocağı'nın başında yeniçeri ağası bulunmaktaydı. Yeniçeri ağalarının altında kul *kethühası*, *zağarcıbaşı*, *saksoncubaşı*, *turnacıbaşı* gibi katar ağaları olarak tabir edilen askerî idareciler bulunmakta, yeniçeri ağası ekseriyetle bu silsileye riayet edilerek seçilmekteydi. Bu ağalarla beraber yeniçeri kâtibi ve esâme kayıtlarının tutulduğu defterin âmiri, Ağa Divan'ının üyesiydiler. Yeniçeriler *ortalar* şeklinde örgütlenmiş olup ortaların başındaki kişiye *çorbacı* denilirdi. Cemaat/piyadegân, sekban ve ağa bölükleri olarak üç ana grup altında örgütlenen Yeniçeri Ocağı ortaları II. Mehmed'den beri zorunlu gelişmelerle 196'ya çıkmıştı.²⁷⁴

Yeniçerilerin ödemeleri üç aylık ödemeye tekabül eden ulufe adlı maaş uygulaması ile sağlanıyordu. Bazı araştırmacılar uygulamanın köklerinin Nizamülmülk'ün ünlü eseri *Siyasetnâme*'de yattığını iddia etmektedir. Ulufelerin tam ve

²⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.79-81

²⁷³ Detaylı bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, 1988, s. 144-232.

²⁷⁴ Kemal Beydilli, "Yeniçeri", DİA, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul, 2013, s. 456-458.

zamanında dağıtılamaması yeniçerileri isyana sevk eden bir durumdu. Bunlara ek olarak sefer vukuunda, padişah değişikliklerinde yeniçeriler maaşlarına terakki ve bahşış talep ederler; istediklerini alamadıklarında huzursuzluk çıkarırlardı.²⁷⁵ Bunun yanında yapılan araştırmalar yeniçeri maaşlarının hayat pahalılığı karşısında sürekli değersizleştiğini göstermektedir. *Yeniçerilerin esnaflaşması* olarak kavramsallaştırılan ve yeniçerilerin ticarete katılıp çarşı esnafına karışması anlamına gelen olgudaki iktisadî saikler göz ardı edilmemelidir. Bunlarla beraber taşrada içtimaî-iktisadî alana dâhil olan yeniçerilerin savaşıma kabiliyeti zayıfladıkça siyasete karışmaları giderek artmıştır.²⁷⁶

Devlet tarafından Bosna'daki yerlikulu yeniçerilerine yalnız sefer zamanı ücret ödenmekteydi. Bu yeniçeriler barış zamanı günlük iktisadî faaliyetlerini icra ederken vergiden muaf tutulurlardı. Karşılıklı fayda esasına dayanan bu ilişkide bir taraftan merkezî hükümet çoğu zaman sırtında kambur oluşturan barış zamanı neferleri finanse etme külfetinden kurtuluyorken, bir taraftan da yeniçeri olan (yerlikulu) esnaf, tüccar ve çiftçi taifesi vergiden muaf olma şansını yakalıyordu.²⁷⁷ Mamafih, ocağa kayıtlı olanların çoğu yalnızca maaş alıyor, görünenden çok daha azı sefere katılıyordu.

XVIII. yüzyıl başlarında yeniçerilerin %30 ila %60 oranı arasındakiler sınırlardaki kalelerde görev yapıyor; savaş alanına yakın kalelerdeki yeniçeriler, uzaktaki kalelerde bulunan yeniçerilere nispetle çok daha sık sefere katılıyorlardı. Genel anlamda bakıldığında seferlere katılan yeniçerilerin sayısı çoğu zaman %50'nin altında kalıyordu. Agoston'un verilerine göre XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl arasında toplam yeniçeri neferatının yalnızca %33'ü ila %17'si arasında nefer sefere katılmıştı.²⁷⁸ Askerî teknolojiideki gelişmeler, imparatorluğun Batı serhaddindeki değişen taktik manevralar Osmanlı ordularının yeniden organize olmalarını mecbur bırakmıştı. Bu manada sipahiden ziyade piyade yeniçerinin önemi artmış, bu öneme istinaden yeniçeri neferatının da sayısı dramatik bir biçimde yükselmiştir. Bunun farkında olan yeniçeriler bu durumu nüfuzlarını arttırmak ve oğullarını ocağa kaydettirmek maksadıyla kullandılar. Yeniçeri ocağına kayıtlı görünürdeki nefer sayısının artması, esâmelerin alınır satılır bir

²⁷⁵ Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatratı*, Pınar Yayıncılık, 2019, s. 141.

²⁷⁶ K. Beydilli, 2019, s. 142-156.

²⁷⁷ Yeniçerilerin esnaflaşması olgusun aksine Bosna'daki esnaf yeniçerileşmişti. Bkz. F. S. Turhan, 2013, s. 69.

²⁷⁸ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 248-249.

meta haline gelmesine sebep olmuştu. Maaş yanında tayın (yemek) sağlayan esâme kâğıtlarının alınıp satılması ziyadesiyle kârlı bir iş olmakla beraber bu durum taşradaki güç ağlarının oluşmasında önemli bir etken oluşturmuştur.²⁷⁹ Bu durumu daha da ilginç kılan şey, zamanla esâme alım-satımının merkezî hükûmet tarafından meşru olarak kabul edilmesidir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak yüksek gelir getiren esâmeler yönetici elitin kapı kethüdalarının ellerinde toplanmıştı. Hatta devlet ricâli şahsî kapı halkına sürekli maaş vermektense, satın aldığı ya da bir şekilde eline geçen esâmeyi veriyordu. Bu minvaldeki esâmeler hassaten yevmi 80 ila 120 akçe getiren çorbacı, haseki ve turnacı gibi merâtîp ile tekaüde ayrılmış yeniçerilerin esâmeleriydi.²⁸⁰ Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi sonrası Rusya'ya yeni bir sefer hazırlığı yapılması gündeme gelince 1783 sonlarına doğru Yeniçeri Ocağı'nın mevcudu yoklanmış; ocakta 5.000 kadar faal personel ve 40.000'in üzerinde mütekait olduğu tespit edilmiş, lâkin bu mütekaitlerin yalnızca üçte birinin yeniçeri olduğu anlaşılınca esâme satışı yasaklanmıştır. Fakat gelebilecek tepkilerden ötürü bu karar tam olarak uygulanamamıştır.²⁸¹ Habsburg Elçiliği'nde görev yapan Franz von Ottenfels, XIX. yüzyıl başlarındaki raporunda İstanbul'da çarşı esnafından devlet adamlarının yardımcılara kadar halkın hemen hemen yarısının ocak mensubu olduğu ve hiçbir hizmette bulunmadan ulufe aldığını kaydeder.²⁸² Aynı durum Bosna'da da vakidir. Yeniçerilerin XIX. yüzyıl başlarında Bosna'da loncavari bir topluluk olduğu, sayısının 80.000'e yakın olduğu, şehir ahalisinin ekseriyetinin ocak mensubu olduğu lâkin aktif hizmette olanların ifade edilen rakamdan katbekat az olduğu çağdaş gözlemcilerle ifade olunmuştur. Avusturya arşivlerindeki bir evraka göre yüzyıl başlarında Bosna'ya gelen seyyahlar yeniçerilerin sayısının 78.000 civarı olduğunu, bunların yalnızca 16.000'nin savaşa katıldığı söylenirken, bir Habsburg askeri raporuna göre Saraybosna'da mevcudu 12.000 olan bir yeniçeri ortası bulunmaktadır.²⁸³

²⁷⁹ Agoston, 2015, s. 263-264.

²⁸⁰ Bunlara örnek olarak BOA, C.AS, 29546, 1201/ 1786-1787. BOA, C.AS, 5197 21 L 1204/ 4 Temmuz 1790. BOA, HAT, 602 1202/ 1787-1788 aktaran Mehmet Mert Sunar, "Ocak-ı Âmir'e den Ocak'ı Mülgâ'ya Doğru: Nizâm-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler", Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, (Ed. Seyfi Kenan), Türkiye Diyanet Vakıf İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, s. 508.

²⁸¹ Sunar, 2010, s. 509.

²⁸² K. Beydilli, 2013, s. 255.

²⁸³ Ömer Gezer, Kale ve Nefer Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 249.

Mehmed Emin İsević'in aktardığı üzere Saraybosna şehri halkının ekseriyeti *ocaklu ehl-i sūk ve erbâb-ı ticâret* olup bunların içinde bir miktar eski seferlerden *serdengeçti*²⁸⁴ ağalar bulunmaktadır.²⁸⁵ Saraybosna'nın yeniçeri zabiti ağasına bir miktar akçe verip *güya sefere katılıp birkaç gün cenk eden* neferler serdengeçti defterlerine kaydolunmaktaydı. Bunların ekseri nefîr-i 'âm, köylü sekban, bölükbaşı ve gönüllü sipahidir. Kul kethüdası Ebubekir Ağa defteri tashih için geldiğinde mezkûr kişilerden tekraren birkaç altın alarak kanuna aykırı olan bu durumu tasdik etmiş, nihayetinde bu kişiler esâmelerini alıp güya ağa ve alemdâr olmuşlardır. Hatta babalarıyla sefere giden bazı çocuklar dahi serdengeçti esâmelerini alıp ağa olmuş, çoğu seferde bayrak açmamışken deftere kaydolmuşlardır.²⁸⁶ Bunların yanı sıra bir müddetten beri Travnik Müftüsü Çukacıoğlu Mehmed Cudi İstanbul'dan kendi tarafısına ocak hasekilikleri getirmektedir. Erbab-ı umûr olup memleket işlerine karışan, maaşlarını arttıran, hâkimler ve zabitler arasında sözü geçen bir statüye erişen elliden fazla kişi olup, bu mertebeye yükselenler arasında yerli neferat, sipahi, zimmi dönmelerinin yanında oduncu, ekmekçi ve bakkal gibi mesleklerden kişiler vardı. Bunu gören varlıklı kişiler de sosyal pozisyonlarını daha da kuvvetlendirmek için turnacılıklar getirmişlerdi.²⁸⁷ Srebreniçe ayanı taşra kasabasında yaşayıp şehirde bile değilken kendisine *silahşorluk*²⁸⁸ ve *kapıcıbaşılık*²⁸⁹ mansıplarını getirmiştir. Bunlara karşın Sırp İsyanı'nın ortaya çıkmasıyla beraber darlık içerisinde kalan eski ocak ağaları çaresiz bir şekilde, biraz da heva ve hevesleriyle "*Biz daha çok olalım ve bunlara galebe idelim!*" diyerek hareket etmişlerdir. Sonuç, dört beş sene zarfında ehil ve na-ehil kişilerden mürettep altı yüzden fazla ağa ve bayraktar toplanmış, lakin kaide-i ocak ve kanun-ı kadîm külliye terk edilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁴ Serdengeçti tabiri evvelce akıncılar sonrasında yeniçeriler arasından düşman mevzilerine dalan veya muhasara atlındaki kaleye giren fedailere işaret etmek için kullanılırdı. XVI. asırdan itibaren ekseriyetle gönüllü yeniçerilerden mürettep serdençti tairesi bir bayrak altında 120'şer kişilik gruplar hâlinde teşkilâtlanmıştı. Yevmiyeleri 10 ila 20 akçe arasında değişmekte olup, mücadelen sağ dönenlerin maaşlarına zam yapıldı. XVII. asra kadar gönüllü oldukları için farklı defterlere kayıtları tutulan serdengeçtiler, bu tarihten itibaren direkt olarak ulufe defterlerine yazılarak ocağa duhul etmişlerdir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Serdençeti", DİA, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 554-555.

²⁸⁵ İsević, Varak 44b.

²⁸⁶ İsević, Varak 45b-46a.

²⁸⁷ İsević, Varak 44b-45a.

²⁸⁸ Yeniçeri subaylarından biridir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Silahşor", Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 617.

²⁸⁹ İstanbul'daki saraylarda ve divanda bazı hizmetler ifa edenlerin büyük zabitlerine kapıcıbaşı denilirdi. XIX. yüzyıldan sonra bu unvan taşra memurlarına ve ileri gelenlere pâyeye olarak tevcih olunmuştur. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Kapıcı", Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 376.

²⁹⁰ İsević, Varak 45b.

İsević'in iddiasına göre bu durumun bu derece artmasından sorumlu kişi El-Hac Muradoğlu ser-serdengeçtiyân Abdullah Ağa²⁹¹ isimli kişidir. Yirmi seneden beri idamına yönelik emr-i 'âlî gelmesine rağmen mal kuvvetiyle durumu defeden Abdullah Ağa, Sırp meselesinin esas müsebbiplerinden olan dayılara gizliden ve alenen yardım göndermiş, üç yıl öncesinde Sırp isyancılarından rüşvet almış sonrasında pişman olsa da artık yapacak bir şey kalmamıştır.²⁹²

Yeniçerilerin adlî konularda imtiyazlara sahip olduğundan bahsedilmişti. Mamafih Bosna gibi yeniçeri sayısının hayli fazla olduğu yerlerde bu imtiyazlar reayanın ve ahalinin huzurunu bozacak seviyede istismar edilmiştir. İsević'in aktardığına göre yeniçeri güruhunun Bosna'da sayıca fazla ve nüfuzlu olmasından dolayı fakir ahalinin durumu içler acısıdır. Ocaklılardan hesap sormak ise pek mümkün değildir. Dönemin hâkimleri aleyhlerine hüküm etmez, zabitler bunları hapsedemezlerdi. Zabitler bu kişileri meyhanede yakalasalar "*Ben ağa bayrakdarıyım!*" dedikleri için dokunamazlardı.²⁹³

Askerî harcamalar Osmanlı maliyesinin en büyük kalemlerindendi. Harcamaların fazla olması mâlî dengesizliği beraberinde getiriyor, bütçe açıklarına sebep oluyordu. Öyle ki XVI. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan yıllarda 6.569.000 akçe olan bütçe açığı XVII. yüzyıl sonlarında 22 kat artmıştı.²⁹⁴ XIX. yüzyıl başlarına gelindiğinde durum daha da vahim bir hâl almıştı. 1221/ 1806-1807 senesi mevâcib icmallere göre 53.934 mütekait, 9.641 neferât-ı cedîd esâmesi vardı.²⁹⁵ Bu maaşların ödenmemesi imparatorluğun dört bir yanında geçimini esâmelerle sağlayan güruhun nefretini topyekûn celp etmek demektir. İsević Bosna'da ulufelerin dağıtılması hususunda şu verileri paylaşmaktadır: "...*Saray 'ulûfesi hazîne-i hümayûna yüz yirmi bin guruş üzerine hesâb virilür. Havâlât Bosna'ya gelince seksen bir bin guruşa iner. Şürû' olunca yetmiş bin guruşa iner. Taksîm olunca müstahakına resminin resmi gelmez.*"²⁹⁶ Müellif ulufelerden beslenen kitleyi şöyle aktarmaktadır: "...*'Ale'l-husûs 'ulûfeleri geldikde turnacı ve haseki ve serdengeçdi ve 'alemdârân ve kuzât ve müderrisîn ve anlara tâbi'*

²⁹¹ Molla Mustafa Mecmua'sında Hacı Murad-oğlu Abdi ağanın 26 Ağustos 1795 tarihinde gelen buyruldu neticesinde birkaç adam ile gittiğini aktarır. Filan, 2011, s. 127.

²⁹² İsević, Varak 46a-46b.

²⁹³ İsević, Varak 46b-47a.

²⁹⁴ Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 14-15.

²⁹⁵ Sunar, 2010, s. 510.

²⁹⁶ İsević, Varak 48a.

ba'zı mekteb hâceleri seksen bir bin gurus mevâcibi ve beyt-i mâl-ı müslimîni beynlerinde taksîm idüb... cümle mahlûlleri yağma eylediler.” Ulufe dağıtımında görevli İstanbullu Yazıcı Hüseyin Efendi ise türlü irtikâplara başvurup erbâb-ı istihkakdan neferatın esâmelerini yırtıp yerlerine “*Huddamdır.*”, yani vazifededir diye yazmaktadır. Buna karşın nice seferlerde *gazâ etmiş, yaralanmış ve savaşamayacak duruma gelmiş babayığitler* esâmesiz durmaktadır.²⁹⁷

İsević'in iddiasına göre eyaletteki ocak ağası Haseki Abdullah Ağa başta olmak üzere maddî olarak kuvvetli olanlardan kimse sefere gitmezken, turnacılar yirmişer tayın (askerî istihkak), hasekiler on beşer, agavât-ı kadîme ve cedîde onar ve alemdârân beşer tayın istiyor ve alıyordu. Buna karşın fakir neferat tayınsız açlıktan helak oluyordu.²⁹⁸ Gerçekten bazı yeniçerilerin XIX. yüzyıl başında ekonomik olarak darda kaldıkları, tayınatların yetersiz olduğu ve bazı ihtiyar mütekait odabaşlarının geçinebilmek adına dilencilik yaptıkları resmî evraklarda yazmaktadır.²⁹⁹

İsević, Bosna eyaletinin neferat sayısı bakımından potansiyelini sayısal verilerle vermektedir. İsević'in söylediği üzere Bosna eyaleti on dokuz serdarlık yer olup en az 20.000 yeniçeri ve 36.000 beratlı yerli kulu neferatı, 10.000'den fazla sipahi ve zaimler ile müşterekleri, 9 mîr-i mîrân ve muvazzaf askerler ile 80.000'den fazla asker mevcuttu. Mamafih müellifin iddiasına göre sefer vuku bulduğunda nefir-i 'âm askeri talep edilip, köylü fakir çiftçiler ve hatta zimmîler dahi sefere çağırılmaktaydı. Kudreti olanların malları alınır, evladına para dahi bırakmayacak fukara zor kullanarak sefere kaldırılır, sefer sebebiyle toplanan tüm tekâlif de fukaranın üzerine yıkılırdı.³⁰⁰ Sefer vukuunda esas sorumluların yöneticiler olmasına karşın faturanın en sonunda ahaliye kesildiğini Molla Mustafa, İsević'den çok daha önce dile getirmişti Molla Mustafa 2 Ekim 1788 tarihli kaydında Avusturya ile olan muharebede gelen mağlubiyetlerden sonra şöyle der: “...*En ednâ bezirgân ki harbe kâdir değil iken ve mu'âf iken, kimi yaşlu ve kimi zatında ehl-i cihâd olmayan mâlen on kerre seferiyye bedeli yollamışdur... Tüccarda ve köylüde kabahat yokdur, kabahat yek-pâre baş olanlardadur. Su-i tedbir ve dünyâ-perestlik ve 'acemîlik sebebile kâfir gâlib geldi.*”³⁰¹

²⁹⁷ İsević Varak 47b-48a.

²⁹⁸ İsević, Varak 47b.

²⁹⁹ BOA, C. ML 2/60 27 CA 1215/ 15 Kasım 1800.

³⁰⁰ İsević, Varak 48a-48b

³⁰¹ Filan, 2011, s. 192.

2.2. Erbâb-ı Timar ve Zaimler

Osmanlı'da, diğer birçok alanda olduğu gibi askeriyede de farklı müesseseler ve ordular yan yana yaşıyordu. Barkan'ın da ifade ettiği gibi timar benzeri sistemler Doğu'da da Batı'da da görülmüştü.³⁰² Osmanlı'yı, daha dar bir ölçekte Bosna'yı timar hususunda özel kılan şey ise XIX. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile timar meselesinin ve timar/zemaet sahiplerinin önemli bir yer işgal etmesidir.

Timar ve zeametler Osmanlı İmparatorluğu'nun mâlî bünyesindeki en temel unsurlardandı. Osmanlı ordusunun büyük bir kısmı devletten maaş almaz bunun karşılığı kendisine tahsis edilen toprağın hasılatıyla geçimini sağlardı.³⁰³ Maaş karşılığı tahsis edilen dirliklerin gelirleri 20.000 akçeye kadar olanlarına timar, 20.000 ila 99.000 akçeye kadar olanlarına zeamet adı veriliyordu. Sipahiler ve zaimler dirliklerinin gelirin göre sırasıyla her 3.000 ve 5.000 akçe için teçhiz edilmiş bir *cebelüyü* kendileriyle beraber sefere götürmek zorundalardı. Bazı durumlarda dirlik sahibi sefere katılamazsa yerine *cebelü* gönderebilirdi. Genelde hastalık gibi durumlarda gözlenen bu uygulama, Bosna'da çocuk yaştaki sipahiler için de kullanılmıştır. Bu durum daha önceden de bahsedilmiş olan ocaklık timarı uygulamasının göstergelerindendir. Ocaklık timari müessesesi sebebiyle sipahiler tasarruf ettikleri dirlikleri *mülk timarı* şeklinde kullanıyor ve dirlikler aile içerisinde ya da mirasçılara kalıyordu.³⁰⁴

Devletin birçok kademesinde görülen suiistimaller XVIII. yüzyıla gelindiğinde timar sisteminin işleminde de kendini gösteriyordu. Sipahiler savaflara katılmıyor, yerlerine cebelü göndermiyorlardı. Yüzyılın ilk çeyreğindeki Osmanlı, Habsburg ve Venedik Savaşında 15.000'e yakın sipahi sefere katılmamış, 60.000'iye cenk etmeden firar etmişti. Yüzyılın başlarında merkezî hükümetin fermanlarına rağmen timar sahipleri beratlarını yenilemiyor, sipahi ve zaimler sancağında oturmuyor, timar tevcihlerinde alay beyleri gelirlerini arttırmak için türlü yolsuzluklar yapıyordu³⁰⁵ 1777, 1792 ve 1796

³⁰² Ömer Lütfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, Gözlem, İstanbul, 1980, s. 806.

³⁰³ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.164.

³⁰⁴ Nicoara Baldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s. 90; Halil İnalçık, "Timar", DİA, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.171; Zafer Gölen, "Bosna Timar Ruznamçe Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Bosna Eyâleti Timar ve Zeametleri", Osmanlı İdaresinde Balkanlar, (Ed. Alaattin Aköz ve Doğan Yörük), Palet Yayınları, Konya, 2020, s. 281.

³⁰⁵ Özer Ergenç, Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 367-370; Gezer, 2020, s.84; Gölen, 2020, s. 282.

yıllarında İstanbul tarafından timar ve zemaetler hakkında bir dizi düzenleme yapılmıştı. Gönderilen emirlerde “... *vüzerâ ve mirmirân ve a'yân ve ricâl-i devlet etbâ'larından ba'zılar 'arz-ı hâl ile ze'âmet ve timar alub vakt-i hizada sancağında sâkin olmayub ve vakt-i seferde alaybeyisi bayrağı altında mevcûd bulunmadığı*” ifade ediliyor, bundan böyle yoklamada bulunmayanların timarlarına el konacağı uyarısı yapılıyor, sipahi ve zaimlerin sancaklarında ikamet etmesi emrediliyordu.³⁰⁶ Yapılan düzenlenmelerin ve gönderilen emirlerin temelinde timar ve zemaetlerin eksiksiz bir biçimde yoklanması yatıyordu. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu iş için özel görevlendirilmiş yoklamacılar tayin olunmuştu.³⁰⁷

XVII. yüzyılda Bosna'da timar sahiplerinin sayısı artarken, imparatorluğun ordusunda görev yapan Boşnak timarlı sayısı azalmıştı.³⁰⁸ XIX. yüzyıla gelindiğinde timar ve zemaet sayısı eyalette hiç de azımsanamayacak bir sayıdaydı. Öyle ki 1813 tarihinde Bosna'ya gönderilen Silahdar Ali Paşa, timar ve zemaetlerdeki usûlsüzlükleri önlemek için erbâb-ı timar ve zaimlerin tezkirelerini yenilemek adına İstanbul'a gitmelerini emretmiştir. Hâlihazırda önemini yitirmiş bir müessesenin teftişini yapmakta devletin bir çıkarı bulunmuyordu; ancak bu durum diğer bir taraftan Boşnakların itaatlerini görmek bakımından önemliydi. Kadimden beri bölgede çok mühim görülen timar müessesesine bir müdahale olacağını düşünen Bosna'daki Müslümanların tamamı paşaya karşı çıkmış, Ali Paşa da timar ve zemaetlere dokunmayarak geri adım atmıştı.³⁰⁹ Zafer Gölen'in yaptığı tetkikler ışığında 1828 tarihli sayımda Bosna Eyaleti'nde toplam 1.520 dirlik bulunduğu; bunlardan gelirleri yekûnu 6.660.166 akçe olan toplam 1407 timar ve gelirleri yekûnu 2.887.360 akçe olan toplam 122 zemaet olduğu bilinmektedir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde 265 timar ve zemaet tevcihi yapılmıştır.³¹⁰ Bu sayılar haddizatında timar müessesesi ve sipahiliğin XIX. yüzyıl Bosna'sında ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir.

İsević'in Bosna'daki timar ve zemaetler hususundaki yolsuzluk iddiaları, yukarıdaki bilgilerle paralellik göstermekle beraber, verdiği sayısal bilgiler tahmine

³⁰⁶ Nizâm-ı Cedid Kanunları (1791-1800), Haz. Yunus Koç, Fatih Yeşil, TTK, Ankara, 2012, s. 2-16.

³⁰⁷ Gölen, 2020, s. 283

³⁰⁸ Linda Darling, “Nasihatnameler, “İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century”, Osmanlı Araştırmaları, C.45, S.45, 2015, s. 10.

³⁰⁹ Z. Gölen, 2010, s. 429-430; Eren, 1965, s. 52-53.

³¹⁰ Z. Gölen, 2020, s. 285-298.

dayandığı için temkinli yaklaşılmalıdır. Müellifin iddiasına göre kadim defterlerde 3.000-5.000 arası tımarlı sipahi ve zaim varken, yirmi senedir düşmana karşı bayraklar altında ellişer nefer toplanamıyordur. Sırp seferine bayrağıyla yedişer nefer sipahi dahi varamamıştı.³¹¹ Alay beyleri sefer vakti varlıklı kimselerden para toplayıp senelik 5.000-10.000 gelir getiren getiren timar ve zeametlere sahip olanları seferden muaf tutarken “*çürük tımarlı sipah fukarasını*” sefere gitmeye mecbur bırakıyorlardı. Bu durumdakiler “*Niçün falân ve filân gitmez? 'Ale'l-'umûm gidelim!*” derlerse derhâl tekdir kaydına düşüyordu.³¹² Öte yandan yukarıda belirtildiği gibi devlet XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren timar ve zeametlerin yoklanmasına önem veriyor, bu işle görevli memurları ilgili yerlere gönderiyordu. Ancak İsević'in iddialarına baktığımızda yolsuzlukları tespit etmesi gereken görevlilerin bizatihi kendilerinin irtikâba bulaştığını görüyoruz. Müellifin iddiasına göre geçen sene timar beratlarını tashih için gelen devlet mübaşiri ile vali, defterdar ve mukabeleci bu kanun dışı durumu gizlemek için sipahi ve zaimlerden birkaç yüz kese akçe rüşvet almışlardır. Bunun neticesinde durum daha da vahim bir hâl almış ve sefere bayrakları altında çok az kişi katılmaya başlamıştır. Bazılarıysa Bosna ricaline olan yakınlıklarıyla kendilerini seferden muaf saydırmış ve çiftliklerine çekilmiş, buna karşın sefer eşen kimse kalmamıştı.³¹³

Devletin ısrarla uyardığı bir diğer mevzu da timarların birleştirilmesi idi. Bu hususta 8 Eylül 1792 tarihli düzenlemede senelik geliri yarım kiseden az olan dirliklerin, yine aynı şekilde senelik geliri yarım kiseden az olan müştereki ve icmallisiyle birleştirilebileceği, bundan gayri kasr-ı yed edilen timarlar ile kılıç *cem' etmenin*, yani dirlik birleştirmenin yasak olduğu bildirilmiştir.³¹⁴ İsević Bosna'da buna riayet edilmediğini göstermektedir. Müellifin iddiasına göre alay beylerinin irtikâpları sebebiyle fukara sipahiler timarlarını zorla elden çıkarmak durumunda kalıyorlardı. Buna karşı varlıklı sipahiler ve zaimler kanuna aykırı olarak bu timarları kendi dirlikleriyle birleştiriyordu. İsević “...*Taşkın timarlu ma'mûr sipah ve zu'amâ iştirâ ve beşer onar kılıç bir iderek mal kuvvetiyle üzerlerine yapıdırıb iki dirlik bir adama virilmek hilâf-ı*

³¹¹ İsević, Varak 30b.

³¹² İsević, Varak 30a-30b.

³¹³ İsević, Varak 31b.

³¹⁴ Koç, 2012, s. 11.

kanûn iken el-yevm on ikişer dirlik bir adam üstündedir.”³¹⁵ diyerek fermanla yasaklanan bir durumun Bosna’da hâlâ vaki olduğu ortaya koymaktadır.

2.3. Liva Alay beyleri

Alay beyleri sancaklarda erbâb-ı timar ve zeametlerin tüm işlerinden sorumlu olup taşra ordusunda bey unvanı taşıyan komuta kademesindeki görevlilerdendi ve zaimler arasından seçilirlerdi. Mart ve Nisan aylarında başlayan sefer zamanlarında sancaktaki tüm timarli sipahilerin ve zaimlerin kumandanı olan alay beyleri, barış zamanında timar sisteminin bir bölgede doğru işletilebilmesinde kilit bir vazifeye sahipti.³¹⁶ 9 Eylül 1792 tarihinde III. Selim tarafından çıkarılan kanun ve buna bağlı Hatt-ı Hümayûn’da alay beyliklerin ehliyetsiz kişilere verildiği, valilerin kendi çıkarları için rüşvetle bu görevi sefil insanlara tevdi ettiği ve alay beylerinin iki-üç ayda bir sebep gösterilmeksizin azlededildikleri bildirilmektedir. Alay beylerinin kimi timar ve zeametleri türlü yolsuzluklarla ve bahanelerle “*nâmevcûd*” ve “*terk-i hidmet*” olarak boş gösterip başkalarına vermeleri, timar sistemine ciddi zarar veren bir meseleydi³¹⁷ Kanunun ilanından sonra timarların vaziyetini kontrol için görevlendirilen yoklamacının hasılat defteri, alay beyinin defteri ile uyumsuzluk gösterirse alay beyi cezalandırılacaktı. 1797’de yayınlanan Hatt-ı Hümayûn’da güvenilir kişilerden seçilmesi istenen alay beylerinin göreve tayini sırasında valiye ve diğer ricâle “*arz akçesi*” ve başka isimlerde para vermeleri katiyen yasaklanmıştı.³¹⁸

İsević Bosna’da 4 sancak olmasına karşın 24 mazul alay beyi olduğunu ve her sancağın 6 adet talibi bulunduğunu kaydeder. Müellif kanûn-ı kadimde alay beylik mansıbının liyakat sahibi kişilere ücretsiz olarak verildiğini söyledikten sonra şöyle devam eder: “...Şimdi ise her gelen vüzerâ ikişer üçer ‘azl u nasb ve malların ahz ve bunlar ile kâr ve ticâret ider.’”³¹⁹ Vüzeraya rüşvet vererek göreve gelen alay beyleri verdiği rüşveti sipahi ve zaimler üzerinden tahsil eder, sipahi ve zaimler de öşr ve diğer

³¹⁵ İsević, Varak 31a-31b.

³¹⁶ İnalçık, 2012: 169.

³¹⁷ Yücel Özkaya, “18. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, Tarih Dergisi, S.32, 1979, s. 225-229; Koç, 2012, s. 2-10

³¹⁸ Özkaya, 1979, s. 227,241.

³¹⁹ İsević, Varak 29b, 31a.

hukuki vergilerine kanaat etmeyip reaya üzerine *imdad-i sefereye* adıyla keyfi vergiler bindirirdi.³²⁰

Müellifin alay beyi mevzuunda öne sürdüğü çözüm önerisi ise XVIII. yüzyıl sonlarında çıkarılan kanunlarda ve hatt-ı hümayûnlarda yazanlarla hemen hemen aynıdır: “...*Ve resm-i kadîm budur ki mâdem bir hıyânetleri zuhûr itmeyüb alay begler bilâ-mûcib 'azl olmamaktır...Peşin alay beglerden para almamalı ve ehl ü erbâba virmeli.*”³²¹ İseviç’in dikkat çekmeye çalıştığı husus aslında alay beylerinden ziyade timar ve zeamet sahiplerinin ve onların topraklarında çalışan çiftçilerin hâlidir. Zira irtikâp zincirinin külfeti hep en aşağıda hissediliyor, verilen rüşvetler bir şekilde piramidin en altındakilerden çıkarılıyordu.

2.4. Mîr-i Mîrânlar

III. Selim’e sunulan layihalarda eyaletlerde vezir ve mîr-i mîrânların sayısındaki fazlalık sıkça dile getirilen problemlerdendi.³²² Vezir sayısı ve makam sayısı arasındaki dengesizlik sebebiyle birçok vezir, rüşvet ve benzeri yollara başvurarak eyaletlere vali olarak atanabiliyordu. Bazı durumlarda vezirlere mansıp tahsis edebilmek için bazı mutasarrıflıklar ve sancakların birleştirilmesiyle oluşturulan birimlere vezir paşalar atanıyor, bunun bir sonucu olarak da vezir rütbesi taşımayan beylerbeyiler yani mîr-i mîrânların kadro sıkıntısı daha da artıyordu. Açıkta kalan mîr-i mîrânların yanı sıra görev alanları daraltılmış olduğu için gelir kaybına uğrayanları da çoktu. Bunun neticesinde görevlerini tam manasıyla icra edebilmek adına istihdam etmeleri gereken insan sayısından az insanı çalıştırıyorlar, bu da taşrada otoritenin sarsılmasına sebep oluyordu. Azalan gelirlerini arttırmak isteyenler kanun hilâfına olacak şekilde ayan ve eşrafla birlik içerisinde reayanın hâl-i pürmelâline göz yumuyorlardı.³²³ III. Selim zamanında, taşrada askerî ve idarî asayişin devamlılığının sağlanabilmesi adına mîr-i mîrânların durumunun düzeltilmesi için bir dizi önlem alınmıştı. Bunlardan bazıları mîr-i mîrân boşta kaldığında mahalinde ikamete kudreti yoksa İstanbul’a getirilmeleri ve uygun mansıp bulunduğu tekrar atanmaları gibi bir yandan mîr-i mîrânları ekonomik olarak rahatlatmak, bir yandan

³²⁰ İseviç, Varak 30a.

³²¹ İseviç, Varak 31a.

³²² Adil Şen, Osmanlıda dönüm noktası: III. Selim hayatı ve ıslahatları, Fecr Yayınları, Ankara, 2003, s. 219.

³²³ Muzaffer Doğan, “III. Selim Döneminde Devlet Teşkilâtına Dair Bazı Düzenlemeler”, Nizâm-ı Kâdîm’dan Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi, (Ed. Seyfi Kenan), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, s. 82-83.

da vezirlere karşı taşrada yüksek rütbeli denge unsurları yaratmak gibi ince ve geniş perspektiften düşünülmüş önlemlerdi. Aynı zamanda İstanbul'a çağırılan mîr-i mîrânın ehliyeti de ölçülmüş oluyordu.³²⁴

Mehmed Emin İsević'in aktardığına göre Bosna Eyaleti'nde iki tuğlu mîr-i mîrân sayısı dokuz iken mansıp sayısı ikiye ve her mansıba beşer talip vardı.³²⁵ Mîr-i mîrânların ahvâli hakkında müellifin söyledikleri, yukarıda verilen bilgilerle paralellik içerisindedir. İsević mîr-i mîrânlar hakkında “...*Ve ekserîsi nâ-ehl ü nâ-kâdir medyûn ve müretkib ve ihtîşâm u ziynete ve taklîd-i vülâta mâ'il ve heves ü pâye-perest olub, fukarâ ve zu'afâ'ı sıyânete aslâ sa'y itmeyüb; biri birinin dahi ey olmasını istemeyüb; ve ekserîsi vüzerâya rüşvet virmekle mîr-i mîrânlığa nâ'il olub, her biri “Vâliler yanında makbûl ü mültefet olayım!” deyü kâdir olduğu kadar fukarâ ve re'âyâ'ı aldırub, mansıp ümidiyle hidmet-i mezâlimde itâ'atleri bî-kusûr ve dünya başdan başa harâb olsa memlekete enfa' bir kelime söylemezler.*” demektedir.³²⁶

Ahvâl-i Bosna eserinin mîr-i mîrânlar hakkındaki kısmını okuyan bir araştırmacı, bu bölümde müellifin ekseriyetle devam eden Sırp İsyanı esnasındaki vakalar hakkında bilgi verdiğini fark edecektir. İsević'in şiddetle eleştirdiği kişi mîr-i mîrândan Süleyman Paşa'dır.³²⁷ Dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda Süleyman Paşa'nın XIX. yüzyıl başlarında Bosna'da kuvvetli bir mîr-i mîrân olduğu, vali değişikliklerinde veya valinin eyalet merkezi Travnik'ten ayrılıp başka bir yere geçtiği sırada paşanın mühim vazifeler üstlendiği görülmektedir. 1809 yılında Bosna ordusunun Sırbistan'ın içlerine kadar girdiği sırada Vali İbrahim Paşa'nın yaklaşan kış hasebiyle orduyu bekletmesi ve Sırp tarafına ateşkes teklif etmesi sebebiyle akim kalan seferde Bihke Sancak Beyi olarak ordunun komuta kademesinde olan Süleyman Paşa, 1813'te bastırılan isyanın birinci safhasına kadar birçok mahalde askeri başarılar elde etmiştir. Hatta kendisi 1815 yılında İstanbul tarafından Bosna valisi olarak atanmıştır.³²⁸ Mamafih İsević eserini telif ettiği sırada Belgrad dâhil birçok yer Sırp isyancılarının elinde olmakla beraber katliam haberleri dört bir yandan geliyor, buna karşın Vali İbrahim Paşa ve mîr-i mîrân Süleyman Paşa Sırp lar karşısında net bir sonuç alamıyordu. Süleyman Paşa'nın İsević tarafından

³²⁴ Koç, 2012, s. 52-29; Doğan, 2010, s. 86-87.

³²⁵ İsević, Varak 23b-24a.

³²⁶ İsević, Varak 24a.

³²⁷ İsević, Varak 12a, 24b, 35b,

³²⁸ Başağaç, 2015, s. 188-202.

askerî harekâtların neticesizliği sebebiyle eleştirilmesinin ötesinde, *Ahvâl-i Bosna*'nın başında zikredilen, tabiri caizse *Bosna'daki hainler* listesinde olması düşündürücüdür.³²⁹ Süleyman Paşa'nın ise Bosna valisi olduğu sırada o sırada Limni'ye sürgün edilen İsević hakkında '*adem-i itâ'at ve hevâdârlarıyla izhâr-ı huşunet* ederek memleketi fesada vardırmaya çalıştığına dair merkeze yazdıkları; paşanın, İsević'in kendisi hakkında söylediklerine dair malûmat sahibi olduğunu düşündürmektedir.³³⁰

2.5. Kapudanlar

Kaleler düşman hücumunda birinci hedef hâlinde oldukları için erken modern dönemde askerlerin büyük birçoğu garnizonlarda tutuluyordu.³³¹ XVI. yüzyıl ortalarından itibaren kalelerin top atışlarına dayanıklı bir biçimde istihkâm edilmesi ve kalelerde oluşturulan tabyalardan düşmana karşılık verilmesi bir askerî devrime sebep olmuştur. Parker'ın ifade ettiği gibi *trace italienne* (İtalyan usulü), kale kuşatmalarında ağır süvariden ziyade piyadenin önemini arttırmış, diğer taraftan savunmada olan kalelerin erzak, silah ve asker ihtiyacını hayli katlamıştı.³³² Artık savaşların kaderini cenk meydanındaki şövalye ruhu değil; terkibi, sevk ve idaresi doğru yapılan ordular, orduyu besleyen iâşe hatları; tabyalara sahip ve iyi tahkim edilmiş, zahire, mühimmat ve nefer bakımından yeterli kaleler belirliyordu.

Bosna'daki kapudanların görev ve sorumlulukları, XIX. başlarındaki sayısı ve kalelerde istihdam edilen bölüklerin neler olduğu hususunda çalışmamızın başında bilgi verilmişti. Kısaca tekrar bahsetmemiz gerekirse, kapudanlık teşkilâtı başında kapudanın bulunduğu, en az üç veya on cemaatten oluşan Osmanlı hududundaki en mühim askerî birimlerin başında gelmektedir. *Kılâ'-i hakaniye* denilen hudut kalelerinde nefer sayısı 14 ile 19 arasında değişen muhafız, müstahfız, pasban, martolos ve gönüllü, topçu, azab, fârisân gibi cemaatler bulunmaktadır. Kapudanların görevleri hudut ve kale koruması, cephane ve silah tedariki ve naklinin sağlanması ve kolluk kuvveti vazifesiyle kırsalın

³²⁹ İsević, Varak 12a.

³³⁰ BOA, C.ADL, 45/2404, 21 Z 1232/ 1 Kasım 1817.

³³¹ Habsburg sehaddinindeki Osmanlı askeri stratejisi güçlü garnizonlarla serhaddi tahkim etmeye dayalıydı. Garnizonlardaki nefer sayısını arttırmayla sağlanan bu durum Bosna'da kalelerdeki yerli kulu sayısının arttırılması anlamına geliyordu. Gezer'in ortaya koyduğu üzere XVIII. yüzyıl başlarında Bosna'daki kale muhafazalarında bulunan dergâh-ı âli yeniçerileri sayısı 28 ila 51 arasındaydı Gezer, 2020, s. 90-94, 248-249.

³³² Geoffrey Parker, Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800, 2. Baskı , çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, 2018, s. 293-294.

asayişinin sağlanması olarak özetlenebilir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) kapudanlarının askerî gücünün 24 bin kişiye vardığı bilinmektedir.³³³ Kapudanlar *cemaat-ı fârisân-ı evvel* veya *cemaat-i azebân-ı evvel* olarak süvari ya da piyade birliklerinin ağası olmakla beraber, muhafızı olduğu kalelerde dizdar dahi olsa, kalenin en yüksek rütbeli idarî ve askerî sorumlusuydu.³³⁴ Bununla beraber kapudanlar sahip oldukları askerî güçlerini ekonomik ve siyasî güce dönüştürme isteğiyle sahip oldukları yetkileri kötüye kullanarak, Bosna’da yerel iktidar ağının en önde gelen isimlerinden olmuşlardır.³³⁵ Öte yandan kapudanlar için askerî olanın yanındaki ekonomik ve siyasî gücün de sonraki nesillere bırakılabilecek bir sermaye olduğunu unutmamak gerekir. Kılâ’-i hakaniye kapudanlarının ve agavatın veraset haklarının bölgenin fethinden beri bir imtiyaz olarak devam ettiği, kapudan ve ağaların ölümü üzerine miraslarının sırasıyla çocuklarına, kardeşlerine ve akrabalarına kaldığı bilinmektedir.³³⁶ Lâkin ocaklık timarlarında olduğu gibi bu durum doğal ve kendiliğinden gerçekleşen bir durum değildi. Bir kapudanın vefat etmesi üzerine oradaki kapudanlık hususunda yıllarca süren çekişmeler yaşanabiliyordu. Kapudanların azil ve tayinlerinde Bosna valileri kilit bir vazifeye haiz olduklarından her vali atamasında kaybeden taraf şansını tekrar denemek adına mücadeleye başlıyordu. Kapudanlar arasındaki bir diğer tartışma mevzuu ise arazi meselesiydi. Kendi lehine hâkim oldukları alanı diğer kapudanalara karşı genişletenler arasında birçok adli olay vakidir.³³⁷

İsević’in XIX. yüzyıl başlarında kılâ’-i hakaniye kapudanları hakkındaki eleştirilerini kapudanlar ve kaleler olarak ele almak mümkündür. Müellif, kapudanlar hakkındaki başlığın altında Bosna’daki kapudanların sayısını 36 olarak vermektedir.³³⁸ Kapudanların genel vaziyeti hakkında İsević “...Ehl-i İslâm ve re’âyâ cümlesi yedlerindedir ve beher sene mevâcibleri virülür ancak anlar dahi ihtişâm u ziynete ve ‘unvân u nefsâniyyete düşüb ekseri beynlerinde gavga u nizâ’ eksik olmayub, re’âyâ fukarâsına zulm u ta’addîleri ber-kemâl.” demektedir. İsević’in iddiasına göre geçen sene

³³³ Eren, 1965, s. 25,26.

³³⁴ Gezer, 2020, s. 227.

³³⁵ Gezer, 2020, s. 228.

³³⁶ Eren, 1965, s. 21.

³³⁷ Gezer, 2020, s. 230.

³³⁸ Güncel araştırmalar bu sayının II. Mahmud döneminde 39 olduğunu söylemektedir. Bkz. Eren, 1965, s. 25; F. S. Turhan, 2013, s. 71,72.

Nevin Kalesi kapudanından kırk beş kise akçe *cerime*³³⁹ almışlar, o da reaya fukarasından doksan kese ile tevziatla bunu tahsil etmiştir.³⁴⁰

İsević *Ahvâl-i Bosna*'da İstolçe kapudanlığında yaşanan bir miras kavgasını nakletmektedir. İstolçe kapudanı Mustafa Bey ve kardeşi Hacı Mehmed Bey aynı babadan kardeşleri Ali Ağa ve Ömer Bey'le miras sebebiyle şiddetli bir çatışmaya girmişlerdir. İki tarafın da asker toplamasıyla kanlı mücadeleler yaşanmış, İstolçe Kapudanı kaledeki topları ve barutu kullanmaktan çekinmemiş; civardaki vakıf binaları, mescitler, camiler ve hanlar bu çarpışmalardan etkilenmişti.³⁴¹ İkincil kaynaklardan da takip edebildiğimiz bu mücadele beş ay sürmüş, Bosna'ya o sıralar yeni atanmış olan İbrahim Hilmi Paşa'nın tehditleri ve telkinleri hiçbir işe yaramamıştı. Bunun üzerine İstanbul'dan bu mesele için özel olarak Bekir Ağa gönderilmiş ve taraflar mahkeme önünde barışmıştır.³⁴² Eski bir sadrazam olan İbrahim Hilmi Paşa'nın atandığı eyalette sözünü geçirememesi Osmanlı otoritesinin bölgede ne kadar azaldığını göstermektedir. Bununla beraber İbrahim Paşa'nın Bosna'daki kariyerine böyle talihsiz bir olayla başlaması onun muktedir bir vezir olup olmadığını sorgulatmış ve kendisi hakkında olumsuz bir havanın esmesine sebep olmuş olabilir.

Kalelerin ve içerisindeki mühimmatın durumu İsević'in şiddetle eleştirdiği bir diğer husustur. Öncelikle belirtmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu bir "économie monde", yani kendi kendine yeten bir dünya ekonomisiydi ve bu durum bilhassa askeri teçhizat imalatı hususunda kendini gösteriyordu; imparatorluk hasımlarının aksine kendi silah, top, barut, gülle gibi mühimmatlarını üretmek hususunda öz yeterlilik vasfını haizdi.³⁴³ Bu bakımdan imparatorluktaki hudut kaleleri askerî teçhizat bakımından oldukça tahkim edilmiş durumdaydı. Lâkin XIX. yüzyıla gelindiğinde bu hususta da sorumsuzluklar ve yolsuzluklardan kaynaklı kötü bir vaziyet olduğu İsević'in anlatılarından görülmektedir.

³³⁹ Kanunsız vergiler anlamına gelmektedir. Mehmet Ali Ünal, "Cerime", Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma, İstanbul, 2011, s. 150.

³⁴⁰ İsević, Varak 43b,44a.

³⁴¹ İsević, Varak 34b,35a.

³⁴² Başağaç, 2015, s. 192. Mahkemede alınan kararlar için Bkz. Muvekkit,1999, s. 787.

³⁴³ Gabor Agoston, Osmanlı'da Savaş ve Serhad, çev: Kahraman Şakul, Timaş, İstanbul, 2013, s. 92-93; Zafer Gölen, Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl), TTK Basımevi, Ankara, 2006, s.1-25.

İsević'in çizdiği resme göre kalelerin ve içinde bulunan mühimmatın durumu içler acısıdır. Kaleler harap ve âtıl durumda, içlerindeki cephanelerin tahta sandıkları çürümüş vaziyetteydi. Kulelerdeki mühimmat ve barut fena bir durumda olup, top arabaları ve kundaklar mahvolmuş bir vaziyette, toplar dize kadar çamurlar içindeydi. Toplardan onda biri atış yapılacak seviyede değildi. Burç ve bedenler şiddetle tamire muhtaç olup bazıları düşük ücretlerle yapılabilecekken kapudanların gafleti ve tembellikleri yüzünden iş ortada kalmaktaydı.³⁴⁴ İsević yerinde bir endişe ile kalelerin bu acınacak durumunun düşmanın hücumunda büyük bedeller yaratacağını söyler. İddiasına göre kalelerin durumunu keşif için gönderilen mübaşirler kendi gözleriyle durumun vehametini görüp yapılması gerekenleri bildirmelerine rağmen Bosna valisi İbrahim Paşa "...*Nemize gerek? Vilâyetim değildir. Lâzım ise kapudanlar ahâli ile yapsunlar.*" demiştir. Senede bir kere vali, kapudanları getirtip cezalandırmakta sonrasında kürk giydirip göndermekteydi.³⁴⁵ XIX. yüzyılda yaşamış Muvekkit de kalelerin Sırp İsyanı zamanında kötü durumda olduğundan bahsetmektedir. Lâkin onun aktardıklarına göre merkezî hükümet bu konunun üzerine eğilmiş ve gerekli önlemler alınmıştır. 1808 yılında top konusunda usta ve uzman kişiler Bosna'ya gelmiş, bölgede gayretli bir çalışma yaptıktan sonra 1812 yılında İstanbul'a geri dönmüşlerdir.³⁴⁶

³⁴⁴ İsević, Varak 43a-43b.

³⁴⁵ İsević, Varak 43b-44a.

³⁴⁶ Muvekkit, 1997, s. 786.

3-KALEMİYE

Kalemiye belirli bir uzmanlık alanında çalışan devlet görevlilerini tanımlaması bakımından bir teşkilât ıstılahı olmasının yanında aynı zamanda kalem erbabına işaret eden sosyal statü ve kültür terimidir. XV. yüzyıl ortasından itibaren devlet görevlerindeki uzmanlaşma ve ihtisaslaşmayla beraber kalemiye sınıfı, ilmiye ve seyfiyeden ayrılarak ayrı bir kariyer yolunu oluşturmuştur. Bu meslek yolunun oluşmasında imparatorluk maliyesinin bel kemiği olan defterhâne büroları ve defterdarlık kilit bir rol oynamış, kalem olarak ifade edilen bürolarda istihdam edilenler usta-çırak ilişkisi içerisinde meslekî gelişimlerini geliştirerek vazifelerini ifa etmişlerdi. Başlarda meslekteki kişilerin ekseriyetini medrese mezunları oluştururken, zamanla yüksek seviyedeki bir görevlinin yanına intisap etme usûlü bu alandaki nitelikli insan ihtiyacını karşılayan en mühim yöntem hâline gelmiştir.³⁴⁷ Kalemiye mensuplarının en yüksek derecede terfi edebileceği makamlar reisülküttaplık, Rumeli defterdarlığı, defter eminliği, muhtelif derecelerde bulunan diğer defterdarlık ve nişancılıklardır.³⁴⁸ Taşradaki kalemiye büroları ise merkezde bulunanların küçük ölçekli kopyalarıydı. Bu bakımdan imparatorluğun en uç yerlerinden merkeze doğru her yeri kapsayan bir alanda evrensel bir kalemiye sınıfından bahsetmek mümkündür. Carter Findley, XVIII. yüzyıl sonunda aşağı seviyedeki *şakird/mülâzımlar* ve üst düzeydeki *hâcegân/mümeyyizlerle* beraber hem merkezdeki hem de taşradaki kâtiplerin sayısını yaklaşık 2.000 olarak tahmin etmektedir.³⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk-İslâm devlet geleneğindeki bazı müesseseleri tekemmül ettirmiş olduğu aşikârdır. Findley'in "ulemanın bürokratlaştırılması" olarak kavramsallaştırdığı olgu, Osmanlı'nın öncülü ve çağdaşı olan İslâm devletleriyle mukayese edildiğinde gerçekten *özel* bir fenomendir.³⁵⁰ Bürokratların ilmiye muhitlerinden çıkması veya bir şekilde yakın bir ilişkide olması Osmanlı kalem erbabının zengin bir bilgi havuzundan faydalanmasını beraberinde getirmiştir. İslâmî yazılı literatürdeki ulemanın ilmî, mutasavvıfların tasavvufî, filozof ve bilim insanlarının felsefî ve şairlerin edebî eserleri Osmanlı kalem erbabının beslendiği membain ne kadar geniş

³⁴⁷ Mehmet İpşirli, "Kalemiye", DİA, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.248.

³⁴⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", Vakıflar Dergisi, S. 15, Ankara, 1982, s. 23-53.

³⁴⁹ Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İkinci Baskı, çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 22. Kalemiyeden mülkiyeye doğru evrim gerçekleştiğinde bu sayı 2.000'den 35.000'e çıkacaktır. Bkz. Findley, 2011, s. 24.

³⁵⁰ Findley, 2011, s. 6.

ve derin olduğunu göstermektedir. Bu kaynaklardan faydalanan ve yeni eserler telif edenler esasen seçkin bir zümrenin mensubuydular. 1800’lerin başında imparatorluktaki Müslümanlar arasında okur-yazarlık %1’i geçmiyordu; lâkin onları seçkin kılan esas nokta sayısal bir azınlık olmaktan ziyade Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinden birkaçını veya hepsini bilmenin yanı sıra Osmanlı yazım dilini iyi kullanabilmeleri idi.³⁵¹

3.1. Bosna’daki Kalem Erbâbı

Bosna’nın fethini müteakip birkaç yüzyıl içerisinde bölge tam anlamıyla bir İslâm beldesi olmuştu. Bosna; vakıflar, camiler, medreseler, imarethâneler gibi maddî kültürün yanı sıra yazılı kültür ve edebiyat alanında Osmanlı medeniyetinin en nadide eserlerinin verildiği bir coğrafyaydı. Bölgede açılan medreseler, tekkeler ve inkişaf eden ilmî muhitler Osmanlı-Doğu kültürünün bölgede hâkim olmasına ve Osmanlı coğrafyasında konuşulan Doğu dillerine olan vukufiyetin artmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda Boşnakça’nın Arap alfabesiyle yazılmasıyla oluşturan “Alhamiyado” edebiyatı gibi şahsına münhasır bir edebiyatın neşet ettiğini görmekteyiz.³⁵² Bunun yanı sıra Boşnaklar arasından Osmanlı yazılı kültürünün en kıymetli eserlerini veren birçok kalem erbabı çıkmıştır.

XVIII. yüzyılın meşhur Bosna Valisi Hekimoğlu Ali Paşa dönemindeki Boşnakların Habsburglara karşı kazandığı zaferleri konu edinen Novili Ömer Efendi’nin *Gazavât der Diyâr-ı Bosna*³⁵³ eseri ve Prusacı Mustafa Efendi’nin Arapça olarak kaleme aldığı *Tebşirü’l-Guzzat*’ı Boşnak kalem erbablarının yazdığı önemli vakayinâmelerdendir.³⁵⁴

Bosnalı vakayinâme yazarlarından bir diğeri *Tarih-i Bosna* eseriyle Salih Sıdkı Hadžihuseinović Muvekkit’tir. 1825 tarihinde doğan Salih Sıdkı, medrese eğitimi aldıktan sonra Saraybosna’nın Muvakkithâne’sinde çalışmaya başlamış ve Muvekkit lâkabını burada kazanmıştır. 2 ciltlik eserinin ilki eski dönemlerden 1791’e kadar olan

³⁵¹ Findley, 2011, s. 36,53.

³⁵² Ömer Aksoy, “Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül Eden Bir Edebî Gelenek: Boşnak Alhamiyado Edebiyatı”, TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl:6, S.14, 2018, s. 185-190.

³⁵³ Novili Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna: Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-39*, Haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul, 2016.

³⁵⁴ Başağaç, 2015, s. 163.

süreci anlatırken ikinci cilt XIX. yüzyıl Bosna'sının Avusturya işgaline kadar olan süreci kapsamaktadır.³⁵⁵

Boşnak şairler³⁵⁶ divan edebiyatı hususunda hem kendi kültürlerine hem Türk kültürüne büyük katkılar sağlamışlardır. Bu şairlerden Kâimî XVII. yüzyılda yaşamış, kalemi kuvvetli bir şairdi. Hece ve aruz vezniyle yazdığı Dîvân eserinde genellikle tevhid temasını işlerken, Vâridât isimli ikinci divanı uzun kasidelerden oluşmaktadır. Kâimî'yi ilginç kılan özelliği ise *ilm-i cefr* yoluyla, harflere gizlediği sayılar ve yıllarla gelecekte haber verdiğine inanılmasıdır. Bu bakımdan XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kâimî'nin eserleri, zor durumda kalındığında halkın mısralarında umut aradığı tılsımlı yazılara dönüşmüştür.³⁵⁷ Mehmed Emin İseviç'in Kâimî'yi okuduğu hatta kendisinin de Kâimî'nin mısralarındaki yazıların gelecekte haber verdiğine inandığı daha önceden de zikredilmişti.

Bosna'daki kalem erbabının telif ettikleri eserler arasında *mecmualar* önemli bir yer tutar. Bu eserlerde yerel olaylardan doğum, vefat, yangın, salgın, şehre birinin gidip gelmesi; padişahların cülusu, şehzadelerin doğumu; kişisel ve ailevî bilgilerin yanı sıra mecmua yazarının okuduğu, sahip olduğu ve bir şekilde haberdar olduğu muhtelif kitaplardan bilgiler, hadisler fetvalar, dualar, kehanetler ve şiirler bulunmaktaydı.³⁵⁸ Molla Musfa'nın *Mecmua'sı*, müellifin XVIII. yüzyıl Bosna'sındaki şehir hayatı ve gündelik yaşamla alakalı birçok kıymetli bilgi vermesi bakımından bu alanın en meşhurlarındandır. Buna ek olarak Müftüzâde Salih'in *Mecmua'sı*nda XVIII. yüzyılın ikinci yarısına dair birçok kayıt bulunmaktadır.³⁵⁹ XIX. yüzyılda Bosna'da yaşamış bir kadı olan Muhibbi'nin *Mecmuası*, ilmiye mensubu ve kalem erbabı olan birinin hayatına, kitaplarına ve ilmî âlemine ışık tutması bakımından önemlidir. Muhibbi tıpkı İseviç gibi

³⁵⁵ F. S. Turhan, 2010, s. 232,233.

³⁵⁶ Saraybosna, Travnik, Mostar ve Tuzla'da yaşamış olan Boşnak şairlerin isimleri için bkz. Lejla Šljđvdć, Hasan Kâ'imî Efendi'nin Vâridâtı İnceleme-Metin, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2008, s. 7-8.

³⁵⁷ Jasna Samić, "Kâimî", DİA, C.24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.215; Šljđvdć, 2008, s. 15-17. Şairin *Divân*'ı ile alakalı bir çalışma için bkz. Mehmet Uğur Aydın, Kâimî Divânı Transkripsiyonlu Metni ve Tahlili, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2007.

³⁵⁸ Tatjana Paić-Vukić, "Mecmuâ İncelemelerinin Sınırları ve Olanakları: Bosna Mecmuâlarına Bir Yaklaşım", Mecmuâ: Osmanlı Edebiyatı'nın Kırkambarı, (Ed. Hatice Aynur vd.), Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59.

³⁵⁹ T. Paić-Vukić, 2012, s. 60-61.

ilmiye mensubu bir ailede 1788'de dünyaya gelip, medrese eğitimini tamamladıktan sonra kâtiplik, baş kâtiplik, naiplik ve kadılık gibi birçok görev ifa etmişti.³⁶⁰

3.2. Eyaletteki Hizmet Kalemindeki Memurlar

Nasıl ki İstanbul'da resmî kurumlar, defter kalemleri ve Divan-ı Hümayun sadrazama bağlıysa, taşrada da kalemiye mensupları ve eyalet divanı da valiye bağlıydı. Bosna valisinin kapı halkı, aslında İstanbul'daki sadrazamın kapı halkının çalışanlar bakımından küçük ölçekli ancak tam olarak kopyasıydı. Valinin maiyeti olarak da adlandırabileceğimiz bu çalışanlar, vali bir yerden başka bir yere atandığında onunla beraber giderlerdi.³⁶¹ Ancak eyalet divanındaki memurlar atama bakımından İstanbul'daki merkezi devlet idaresinin uygun kurum ve kuruluşlarına bağlı olmakla beraber resmî vazifelerinde paşaya tâbiydiler. Bununla beraber valinin şahsî maiyetini ve eyalet divan üyelerini her zaman birbirinden ayırmak kolay değildir. Eyalet divanı valinin başkanlığında toplanır, valinin yokluğunda kapı kethüdası divana başkanlık edebilirdi. Divanın daimî üyeleri *defterdar*, *divan efendi* ve *kadı* olmakla beraber bu ana üyelere ek olarak *defter kethüdası*, *timar defterdarı*, *defter emini*, *tezkereci* ve *ruzmançeci* de sıklıkla divana giderlerdi. Bunların yanı sıra eyalet merkezinde yaşayan eski deneyimli devlet adamları, müftü ve askerî zümreden ileri gelenler de divana davet edilirdi.³⁶²

3.2.1 Eyalet Defterdarı

Merkezin dışında kalan defterdarlıklara kenar defterarlığı ya da taşra defterdarlığı denilmekle beraber bu defterdarlıklar İstanbul'daki defterdarlığın küçük ölçekli kopyalarıydı. Bu teşkilâtın da altında merkezde olduğu gibi *tezkireci*, *veznedar*, *mukabeleci*, *muhasebeci*, *ruzmaneci* gibi birim şefleri ve onların altlarında çalışan kâtipleri bulunmaktaydı.³⁶³ Mehmed Emin İsević Bosna'daki kalemiye görevlilerinden bir örnek dışında hiç bahsetmemiştir. Bu kişi eyaletin maliyesinde bir numaralı kişi olan

³⁶⁰ T. Vukić, 2011, s. 19-26, 42-51, 116-210.

³⁶¹ Selamlık, harem, hazine ve kilerden oluşan bu birimlerin başında odabaşı, haznedarağa, kilercibaşı ve haremağa gibi görevliler vardı. Valinin kapısının en yüksek rütbeli çalışanı ise kapıcılar kethüdasıydı. Bunların altında miralem, kapıcı başı ve mirahor gibi görevliler vardı. Bu çalışanlardan kapıcı başları İstanbul'la olan iletişimde ve diplomatik meselelerde mühim bir rol oynadığı için valiye gönderilen hediyelere ek olarak kapıcı başına da hediye gönderildiği durumlar oluyordu. Hazim Sabanovic, "Bosanski Divan, Organizacija i Uredjenje Centralne Zemaljske Uprave u Bosni pod Turskom Vlašću do Kraja Stoljeća", Prilozi za Orijentalnu Filologiju, XVIII-XIX, Sarajevo, 1973, s. 20-33.

³⁶² Sabanovic, 1979, s. 37.

³⁶³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", DİA, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 94-96.

Bosna Defterdarı İbşir Bey'dir. İsević defterdar hakkında çok ağır sözler söylemektedir. “*Hâ'in-i din ü devlet ve zâlim-i fukarâ-yı ra'îyyet*” olarak adı anılan Bosna Defterdarı İbşir Bey, İsević'in “*diyâr-ı mezbûrun hâinleri*” şeklinde söylediği isimler arasındadır.³⁶⁴ İsević'in İbşir Bey'e karşı olan nefretinin ardında, Sırp İsyanı sırasında ahaliden toplanılan vergilerin olduğu kuvvetli bir ihtimâldir. Ancak bunun ötesinde İbşir Bey'in mürteşi biri olduğu ve görevini kötüye kullandığı da iddia edilmektedir. Toplanan vergilerin usûlsüzce harcandığı hakkında müellif “... *Saray-Bosna kal'asının ta'miriyyesi diyerek bâ-emr-i 'âlî eyâlet kazalarına ve nevâhiye dört def'a mebâliğ-i külliyye tevzî' olunub merkûm defterdar İbşir Beg tahsîl itmişken ekl ü bel' ve kal'a-i padişâhî hâlâ nâ-tamâm nâkıs u harâb ve ferd-i vâhid umûr itmeyüb*” demektedir. Müellifin iddiasına göre tayinat bekleyen askerler, toplanan zahirenin Bosna valisi İbrahim Paşa ve defterdar tarafından Avusturya'ya satıldığını söylemektedir.³⁶⁵ İsević'in diğer bir iddiası da timar beratlarını tashih için gelen mübaşirin, Bosna valisi ve defterdarıyla beraber kanun hilâfına dirlik birleştirenlerden rüşvet alarak kanunsuzluğu örtbas etmesidir.³⁶⁶ İbşir Bey'in 27 Şevval 1218/ 12 Aralık 1803 tarihinde Bosna defterdarlığına atandığını 16 Numaralı Tahvil Defteri'nden teyit etmekteyiz. Kayıta şöyle yazmaktadır:

“*Eyâlet-i Bosna Hazînesi defterdârı olan Mir İsmail'e avâtıf-ı aliyye-i mülükânenen rütbe-i mîr-i mîranî tevcih olunup defterdarlık-ı mezbûrun umuru hâli ve sâbika Çavuşlar Kethüdası Receb Paşazâde Mîr İbşir zîde-mecduhû eyâlet-i mezkûrenin hânedân-ı kadiminden olup isti'dâd-ı zâtiyesi derkâr ve muhavvel-i uhdesine ihâle kılınan umûr-ı mühimmenin ve Bosna Hazînesi Defterdârlığı umurunun idâre ve rü'yetine sâhib-i iktidâr ve her veçhile inâyet-i aliyyeye sezâvar olduğu ecilden zikrolunan eyâlet-i Bosna Hazînesi Defterdârlığı muma-ileyhe tevcih...*”³⁶⁷

Keza 1806 tarihli bir Hatt-ı Hümayun'da Bosna Defterdarı İbşir Bey'in Böğüdelen ve Belgrad havalisine görevli olarak gönderildiği yazmakta olup kendisi hakkında *âkil* ve

³⁶⁴ İsević, Varak 11b-12a.

³⁶⁵ İsević, Varak 13a.

³⁶⁶ İsević, Varak 31b.

³⁶⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivler Başkanlığı, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı-Görüntü), İstanbul, 2019, s. 114-115 [Bundan sonra yalnızca XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi şeklinde yazılacaktır.].

reaya-perver olarak bahsedilmektedir.³⁶⁸ Ancak enteresan bir şekilde Saffet Beg Başağıç, İbşir Bey'in 1806 tarihinde Bosna'ya vali olarak atanan Hüsrev Mehmet Paşa'ya yardımcı olarak tayin edildiğini söylerken İbşir Bey Recepaşîç hakkında *timar defterarı* olarak bahsetmiştir.³⁶⁹ Timar kayıtlarından sorumlu olan *timar defterdarlığı* ile eyaletin mâlî işlerinden sorumlu olup yapı ve işleyiş bakımından merkezdekine benzeyen *eyalet defterdarlığı* birbirinden farklıdır.³⁷⁰ Bununla beraber İsević de İbşir Bey hakkında hem halka salınan vergiler ve bunların toplanması bakımından, hem de timar beratlarının tashihi hususunda yapılan yolsuzluklardan dolayı eleştiri yapmıştır. Bu durum ilk bakışta araştırmacının aklını karıştırırsa da Bosna defterdarlığı mansıbının timar defterdarlığından rütbece yüksek olması, İbşir Bey'in Bosna defterdarlığına 1803 tarihinde atanması ve resmi evraklarda kendisinden Bosna defterdarı diye söz edilmesi kendisinin bu mansıpta görev yaptığını göstermektedir.

Eyalet defterdarları ve timar defterdarlarının güvenilir kişilerden seçilmesine ehemmiyet gösterilirdi.³⁷¹ 16 Numaralı Tahvil Defteri'nde XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başlarında Bosna'ya atanan defterdarlar hakkında *kârgüzâr*, *müstakîm* ve *mücerrebü'l-etvâr* gibi kişinin ehil ve güvenilir olduğunu gösteren sıfatlar kullanılmış, yeni atanan defterdarların atama beratlarında bu kişilerin Bosna Eyaleti'nin *hanedân-ı kadimînden* olduğu belirtilmiştir. H.1198-1240/ M. 1769-1824 arasında Bosna'ya atanan defterdarlardan yalnızca bir tanesinin görevi azille neticelenmekle beraber, ekseriyetle görev değişimleri ya defterdarın vefat etmesiyle ya da defterdarın mîr-i mîrânlıkla taltif edilmesi üzerine yerlerinin boş kalması sonucu gerçekleşiyordu.³⁷²

3.2.2. *Timar Defterdarı*

Bosna defterdarlığındaki göreve atamada aranan özellikler timarların kayıtlarını tutmakla görevli *timar defterdarlığı* ve zeametlerden sorumlu *defter kethüdalığı* atamalarında da vakiydi.³⁷³ Timar defterdarları nüfus ve vergi sayımı mahiyetinde olan tahrirlerin yanında timarlarla ilgili tüm hususlarla ilgilenirdi.³⁷⁴ H. 1170-1239/M. 1757-1823 tarihleri arasında timar defterdarlığına atananların da *defterdarzâde* ya da *hanedân-*

³⁶⁸ BOA, HAT 131/5409 17 L 1221/ 28 Aralık 1806.

³⁶⁹ Başağıç, 2015, s. 190.

³⁷⁰ Kütükoğlu, 1996, s. 94-96.

³⁷¹ Kütükoğlu, 1996, s. 96.

³⁷² XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s.469-471.

³⁷³ Bu kadroların farkları ve eyaletteki görevleri için bkz. Sabanovic, 1973, s. 38-41.

³⁷⁴ Kütükoğlu, 1996, s. 69.

ı kadimden olmaları dikkat çekicidir. Bir örnek vermek gerekirse Timar Defterdarı Mustafa vefat ettikten sonra 1761 yılında Bosna Mutesellimi İbrahim'in referansıylamüteveffa Mustafa'nın yerine oğlu Mustafa atanmıştır. Ancak 6 yıl sonra Mustafa hadâset-i sinni yani yaş küçüklüğü sebebiyle görevi hakkıyla ifa edemediği görüldüğü için yerine Bosna sakinlerinden Defterdarzâde Ebubekir Bey atanmıştır.³⁷⁵

3.2.3. Defter Kethüdası

Timar, zeamet ve has gibi arazi sınıflandırılması yapılan yerlerde defter kethüdası zeametlerle ilgilenirdi. Defter kethüdası aynı zamanda timar defterdarının amiri durumundaydı.³⁷⁶H. 1176-1234/ M. 1763-1819 tarihleri arasında atanan 5 defter kethüdasından yalnızca biri, Derviş Beyzâde Mir Ahmet azlolunmuş, 3'ü vefat ve 1'i taltif sebebiyle boş kalan mansıp olarak atama yapılmıştır. 1763 tarihinde Defter Kethüdası el-Hâc Mehmed ölünce, Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın tezkiresiyle boşalan mansıp zeametiyle beraber oğlu Mustafa'ya kalmıştır.³⁷⁷

3.2.4 Timar Tezkirecisi

Timar tezkirecisi valinin arzıyla merkezden istihdam hükmünün alınmasıyla göreve başlayan bir görevli olup zeamet sahibiydi. Atamayla alâkalı tartışmalı bir durum olduğunda Divan-ı Hümayun'daki istihdam defterlerine bakılıp hüküm verilirdi.³⁷⁸Bosna'da timar tezkireciliği görevi için yaşanan çekişmeler ciddi yerlere varabiliyordu. 1732 tarihinden beri Bosna'da timar tezkireciliğini Darende İbrahim yürütüyorken Şaro Ali ve Hasan'la mansıp için giriştiği mücadele sonucu timar tezkireciliğini kaybetmiştir. Taraflar birbirlerini suçlamış, Bosna'daki zabitan dahi konuyla alâkalı mahzarlar yazmış ve nihayetinde Divan-ı Hümayun'daki istihdam defterine müracaat olunarak Bosna müteselliminin ilamıyla eyaletin timar tezkireciliği 14 Kasım 1760'ta Yaşar Hasan'a tevcih edilmiştir. Bir sene içerisinde eski tezkireci İbrahim, Yaşar Hasan'a *gadr etmekle* timar tezkireciliğini geri alsa da Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın kaimesiyle mansıp tekrar Hasan'a verilmiştir. 4 Haziran 1767'de Hasan hacca gitmek üzere timar tezkireciliğinde yeğeni Mustafa'yı vekil bırakmış ancak hac esnasında vefat etmiştir. Mustafa göreve

³⁷⁵ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 114-115.

³⁷⁶ Mehmet Zeki Pakalın, "Defter Kethüdası", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 1, İstanbul, 1993, s.420.

³⁷⁷ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 115-116.

³⁷⁸ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 42.

asaleten atandıktan 4 sene sonra devam eden savaş sırasında Bosna Valisi Osman Paşa'nın yanına gitmeyip vazifeden kaçmış, ancak 1778 tarihinde boş kalan timar tezkireciliği görevine Bosna Valisi Mehmed Paşa'nın iltimasıyla atanmıştır.³⁷⁹ Görüldüğü üzere oldukça karışık fakat bir o kadar da girift olan bu atamalar silsilesinde istediklerini alanlar genellikle yüksek mevkilerde tanıdıkları olanlardı.

3.2.5. Çavuşlar Kethüdası

Çavuşlar kethüdası taşra ile merkez arasındaki yazışmaların getirip götürülmesi yanında eyalette kolluk görevini de ifa ederdi.³⁸⁰ Yüksek rütbeli kişilerin küçük suçlardan hapse atıldığı kendi hapishanesine de sahipti.³⁸¹ Bu bakımdan çavuşlar kethüdalığı ehl-i kalem olmaktan çok ehl-i kılıç olmaya daha uygun bir mansıp olup, bu kişilerin azillerinde daha fazla irtikâp iddiasının olması dikkat çekicidir. Nitekim H. 1174-1221 / M. 1761-1806 tarihleri arasında görev yapan çavuşlar kethüdası olanlar arasında rüşvet alıp dirlikleri gasp ettiği için eyaletteki kapudanların ve zabitanın mahzarlarıyla şikâyet olunan Palyoş el-Hac Mehmed, kanun hilafına ahaliye zulmettiği iddiasıyla görevi elinden alınan Mir Osman (sonrasında kendini aklayıp geri dönmüştür) ve ocakzâde olarak göreve getirilen lâkin sonrasında *adîm'ül-iktidar* olduğu söylenilerek görevden alınan İsmail gibi örnekler vardır.³⁸²

³⁷⁹ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 531-532.

³⁸⁰ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 43.

³⁸¹ Sabanovic, 1979, s. 38.

³⁸² XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi, s. 519-521.

4-TOPLUM

Mehmed Emin İsević reayanın devlet için ne kadar önemli olduğunu vurgularken “...*Memâlik-i İslâmîyye'nin ma'mûriyyeti re'âyâ ile [olur]*” dedikten sonra İslam devlet-toplum anlayışındaki kadim bir formül olan *daire-i adliyye*³⁸³ zikreder. İsević Bosna'da vergi veren halkın ahvâli hakkında ayrı bir bâb kaleme almamakla beraber, 9 başlık altında reayanın hâlinden ve uğradığı zulümden kısa kısa bahsetmiştir.

Osmanlı içtimaî düzeninde *halk* dediğimizde askerî sınıf dışında kalan, yani vergi ödeyen kesimi kastetmekteyiz. Esnaf, tüccarlar ve reaya bu kesimi oluşturmakta olup ilk iki gruptakiler reayanın sipahiye ödediği *çift resminden* muaftı. Bir tarım toplumu olan Osmanlı'da reaya oldukça kalabalık bir grubu teşkil etmekle beraber, dinine bakılmaksızın vergi veren köylü manasına gelir. Lâkin Bosna'da bu tabir giderek billurlaşan sınıfsal çelişkilerle beraber, XVIII. yüzyıldan itibaren giderek daha fazla gayrimüslimler için kullanılmaya başlanmıştır.³⁸⁴

XVII. yüzyıl başlarında Bosna'da 64.721 hane olup bunların 45.941'i Müslümanlara (%71), 18.981'i Katolik ve Ortodoks olanlar birleşik olarak Hristiyanlara (%29) aitti. Saraybosna özelinde düşünüldüğünde ise bu oran %96,79 Müslüman, %3,21'i gayrimüslim şeklindeydi. Köyler de dâhil edildiğinde Saraybosna'da Müslümanların oranı %99,52'e kadar çıkıyordu.³⁸⁵

XIX. yüzyıl mevzubahis olduğunda ise kimi rakamlar gerçeği yansıtmamanın ötesinde belirli bir kasıt taşıyan politik söylemlere yardımcı veriler mesabesinde. Bosna'ya gelen seyyahlar ve yabancı gözlemciler genellikle ilgilendikleri reayayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı ve “kurtarmayı” düşündükleri için sayısal verilerde manipülasyonlarda bulunmuşlardır. Örneğin Benjamin von Kallay 1910 tarihli yazısında XIX. yüzyıl başlarındaki Sırp İsyanı sırasında eli silah tutan 172.000 Müslüman'a karşın 238.100 Hristiyan bulunduğunu yazmaktadır. 1836'da Balkanları ve Bosna'yı gezmiş olan Ami Boué Bosna'daki Müslümanların sayısını 700.000, Hristiyanlarınkini ise 300.000 olarak vermektedir. A. C. Eren de II. Mahmud zamanında Bosna nüfusunun

³⁸³ Daha fazla bilgi için bkz. Bu çalışmada II. Bölüm Eser Hakkında ss. 36.

³⁸⁴ İmamoviç, 2018, s. 151,152,224.

³⁸⁵ İmamoviç, 2018, s. 218,219,232.

yaklaşık 1.000.000 olduğu ve bunların üçte ikisinin Müslüman olduğu kanaatindedir.³⁸⁶ Saraybosna'nın XIX. yüzyıl başlarındaki tahmini nüfusunun 40-45.000 arasında değiştiği düşünülmektedir.³⁸⁷

XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un imparatorluğun merkezileşmesi yönündeki adımlarına gelen en büyük tepkilerden birisi Bosna'dan gelmişti. Karpat'ın yerel milliyetçilik olarak ifade ettiği bu yereldeki birlik modern milliyetçilikten farklıdır. Bosna'da dil temelli kurgulanmış bir etnik ayırımdan ziyade Müslüman ve gayrimüslim ayrımı daha ön plandaydı.³⁸⁸ Bununla beraber eyalette merkezî yönetime karşı isyan minvalinde ortak bir tepki verileceği zaman, isyan liderleri ve Bosna ayanının yanında yerel ahali de bu ittifakın bir parçası olurdu. Burada belirleyici faktör aynı gemide olma duygusu, bölgecilik ve iktisadî sebeplerdir.³⁸⁹ Merkezi yönetim resmin dışında tutulduğunda Bosna'daki toplumsal gerilimlerin başında iktisadî saikler belirleyici oluyordu. Bu bağlamda bir müttefikten ziyade yerel güç sahiplerinin altında iktisadî olarak sömürülen bir kurbana dönüşen Bosnalı Müslüman ve gayrimüslim ahali aynı kaderi paylaşıyordu. Taşradaki otorite boşluğundan eşraf ve mütegalibe zümresi faydalanıyordu. En çok zarar görense reayaydı. Bir taraftan toprak sahiplerine haraç veren, bir tarafından da ehl-i örfün koyduğu ilave vergi yüklerine takat getirmeye çalışan reayanın devlete olan güveni giderek sarsılmakta ve güvensizlik hâli halk arasında hüküm sürmekteydi.³⁹⁰

XVIII. yüzyıldan itibaren Bosna'da kırsal alandaki timarlar, giderek köylülerden daha ağır taleplerde bulunulan bir mülkiyet sistemine doğru evrilmekteydi. Bu yüzyılda iktisadî olarak kuvvetli olan sipahilerin, ayanların ve seçkin askerî sınıf üyelerinin toprakları giderek büyümüş, buna karşın merkezî otoritenin bölgedeki denetiminin gevşemesine paralel olarak köylülerin çalışma koşulları ağırlaşmıştı. Coğrafyanın tam anlamıyla tarıma elverişli olmaması, köylüler için esasen hafifletici bir sebepti; zira meyve bahçelerinin fazlalığı ve hayvancılığın bölgede elverişli olması Bosna'da karma

³⁸⁶ Eren, 1965, s. 18,19; Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", Belleten, No:242, TTK, Ankara, 2001, s. 217,218.

³⁸⁷ McGowan, 2004, s. 777.

³⁸⁸ Kemal Karpat, "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: An Account Based on Turkish Sources", Ottoman Bosnia A History in Peril, (Ed. Markus Koller, Kermal H. Karpat), The University of Wisconsin Press, Madison, 2004, s.127.

³⁸⁹ F. S. Turhan, 2013, s. 209.

³⁹⁰ Doğan, 2010, s. 86.

ekonomi yaratıyor, köylüler bu alanlara da yönelebiliyordu. Bazı bölgelerde nüfusun ciddi oranda azalması, kimi sipahilerin toprağı kendilerinin işlemesine sebep olmuştur.³⁹¹

Sırp İsyanı, Bosna'da vergi veren halk üzerinde ciddi bir olumsuzluk yaratmıştır. Çatışmaların yaşandığı yerlerden gelen katliam haberlerinin yarattığı psikolojik etkiye ek olarak, sefere katılan askerlere yardım için toplanan aynî ve nakdî yardımlar olan mübayaa, halkı ekonomik olarak halkı bir kat daha dara sokmuştur. Kazalardan 19 bin yük buğday, arpa ve et gibi maddelerin yanında beş yıl boyunca *mübayaa* adı altında her sene değeri 1.140 kese akçe değerinde para ve erzak toplanmıştı. İsević'in başka bir yerdeki iddiasına göre iki seferde mübayaa namıyla 2.500 keseden fazla arpa, buğday ve et toplanması emredilmiş ve ekseriyeti nakit olarak toplanmıştı.³⁹² Mamafih toplanan bu vergilerin toplanış amacına uygun harcanıp harcanmadığı tartışmalı bir mevzudur; zira İstanbul'a gönderilen mahzarlarda ve resmî yazışmalarda Bosna askerinin para, zahire ve mühimmat bakımından zor durumda olduğu için bunların karşılanması talep ediliyor, kalelerin açlıktan düşman eline düşeceği tehlikesi bildiriliyordu.³⁹³ İsević'in *Ahvâl-i Bosna*'yı telif ettiği sırada Bosna Valisi bulunan İbrahim Hilmi Paşa İstanbul'a gönderdiği yazıda Bosna'da zahire kıtlığı olduğunu ve bunun Avusturya'dan satın alma yoluyla karşılanmak istendiğini belirtmektedir.³⁹⁴ Belgelerden anlaşıldığı üzere o yıllarda yalnızca askerî iaşesi bakımından bir darlık yoktu; eyalette genel bir kıtlık hâli vakiydi.³⁹⁵

4.1.Müslümanlar

Bosna bağlamında şehirleşme ve İslamlaşma birbiriyle ilişkili girift fenomenlerdi; bu sebeple Müslümanların ekseriyetinin şehirlerde yaşadığı gerçeği tabii bir durumdur.³⁹⁶ XVIII. yüzyılın sonlarında, bugün artık Müslüman varlığının neredeyse yok olduğu

³⁹¹ McGowan, 2004, s. 788.

³⁹² İsević, Varak 11a, 23a.

³⁹³ Eren, 1965, s. 31,32. Bosna'dan İstanbul'a gönderilen zahire, asker ve mühimmat ihtiyaçları hususundaki yazılar hakkında bkz. C.DH. 207/10313 29 M 1225/ 6 Mart 1810; BOA, HAT 425/21831 12 CA 1225/15 Haziran 1810; HAT 1109/44669 24 RA 1227/7 Nisan 1812, HAT 1113/44779 9 B 1230/17 Haziran 1815.

³⁹⁴ BOA, HAT 1108/44659 13 RA 1226/7 Nisan 1811.

³⁹⁵ BOA, HAT 1108/44660 1 CA 1228/2 Mayıs 1813.

³⁹⁶ İmamoviç, 2018, s. 213.

şehirlerde, Bosnalı Müslümanlar şehir merkezlerindeki en önemli unsurdur. XIX. yüzyılın başlarında Sırp İsyanı'yla beraber bu durum değişmeye başladı.³⁹⁷

Şehirlerde yaşayan Müslüman halkın vergi muafiyeti ve yasal dokunulmazlıktan istifade etmek istedikleri için yeniçeri esâmesi edindiklerine önceden değinilmişti. Bosna'da lonca üyesi Müslümanların ekseriyeti kendilerine *yeniçeri* veya en azından *yamak* demektedir. Bu hususta İsević'in Saraybosna şehri halkının çoğunun ocaklı ticaret ve çarşı erbabından müteşekkil olduğu savı hatırlanmalıdır.³⁹⁸ Bu durumun bir sonucu, yeniçeri olabilmeleri mümkün olmayan şehirli Hristiyan-Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki farkın billurlaşması olmuştur.³⁹⁹

Savaş ve sefer zamanlarında Bosna Müslümanları her zaman cepheye çağırılırdı. Burada bahsedilen esas mesleği askerlik olmayan Müslüman köylülerdir. Ahalinin askerî anlamdaki bu hizmetlerine bakılmaksızın Müslüman köylülerin mutat olarak ödediği vergilere ek olarak, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Hristiyanların ödediği taksit vergisine de destek olmaları emredildiğinde yüzyıl ortasında büyük bir isyan yaşanmıştır. Bunu müteakip yıllarda taksit vergisi Saraybosna'da da uygulanmaya başlanınca, şehir halkı büyük bir nefretle baş çarşayı kapatmıştı. Yeni vergi sistemindeki anlaşma ancak devlet adamlarının bütün Bosna Müslümanlarının askerî sınıf mensubu olduklarını kabul edince mümkün olmuştur.⁴⁰⁰

Saraybosna'daki geleneklere göre şehre vali geldiğinde vali, kaleden atılan top sesleri eşliğinde lonca üyeleri tarafından meşale alayıyla karşılanırdı.⁴⁰¹ İsević buna benzer gelenekselleşmiş bir karşılamanın nasıl yolsuzlukla icra edildiğini söylemektedir. Saraybosna şehrine vüzera geldikçe askerler beylik konak hanelerinde konaklamaktadırlar. Müftü Mehmed Cudi sakin olduğu mahalledeki konağı fuzulen gasp ve temellük edip zimmilere kiraya vererek gelir elde ederken, paşalar geldiklerinde askerleri çarşıdaki hanlarda konaklattırıp han kirasını masarif defterlerine yazdırıp ahalinin üzerine yüklüyordu. Bunu fırsat bilen mahalle sakinleri “...*Fırsat budur! Müftü ider, biz niçün itmeyelim?*” diyerek konaklarını kiraya veriyor, kimi yıkıp bostan veya

³⁹⁷ Colin Heywood, “Bosnia Under Ottoman Rule, 1463-1800”, The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, (Ed. Mark Pinson), 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge, 1996, s.40-41.

³⁹⁸ İsević, Varak 44b.

³⁹⁹ McGowan, 2004, s. 826.

⁴⁰⁰ McGowan, 2004, s. 788.

⁴⁰¹ McGowan, 2004, s. 826.

ahır yaptırırken kimi kendi evlerini büyütüyordu. Bununla beraber askerler şehire geldiğinde hanlarda kalıyor, ücretleri masarif defterine yazılarak halk zor durumda bırakılıyordu.⁴⁰²

İsević'in Bosna ahalisinin ahvâli hakkında yaptığı açıklamaların başında eyalet görevlilerin Sırp seferi sebebiyle halka yüklediği mübayaa ve tevziat namındaki ağır vergiler gelmektedir. Toplanan vergiler sebebiyle binlerce sermaye sahibi tüccar iflas etmiş, ayakta kalabilen ehl-i sanâyi ve erbâb-ı ticârete devam eden savaş sebebiyle ekonomik durgunluk gelmiş, bölgede pahalılık ve darlık baş göstermeye başlamıştı.⁴⁰³ Müslüman ahaliden, özellikle Müslüman köylülerden bahsederken İsević *ehl-i İslâm rençberleri, ehl-i İslâm fukarası, ehl-i İslâm zu'afası, ehl-i İslâm zükûr ve inâs* veyahut yalnızca *ehl-i İslâm* demektedir.⁴⁰⁴ Müslüman köylüler XIX. yüzyıl başlarında yaşanan olaylar ve yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle topraklarını bırakıp şehirlere göç etmekteydiler.⁴⁰⁵

4.2. Hristiyanlar

XVIII. yüzyıldan itibaren reaya mefhumu çağdaş Boşnaklar tarafından Hristiyanları işaret etmek için kullanılmıştır. Aynı durum müellif için de geçerlidir. İsević reaya olarak isimlendirdiği Bosnalı Hristiyanların Kosova Savaşı'nda Sultan Murad'a ve bölgenin fethiyle beraber Fatih Sultan Mehmed'e cizye ödemeyi kabul ettiklerini ve bazılarının hâlâ ellerinde beratlarının olduğunu aktarır. "...*Eyâlet-i Bosna re'âyâsı ez-kadîm mutî' ü münkâd cemî'-i zamanda anlar dahi küffâr ile muhârebe itmişlerdir... Nazar u merhâmet ve şefkât u istimâlet ider kimesne bulunmayub yohsa yine evvelkiden ziyâde mûtî' olurlardı.*" diye açıklama yapan İsević'in devlete tabi gayrimüslimler ve "Hristiyan ülkelerin küffarı" arasında ayırım yapması dikkate değer bir noktadır.⁴⁰⁶ Mamafih artık reaya eyaletin kötü yönetimi ve mürteşi görevliler sebebiyle hiç olmadığı kadar kötü durumdadır. Vali İbrahim Paşa ise "...*Ben böyle buldum, böyle bırakırım neme gerek!*" demektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰² İsević, Varak 41a-41b.

⁴⁰³ İsević, Varak 15a, 15b, 27a.

⁴⁰⁴ İsević, Varak 14a, 15a, 20a, 24b, 25a, 43b.

⁴⁰⁵ İsevic, Varak 15a.

⁴⁰⁶ İsević, Varak 33a, 33b.

⁴⁰⁷ İsević, Varak 33b.

Müellifin söylediğine göre bazı reaya hanelerinde çocuk çoktur, fakat ellerinde akçe olmadığı ve bunca çocuk için haraç veremedikleri için çaresizce bir gecede Sırp tarafına firar etmekte ve yerleri boş kalmaktadır. Nihayetinde “...*Sabilerden cizye talep edenler babalarından alamaz*” olmuştur. Sırp İsyanı sebebiyle *elli bin küffarın* Sırp savaş kamplarında olduğunu hatırlatan İsević bu durum hakkında “...[*Kamplardaki isyancılar*] *dört beş sene zarfında cizye virmemiş niçün almazsınız?*” şeklinde kinayeli bir istifhamda bulunur.

Bosna’da bazı Hristiyan köylüler tarım yaptıkları arazilerde toprak sahibi statüsünde olan sipahilerin ve diğer askerî zümre üyelerinin altında kiracı konumundaydılar. Bu durum sefalet içerisinde olan Bosnalı Hristiyanların ağır vergilerden dolayı Batı’da Dalmaçya’ya veya kuzeyde Sırbistan’a kaçmalarına sebep olmuştu.⁴⁰⁸ Örneğin Hersek Sancağı’nda Mostar şehrinde bulunan ocak hasekisi Dadioğlu Ali Ağa mütegalibeden olup emrinde birçok asker ve eşkıya bulunmaktaydı. İsević’in iddiasına göre halka yüklenen sefer vergilerinden Ali Ağa kendisi adına zorla katbekat vergi toplattırmıştı.⁴⁰⁹ Ali Ağa’nın zulmünden dolayı Mostar ahalisi daha fazla dayanamayıp bölgeye komşu Fransa’ya ve Karadağ’a kaçmıştı. Silahsız olan bu grup aileleriyle dağlarda gizlenmeye çalışmışlar, açlıktan ağaç kabuklarını yemişlerdi. Bazı çeteler bu insanları bulup çocukları esir edip kadınları öldürmüşlerdi. Bazı reayalar ise Sırp esiri denilerek zindana atılmıştı.⁴¹⁰ İsević’in diğer bir iddiasına göre reayaya karşı yapılan merhametsiz davranışlar sebebiyle Yenipazar halkı çaresizce Sırp tarafına gitmişti. Müellifin aktardığına göre eskiden burada on beş bin nefer *zımmi* varken elân hiçbir insan kalmamıştı.⁴¹¹

Sırp İsyanı, kaçışları çok büyük oranda arttırmıştır. İsević’in iddiasına göre bazı yerlerde reaya semti semtine civar yerlerdeki Karadağ’a, Venedik’e, Fransa’ya (Dalmaçya) ve Sırp tarafına firar etmiş; kalan köylüler topraklarını bırakıp şehirlere kaçmış ve muhtelif işlere girmişlerdi. Yerleri boş kalan reayayı işaret eden İsević, adalet

⁴⁰⁸ McGowan, 2004, s. 809.

⁴⁰⁹ İsević, Varak 36b. Müellifin Ali Ağa hakkında çizdiği bu olumsuz imaja karşı Başağaç Mostar Ayanı Ali Ağa Dadiç’in Herseklilerle beraber 1807 yılında Klobuk’ta Rusların desteğiyle Trebinje’ye yürüten Karadağlılara karşı kahramanca savaştığını ve bu muharebe için söylenmiş halk türkülleri olduğunu aktarır. Başağaç, 2015, s. 190.

⁴¹⁰ İsević, Varak 36b-37a.

⁴¹¹ İsević, Varak 36a.

daireesinde devleti mali yönden besleyen halkanın koptuğunu hatırlatırcasına şu basit soruyu sorar: “...*Tekâlifî kimler virir?*”⁴¹²

4.3.Yahudiler

Ahvâl-i Bosna eserinde Yahudilerle alâkalı herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Lâkin XIX. yüzyıl başlarında Bosna Eyaletinde ve Saraybosna’da Yahudi unsurları mevcuttur. Yahudilerin Bosna’ya tam olarak ne zaman geldikleri bilinmemekle birlikte, XVI. yüzyılda Saraybosna’da Yahudi varlığının olduğu bilinmektedir. Dubrovnik ve Venedik’teki ticarî bağlantıları sayesinde XVII. yüzyıldan itibaren Saraybosna şehrinde önemli bir yer tutmaya başlamışlardır. Yahudilerin ekseriyeti bankacılık işleriyle uğraşmıştır. Bununla beraber XIX. yüzyıl başlarında Saraybosna’daki Yahudilerin en az %22’sinin ticaretle uğraştığı bilinmektedir.⁴¹³ Bosna Ahkâm Defterleri’nde XVIII. yüzyıl ortalarında ve XIX. yüzyıl başlarında Yahudilerle alâkalı hükümlerin neredeyse tamamının iktisadî meselelerden oluşması tesadüf değildir.⁴¹⁴ 1841 tarihinde Saraybosna’da 207 Yahudi hane bulunmakta olup bu sayı Saraybosna’daki toplam hane sayısı 3.415’in %6’sına tekabül ediyordu.⁴¹⁵ 1831 nüfus sayımında göre Rumeli idari bölgesinde yaşayan 751.448 kişiden 7.780’i Yahudi’ydi.⁴¹⁶

4.4.Çingeneler

Ahvâl-i Bosna’da keza Çingeneler ile alâkalı malûmat bulunmamaktadır. Bosna Eyaleti’nde mütemekkin olan Çingeneler, Müslüman ve gayrimüslim olarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Nagata’nın çalışmasında 1841 tarihinde Saraybosna’da 61 Çingene hanesi olduğu anlaşılmaktadır. Bir hanede beş kişi olduğu varsayılırsa bu sayı 305 kişi olarak tespit edilmektedir. Çingeneler bu tarihte 5 mahallede oturmakla beraber yalnızca Çingenelerin yaşadığı tek mahalle Şeyh Magribi Mahallesi’dir.⁴¹⁷ 8 numaralı Bosna

⁴¹² İsević, Varak 15a.

⁴¹³ Aladin Husić, “Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia”, Belleten, TTK, C. 84, S. 301, Ankara, 2020, s. 1098-1100.

⁴¹⁴ XVIII. yüzyıl ortası örnekler için bkz. E. Yasemin İnbaşı Arı, I Numaralı (H. 1115-1116/ M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri -Değerlendirme ve Transkripsiyon-, T.C. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur, 2019, s. 46-49. XIX. yüzyıl başlarındaki örnekler için bkz. Nihal ALTUNÇ, 8 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, T.C. Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman, 2019, s. 36, 61, 150.

⁴¹⁵ Yuzo Nagata ve Maçiko Nagata, “Saraybosna Şeriyeye Sicilleri Üzerinde Bir inceleme”, XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, C. 3, TTK, Ankara, 1999, s. 692,701.

⁴¹⁶ Karpat, 2010, s. 20.

⁴¹⁷ Nagata, 1999, s. 692,701.

Ahkâm Defteri'nde (H. 1229-1241 / M. 1813-1825) Çingeneler için *karagöz* tabiri kullanılmıştır.⁴¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında yaşayan Çingene nüfusu azımsanmayacak kadardır. Zira 1831 nüfus sayımında göre Rumeli idari bölgesinde yaşayan 751.448 kişiden 20.313'ü Çingeneydi.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Altunç, 2019, s. 101,145-146

⁴¹⁹ Karpat, 2010, s. 20.

SONUÇ

Maddî dünyanda neşet eden nesnelerin *kevn ü fesâd*'a yani oluş ve yokoluşa uğramaları gibi, içtimaî nizam da her zaman mükemmel bir hâlde değildir. Fesat ve ihtilâlle bozulan düzen ancak adaletle nizâm-ı âleme dönüştürülebilir. Bunları emir sahiplerine unuttuklarında hatırlatanlar ilse *emr-i bi'l-ma'rûf ve neyhi ani'l-münker* düsturunun temsilcileri olan âlimlerdir. İslâm âleminde ideal devletin nasıl olması gerektiği, hükümdar-tebaa ilişkisi ve içtimâî düzenin ne şekilde olması gerektiğiyle alakalı Müslüman âlimlerce birçok siyasetnâme kaleme alınmıştır. Âlimler yukarıda zikredilen kavramlar üzerinden devleti ve toplumu ele almışlardır. Osmanlı Devleti'ndeki âlimler ve müellifler devraldıkları bu geleneği bir adım ödeye taşıyarak *zamansız bir idealizmden çok hâlihazır ne şekilde idealize edilebileceği* ile ilgilenmişler, geçmiş dönem siyasetnâmelerinin aksine eserlerinde aktüel olaylara eğilmişlerdir. XVI. yüzyıldan sonra kaleme alınan Osmanlı ıslahatnâmelerinde genellikle kanûn-ı kadimin bozulmasıyla ortaya çıkan sorunlar, toprak nizamındaki tagayyürat, ulema silsilesindeki bozulmalar, vazifelerin ehil kişilere verilmemesi, rüşvet ve adam kayırma gibi konular işlenmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarındaki yenileşme hareketlerine kadar, gelenekçiliğin sıkı savunucuları olan Osmanlı âlimleri çözüm olarak idealize edilmiş olan Klasik Dönem müesseselerinin ve nizamının ihya edilmesini öne sürmüşlerdir.

Çalışmaya konu olan Mehmed Emin İsević'in *Ahvâl-i Bosna* eseri biçim ve içerisinde geçen kavramlar yönünden Osmanlı ıslahatnâme türünün tipik bir örneğidir. Bununla beraber imparatorluğun yalnızca bir eyaletini ilgilendiren meseleleri işlemesi, müesseselerdeki bozulmaları bizzat kişi isimlerine yer vererek açıklaması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Eserin müellifi Mehmed Emin İsević XVIII. yüzyılda seçkin bir Saraybosna ailesinde dünyaya gelmiş, medrese eğitimini tamamladıktan sonra Bosna'da kadılık yapmaya başlamıştır. Çağdaşları tarafından sivri dilli ama zeki biri olarak bilinirdi. XIX. yüzyılın başlarında Bosna'da yaşanan bir dizi olay, 1809 tarihinde İsević'in Limni Adası'na sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. İsević bu sürgün sırasında eyaletin içerisinde bulunduğu fesat ve ihtilâl hâlinin sebeplerini, bunlara sebep olduğuna işaret ettiği kişilerin isimlerini de vererek bir risale hâline getirmiş ve doğrudan sultana göndermiştir. Birkaç yıl sonra affedilen Edirne Müderrisi payeli İsević, Bosna ordu şeyhliği ile taltif edilmiştir. 1816'da vefat eden Mehmed Emin İsević, ardında bıraktığı *Ahvâl-i Bosna* eseriyle, ilmiyeden askerî alana Bosna'da yaşanan yolsuzluklara

dair birçok malûmat vermesinin yanı sıra sistemin çarkları arasında ezilenlerin, tabiri caizse konuşamayanların da sesi olmuştur.

Mehmed Emin İsević'in eserini telif ettiği XIX. yüzyıl başlarındaki Bosna gerçekten de zor bir döneme şahitlik etmiştir. İstanbul'un otoritesinin gittikçe azaldığı, buna karşın ayanların ve askerî zümrenin güç temerküz ettiği bir süreci müteakiben yerel ahali ve reayanın durumu iktisadî olarak zordaydı. Bosna Eyaleti imparatorluğun uc bölgesinde olduğundan dolayı ya savaşlar bu coğrafyaya yakın yerlerde yaşanıyor ya da seferlere gönderilen neferler ve toplanan vergilerle dolaylı yoldan etkileri hissediliyordu. Veba salgınları ise XVIII. yüzyıl boyunca devamlı bir şekilde eyaletin sınırları içerisinde kol geziyordu. XIX. yüzyıl başlarında eyaletin hemen yanında patlak veren Sırp İsyanı ve isyanın Bosna'daki dehşet verici yansımaları, bölgede yaşayan insanların tamamen karamsar bir atmosfere bürünmelerini kaçınılmaz hâle getirmişti. İşte *Ahvâl-i Bosna* böyle bir ortamda sürgüne gönderilen bir ilmiye mensubu tarafından kaleme alınmıştır.

İsević'e göre, Bosna'daki ilmiye mensuplarının ekseriyeti irtikâba bulaşmış, gösteriş meraklısı, kifayetsiz ve muhteris kişiler olup vazifelerini hakkıyla icra etmiyorlardı. Kadılar ve naipeler rüşvetle elde ettikleri mansıplarını bir ticarî girişim olarak görüyorlar, göreve gelirken ödedikleri ücretleri ahaliden fazlasıyla çıkarıyorlardı. Müderrislerin çoğu imtihansız bir şekilde itlimasla göreve başlamış kişilerdi. Ahalinin hayrına olan vakıflarsa işlemez durumdaydı.

Eyaletteki askerî nizam ise bozulmuş bir vaziyetteydi. Yeniçeri esâmeleri alınıp satılıyor, timar ve zeamet sahipleri sefere katılmıyordu. Bey sınıfından olan yüksek düzey askerî görevlilerden kapudanlar, mîr-i mîrânlar ve liva alay beyleri kendi aralarında nüfuz mücadeleleri veriyor, valilerle iş birliği içerisinde ahaliye zulmediyorlardı.

Sırp Seferi sebebiyle toplanan mübayaa ve tevziat ise ahalinin omuzlarına yüklenmişti. Bunlara bir de toplanan vergilerin ve zahirenin devlet görevlilerince gasp edilmesi ve usûlüne göre kullanılmaması iddiaları eklenmişti. Ancak bu iddialar değerlendirilirken eserin hangi şartlarda kaleme alındığı ve müellifin eseri yazmasındaki amaç daima göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, İstanbul, (BOA)

BOA, C. ADL., 67/4032, 29 ZA 1209/ 17 Haziran 1795.

BOA, C.ADL, 45/2704, 21/12/1232 1 Kasım 1817.

BOA, C.AS, 29546, 1201/ 1786-1787.

BOA, C.AS, 5197 21 L 1204/ 4 Temmuz 1790.

BOA, C.DH. 207/10313 29 M 1225/ 6 Mart 1810

BOA, C.HR. 156/7785 24 B 1226/ 14 Ağustos 1811.

BOA, C. ML 2/60 27 CA 1215/ 15 Kasım 1800.

BOA HAT. 1362/53755 29 Z 1222/ 27 Şubat 1808.

BOA HAT. 982/31642 03 CA 1224/ 16 Haziran 1809.

BOA, HAT 131/5409 17 L 1221/ 28 Aralık 1806.

BOA, HAT 500/24475 10 CA 1232/ 28 Mart 1817

BOA, HAT, 602 1202/ 1787-1788.

BOA, HAT. 650/3177 1227 (29 Z 1227/ 3 Ocak 1813)

BOA, HAT 1108/44659 13 RA 1226/7 Nisan 1811

BOA, HAT 1108/44660 1 CA 1228/2 Mayıs 1813

BOA, HAT 1109/44669 24 RA 1227/7 Nisan 1812

BOA, HAT 1113/44779 9 B 1230/17 Haziran 1815

BOA, HAT 425/21831 12 CA 1225/15 Haziran 1810

BOA, TSMA 21/18 29 Z 1224/ 5 Şubat 1810.

B. Yazma Eserler

Anonim Yazma, 1217-1228 Seneleri Arasında Bosna'da Cereyan Eden 11
Senelik Tarihî Olaylara Dair Risale, MK, Ali Emiri Koleksiyonu,
34AeTarih83.

Mehmed Emin İsević, Ahvâl-i Bosna, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler
Kütüphanesi, İndeks No: 6647.

C. Siciller

Saraybosna Şer'îye Sicilleri, Defter no. 9 (1768-1769)

D. Araştırma Eserler

- Abou-El-Haj, R. A. (2018). Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu (2. Baskı), çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi.
- Adalıoğlu, H. H. (2006). Siyâsetnâme, *DİA*, 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 306-308.
- Agoston, G. (2013). Osmanlı'da Savaş ve Serhad, çev. Kahraman Şakul, Timaş.
- , (2015). Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç, 2. Baskı, Timaş Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). Tarih (C. 8), Matbaa-i Amire.
- .(1309). Tarih (C. 9), Matbaa-i Amire.
- Akgündüz, A., (2018), *Kâdî, Osmanlı Tarih ve Hukûk Istılâhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- , (2018). Müftî, *Osmanlı Tarih ve Hukûk Istılâhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- , (2018). Rûznâmçe Defteri, *Osmanlı Tarih ve Hukûk Istılâhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Aköz, A., Yörük D. (Eds.) (2020). Osmanlı İdaresinde Balkanlar, Palet Yayınları.
- Aksoy, Ö. (2018). Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül Eden Bir Edebî Gelenek: Boşnak Alhamiyado Edebiyatı, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 184-197.
- Aličič, A. S. (1996). Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832. Sarajevo: Orijentalni Institut.
- , (2002). Manuscript Ahvâl-i Bosna By Muhamed Emin Isevic (Early 19th Century): Introduction, translation from Turkish and annotations by author, *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju (POF)*, 50, (227-261).
- Altunç, N. (2019). *8 Numaralı Bosna Ahkam Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Batman Üniversitesi.
- Andrić, I. (1990). The Development of Spritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule, Duke University Press.

- Aruçi, M. (1997). Hasan Kâfi Akhisarî, *DİA*, 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 326-329.
- Aryol, M. N. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Aslantaş, S. (2007). 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar: Osmanlı'da Sırp İsyanları, Kitap Yayınevi.
- Aydın, M. U. (2007). *Kâimî Divânı Transkripsiyonlu Metni ve Tahlili*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Uludağ Üniversitesi.
- Aynur, H., Çakır M., Koncu H., Kuru S. S., Özyıldırım A. E. (Eds.) (2012). Mecmuâ: Osmanlı Edebiyatı'nın Kırkambarı, Turkuaz Yayınları.
- Baldiceanu, N. (1985). XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi, Gözlem.
- Başagiç, S. B. (2015). Bosna-Hersek Tarihi (1463-1850), çev. Saffet Atalay, Kastaş Yayınevi.
- Belgradî Raşid. (1291). Vak'a-i Hayretnüma, Tatyos Dividciyan Matbaası.
- Beyazıt, Y. (2014). Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl), Türk Tarih Kurumu.
- Beydilli, K. (1999). Islahat, *DİA*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 174-185.
- (2013). Yeniçeri, *DİA*, 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 450-462.
- (2019). Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı, Pınar Yayıncılık.
- Beyhan, M. A. (2003). Câbi Ömer Efendi, Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân-ı Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni): Tahlîl ve Tenkidli Metin (C. 2), TTK Basımevi.
- Bora, T., Gültenkingil, M. (Eds.) (2001). Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce (C.1), İletişim Yayınları.
- Bosnia and Herzegovina Comission to Preserve National Monuments. (10 Ekim 2019). *Alikofac: The Burial Ground Esemble*, <http://old.kons.gov.ba/main.php?idstruct=50&lang=4&action=view&id=2555>

- Bozkurt N., Güneş, Z. (Eds.) (2018). *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan Türk Tarihi Araştırmaları*, Berikan Yayıncılık.
- Braudel, F. (1995). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Sian Reynolds, University of California Press.
- Buzpınar, Ş. T. (2006). Nakîbüleşraf, *DİA*, 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 322-324.
- Coskovic, P. (8 Ağustos 2019). Emin Muhammed Isević, *Hrvatski Biografski Leksikon*, <http://enciklopedija.izmk.hr/clanak.aspx?id=59845>
- Çağman, E. (2010). III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhaları, Kitabevi.
- Čaušević, E., Paić-Vukić, T., Küçükusta, A. H. (Haz.) (2011). Matija Mažuranić, Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
- Darkot, B. (1988). Bosna Hersek, *İA*, 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 725-735.
- Darling, L. (2015). Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century, *Osmanlı Araştırmaları*, 45(45), 1-23.
- Djurdjev, B. (1992). Bosna-Hersek, *DİA*, 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 297-305.
- Eldem, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Basımevi.
- Eren, A. C. (1965). Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek, Nurgök Matbaası.
- Ergenç, Ö. (2013). Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Evans, A. J., (1877). *Through Bosnia and Herzegovina On Foot During the Insurrection, August and September 1875*, 2nd Edition, Longmans, Green.
- Feyzioğlu, H. S. (2010). Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler, Kitabevi.

- Filan, K. (Haz.) (2001). XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, Connectum.
- Filipoviç, N.. (1953). Bosna-Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 14(1-4), 162-164.
- Findley, C. V. (2011). Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, 2. Baskı, çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gezer, Ö. (2020). Kale ve Nefer Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715), Kitap Yayınevi.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. (2015). Nushatü's-Selâtin Siyaset Sanatı, Haz. Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları.
- Gölen, Z. (2001). Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri, *Belleten*, (242), TTK Basımevi, 215-242.
- (2006). Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl), TTK Basımevi.
- (2009). Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878), Alter Yayınları.
- (2010). Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar, *Belleten*, (270), 421-475.
- Görgün, T.. (2000). Osmanlı'da Nizâm-ı Âlem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar, *İslâmî Araştırmalar*, 13(2), 180-188.
- Handzic, A.. (1994). Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview. *Organisation of the Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA)*, 1-42.
- Hexter, J. H.. (1972). Fernand Braudel and the Monde Braudellien, *The Journal of Modern History*, 44(4), University of Chicago Press, 480-539.
- Hezarfen, A. (1999). Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi (C. 3), Yapı Kredi Yayınları, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Hickok, M. R.. (1997). Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia, Brill.

- Hoare, M. A.. (2007). The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day, Saqi Books.
- Hobsbawn, E. J. (1959). Primitive Rebels Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries, The Norton Library.
- Husić, A. (2020). Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia, *Belleten*, 84 (301), TTK, 1098-1113.
- Hüseyin Vâiz-i Kâşifi. (2019). Ahlâk-ı Muhsini Kâşifin Ahlâk Kitabı, Haz. Murat Demirkol, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İbn Teymiye. (1999). Siyaset: es-Siyasetü's-Şeriyye, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları.
- Imamović, M. (2018). Boşnakların Tarihi, çev. Hüseyin Gül ve Cenita Özgüner Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (1954) Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica*, (2), 103-129.
- (2012). Timar, *DİA*, 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 168-173.
- (2019). Şâir ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme, 9. Baskı, Doğubatı Yayınevi.
- (2020). Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet, 11. Baskı, Kronik Yayınları.
- İnalcık, H., Quatert D. (Eds.) (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914) (C.2), çev: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayınları.
- İnbaşı Arı, E., Y. (2019). *I Numaralı (H. 1115-1116/ M. 1742-1755) Bosna Ahkâm Defteri -Değerlendirme ve Transkripsiy-* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], T.C. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- İpşirli, M. (1994) Ehl-i Örf, *DİA*, 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 519-520.
- (1999). Islahat, *DİA*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 170-174.
- (2000). İlmiye, *DİA*, 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 141-145.
- (2001). Kalemîye, *DİA*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 248-249.
- (2006). Müderris, *DİA*, 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 468-470.
- (2006). Naib, *DİA*, 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 312-313.

- (2010). Şeyhülislam, *DİA*, 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 91-96.
- (2021). Osmanlı İlmiyesi, Kronik Kitap.
- Jelavich, B. (1995). History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cambridge University Press.
- Kaçalin, M. S. (Haz.) (20 Mayıs 2019)Yusûf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig (Metin), Haz. Mustafa S. Kaçalin, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>
- Kafadar, C. (2017). Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Derviş, Tüccar ve Hatun, 6. Baskı Metis Yayınları.
- Kafkasyalı, M. S. (Eds.) (2016). Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut: Gönül Fethinden Zihniyet Temsiline (C.3), T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA).
- Kazıcı, Z. (2020). Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti, Kayıhan Yayınları.
- Kenan, S. (Eds.) (2010). Nizâm-ı Kâdîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Keskintaş, O. (2017). Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri, İletişim Yayınları.
- Kılıç, C. (2019). Osmanlı İlmiye Teşkilatında Müderrislerin Merâtibi (1245/1829 Tarihli Tarîk Defterine Göre), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (65), 265-287.
- Koç, Y., Yeşil, F. (2012). Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800), TTK Basımevi.
- Koçu, R. E. (2019). Yeniçeriler, Doğan Kitap.
- Koller Markus, Karpat, K. (Eds.) (2004), Ottoman Bosnia A History in Peril, The University of Wisconsin Press.
- Kurt, Y. (2011). Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi: Günümüz Türkçesi ile Çeviriyazı, Eski Harfli Metin, Ankara.
- Kütükoğlu, M. S. (1996) Defterdar, *DİA*, 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 94-96.

- Levend, A. S. (1962). Siyaset-Nameler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 167-194.
- Lopasic, A. (1994). Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia, *Journal of Islamic Studies*, 5(2), 163-186.
- Lovrenović, I. (2001). Bosnia: A Cultural History, Saqi Books.
- Malcom, N. (2002). Bosnia A Short History, Pan Books.
- Mumucu, A. (2005). Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet: Özellikle Yargıda Rüşvet, İnkılap Yayınevi.
- Nagata, Y. (1979). Materials on the Bosnian Notables, Hakuei Printing Co. Ltd.
- Nagata Y. ve Nagata M., (1999), Saraybosna Şer'iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, 3, TTK Basımevi, 69-724.
- Ocak, A. Y. (1998). Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı, İ., (2001), Osmanlı Devleti'nde Kadı, *DİA*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 69-73.
- , İmparatorluğu'n En Uzun Yüzyılı, Hil Yayın.
- Öğreten, A. (2014). Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar, TTK Basımevi.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 27-33.
- , Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına), Dergah Yayınları.
- Özcan, A. (2009). Serdençeti, *DİA*, 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 554-555.
- Özkaya, Y. (1979). 18. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları, *Tarih Dergisi*, (32), 219-254.
- Paić-Vukić, T. (2011). The World of Mustafa Muhibbi, A Kadı From Sarajevo, Isis Press.
- Pakalın, M. Z. (1993). Baştına, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- , (1993). Defter Kethüdası, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Panzac, D. (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Parker, G. (2018). Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800, 2. Baskı, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları.
- Pinson, M. (Eds.) (1993). The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, Harward University Press.
- Popoviç, A. (1995). *Balkanlarda İslam*, İnsan Yayınları.
- Radushev, E. (2008). Peasant Janissaries?, *Journal of Social History*, 42(2), 447-467.
- Recepoğlu, A. S. (2001). Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sabanovic, H.. (1973). Bosanski Divan, Organizacija i Uredjenje Centralne Zemaljske Uprave u Bosni pod Turskom Vlašću do Kraja Stoljeća, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 18-19, Sarajevo, 9-45.
- Salih Sıdkı Hadžihuseinović Muvekkit. (1999). Poviest Bosne (C. 2), çev. Abdullah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, El-Kalem.
- Samic, J. (2001). Kâimî, *DÎÂ*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 215.
- Šljđvdć, L. (2008). *Hasan Kâ'imi Efendi'nin Vâridâtı İnceleme-Metin* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], T.C. Sakarya Üniversitesi.
- Şemseddin Sami. (1889. *Kamus'ül-Âlâm* (C.2), Mihran Matbaası.
- Şen, A. (2003). Osmanlıda dönüm noktası: III. Selim hayatı ve ıslahatları, Fecr Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1985) Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, Dergâh Yayınları.
- Taş, H. Z. (Haz.) (2011). Hasan Kâfi el-Akhisârî Dünya'nın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı (Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l-Âlem), Haz. Hasan Ziya Taş, Doğu Kitabevi.
- Toroser, T. (2011). Kavanin-i Yeniçeriyan (Yeniçeri Kanunları), İş Bankası Kültür Yayınları.

- Trako, S. (1987). Sarayev'o'da Mesnevi Dersleri ve Mesnevihânlar Üzerine, *Selçuk Üniversitesi I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler*, 143-146.
- Truhelka, C. (1931). Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları, çev. Cemal Köprülü, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, 43-69.
- Turhan, F. S. (2010). Bosna Hersek'teki Osmanlı Tarihi Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8 (15), 231-244.
- (2013). Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyan (1826-1836), Küre Yayınları.
- (2014). The Ottoman Empire And The Bosnian Uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century, I.B. Tauris.
- (Haz.) (2016), Novili Ömer Efendi, Tarih-i Bosna: Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-39, Küre Yayınları.
- Türk, H. B. (2018). Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi, İletişim Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivler Başkanlığı. (2019). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı-Görüntü).
- Uğur, A. (2001). Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Milli Eğitim Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H., (1988), Osmanlı Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, TTK Basımevi.
- (2014). Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ünal, M. A. (2011). Cerime, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma.
- (2011). Kapıcı, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma.
- (2011). Seyfiyye, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma.
- (2011). Silahşor, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma.
- (2011), Nefir-i âmm, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma.
- Veysi. (2011). Hâb-nâme-i Veysi, Haz. Mustafa Altın, Mvt Yayınları.
- Yardımcı, M. E. (2006). 15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası: Bosna, Kitap Yayınevi.

- Yediyıldız, B. (1982). Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi, *Vakıflar Dergisi*, (15), 23-53.
- (2003). XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi, TTK Basımevi.
- Yılmaz, C. (2009). Siyasetname, *DİA*, 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 306-308.
- Yılmaz, C. (2003). Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergerisi*, 1(2), 99-338.
- Yılmaz, Z. (Haz.) (2008), Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, Şânî-zâde Tarihi (1223-1237/ 1808-1821) (C. 1), Çamlıca.
- Yücel, Y. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn, Hırzû’l-Mülûk, TTK Basımevi, Ankara.
- Zinkeisen, J. W. (2019). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1802) (C. 6), çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- (2019). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1802-1812) (C. 7) çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi.

EKLER

EK:1 AHVÂL-İ BOSNA TRANSKRİPSİYON

Ahvâl-i Bosna

[2a]

Bismillahirrahmirrahim

Elhamdülillah ellezi ehaze mîsâkellezine ûtû'l-kitâbe liyubeyinennehu li'n-nâsi ve lâ yektumûn. Ve's-salavatu ve's-selâmu 'ale'n-nebiyhi Muhammedin ellezi erselallahu ta'âlâ litunzira kavmen mâ unzirâ âbâuhum fehum gâfilûn. Ve 'alâ âlihi ve eshâbihi ellezîne kânû yed'ûne ile'l-hayri ve ye'murûne bi'l-marûfi ve yenhevne 'ani'l-münkeri kemâ ya'lemûne⁴²⁰. Hakkun sübhânehu ve ta'âlâ hazretleri şevketlü mehâbetlü kerâmetlü merhâmetlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh ve şehinşâh zillullah efendimiz hazretlerini serîr-i saltanatlarında ila yevmi'l-kıyâm [2b] dâim ve kibel-i lemyezelîden mansûr ve mesrûr ve herhâlde muvaffak ve mü'eyyed eyliye âmîn. Lâ ilâhe illallah Muhammeden resûlallah. Ve ba'de sebep-i fesâd-ı 'âlem ve mûcib-i ihtilâl nev'-i benî âdem beyân ve tarîk-i nizâmı dahi zikr ü ayân olunur. Ezcümle eyâlet-i Bosnada kâ'in fukarâ ve zu'afâ ve re'âyâ ve ber'âyâ husûsân ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at olan sulehâ ve etkîyâ kullarının havene-i zâliminden gizlü iltimaslarıyla rû'esâ-yı diyâr olan kuzât ve nüvvâb ve müderrisîn ve müftûn ve mîr-i mîrân ve ümerâ-yı liva ve evkâf mütevellîleri ve cizyedârân ve kapudân ve yerlüyân ve sipâh zu'amâ ve ocaklu agavât ahvâl ve fesâdları 'alâ mâ-hüve'l-vâki' birer mikdâr beyân u 'ayân olunur. [3a] Kavlehu ta'âlâ "Ve izâ kîle lehum lâ tufsidû fi'l-arzı kâlû innemâ nahnu muslihûn"⁴²¹, Elâ innehum humu'l-mufsidûne ve lâkin lâ yeş'urûn."⁴²²

Bâb-ı Evvel Kuzât ve Nüvvâb Beyanındadır

Bunlar 'ale'l-'umûm cühhâl bî insâf binde biri ehl ve erbâb olmayub kimi rüşvetle kimi şefâ'atle ve kimi kapularda hizmetle birer gûne cerîde-i kuzâta kayd olunub ekserîsi kânûn ve dîvândan ve rûsûm ve imtihândan bî haber. Her biri diyârında nâfizü'l-kelim olayım deyu akçe ile ifrâz-ı rütbe ve emsâl ve akrânına beyne'l-ahâli tasaddur ve takadüm

⁴²⁰ Müellif girizgâhta Kuran'dan 3:187 ve 36:6'ya iktibaslar yapmıştır.

⁴²¹ Kur'an-ı Kerîm 2:11 Diyanet Meali: Bunlara, "Yeryüzünde fesat çıkarmayın" denildiğinde, "Biz ancak ıslah edicileriz!" derler.

⁴²² Kur'an-ı Kerîm 2:12 Diyanet Meali: İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat farkında değillerdir.

eylemek hevesiyle on onbeş sene zarfında yüz yıllık tarîk-i kazâ'ı kat' ve elden gizlû menasıbı ayaklarına getürderek [3b] ba'zıları eşrâf ve ba'zıları tekmi'l-i tarik, ma'hazâ dîvân-ı pâdişâhiye çıkmayub vakti çoğu eşrâf-ı kuzât olub hâlbuki İslâmbol'u dahi görmüş değillerdir. Ve muktezâ-yı cehâletleri onunla iftihâr idüb "Biz bu tarîke şimdiye kadar kimi yüz ve kimi iki yüz kise akçe verdik." Bu makule râşiler ve mürteşiler rû'esâ-yı bilâd olub kırk seneden berüdü okumuş ve okutmuş 'ulemâ-yı dine ve sülehâ-yı ehl-i yakîne meclislerinde ağız açdırmayub anlar gâlib ve ehl-i hakk mağlûb ve her biri rüşvet kapuların açub ihtişâm u ziynete ve 'unvân u nefsanîyete düşüb fesâd-ı ra'îyyete ve harâb-ı memlekete çare bakar bir ehad kalmamışdır. Kâle 'aleyhi's-selâm "Le'ane Allahu er-râşî ve'l-müreşşâ"⁴²³ [4a] ve kavlehu ta'âlâ "Febimâ nakdihim mîsâkahum le'annâhum ve ce'alnâ kulûbehum kâsiyeh"⁴²⁴ ilâye ve "Men yel'anillâhu felen tecide lehû nasîrâ"⁴²⁵ nazm-ı mecîd iktizâsıyla bu makule mel'ûn-ı hakk olanlar bulundukları umûrda nusret ve zafer nice me'mûl ola. Ve cemî'-i bilâd-ı Rûmeli ve Anadolu ve 'Arabistan nâ ehlden fesâda varub amma eyâlet-i Bosna cümleden ziyâde ve diyârimız olmağla 'alâ mâhiye 'aleyhi tafsîl üzere zarûrî beyâna tahsîs kılındı.

Eyâlet-i Bosna kırk sekiz kaza yerdir. İçinde yerlû olarak beş yüzden mütecâviz kuzât ve nüvvâb ve müderrisîn her birisi mansıb ve niyâbet ister. Bir niyâbetin on beş yirmi tâlibi olub [4b] kangısı ziyâde arturursa mültezim-i şerî'at anâ virür. Ehl-i dâd u bâb ve 'âlim ve dindâr mütakkî ve perhizkâr makbûllerse olmayub "El'câhilü 'adüvvüke vele v kâne ehûke."⁴²⁶ kaziyesine mâsadak cümle müstahakına izhâr-ı 'adâvet ve lâcerem kulûb-ı 'ulemâ-yı din-i mübeyyen mecrûh ve münkesir ve feth-i Fâtih'denberü tarîkde bulunan 'ulemâ-yı 'âmilîn mahrûm ve me'yûs ve tarîklerin terk ve ferâgat ve ihtilât-ı nâsı kat' ve 'uzlet. Ve cehele-i merkûme bi'l-küllîye 'ibadu'llaha galebe ve memâlik-i İslâmiyeye serâpâ fesâda varub icrâ-yı ahkâm-ı şer'-i Allah 'indlerinde bi'l-küllîye metruk ve hâşâ sümme hâşâ kâ'in lâzıme-i hâlden dahi değildir. Cemî'-i 'âlemde fart-ı [5a] dâlile ve mezâhib-i bâtîle zuhûr ve i'tikâdât-ı fâside yanında ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at mahfî ve mestur. Kavlehu ta'âlâ "İnnellâhe ye'murukum en tu'eddu'l-emanati ilâ ehlihâ"⁴²⁷.

⁴²³ Mânâsı: "Selâm üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurdu: 'Allah rüşvet verene de alana da lânet eder.'"

⁴²⁴ Kur'an-ı Kerim 5:13 Diyanet Meali: "İşte, verdikleri sözlerini bozmaları sebebiyledir ki onları lânetledik, kalplerini de kaskatı kıldık".

⁴²⁵ Kur'an-ı Kerim 4:52 Diyanet Meali: "Allah, kime lânet ederse, artık ona asla bir yardımcı bulamazsın".

⁴²⁶ Mânâsı: "Câhil, kardeşin bile olsa düşmanıdır."

⁴²⁷ Kur'an-ı Kerim 4:58 Diyanet Meali: "Allah size mutlaka emanetleri ehline vermenizi [emrediyor]".

Başdan fermân-ı Hakk'a 'adem-i imtisâlden nâşî memâlik-i İslâmiyye'ye 'azîm-i halel vâki' olmuştur. Kale 'aleyi's-selâm "Men kallede insânen 'amelen ve fî ra'iiyyetihi men hüve evlâ bihi minhü fakad hânallahu ve resûlehu ve cemâ'ate'l-müslimîn."⁴²⁸ hadîs-i şerîfi iktizâsıyla ekser-i vükelâ hâ'in ve kütüb-i fıkıhîyede sahîh ve müftâ bih olan ve "İzâ ehaze'l-kazâ'u bi'r-rüşveti lâ yesiru kâdiyen ve lâ yunfezu kadâ'uhu."⁴²⁹ ve fesâd-ı cihân ne mahalden neş'et eylediği ezharu mine's-şems ve "Mâ liz'zâlimîne min ensâr"⁴³⁰ ilâye ve "Hel yuhleku ille'l-kavmu'z-zâlimûn"⁴³¹ **[5b]** ve zamân-ı kalîl zarfında otuz guruşluk niyâbet üç yüze ve üç yüz guruşluk niyâbet bin üç yüze çıkub yalnız eyâlet-i Bosna senevî nice yüz kise niyâbet akçesi virir. Elbette mâl-ı merkûm fukarâ ve zu'afâdan hâh ve na-hâh cebren ve zulmen alınub kapu kethüdâları olan şeri'at-ı Muhammediye dellâlına virilür. Ol dahi asl mansıb sâhibleri olan bir alây ittibâ' ve cühhâl ellerinden elli guruşa aldığı niyâbeti yüze ve yüz elliden ziyâdeye fûruht ve bu vechle cem'-i mâl ve hâlâ Sultan Mehmed Hâfız Paşa medresesinde Bosnavî Câbi-zâde Ali Efendi ve Şekerciler hanında zümre-i sipâhdan yirmi seneden berü târik-i hidmet-i sefer Mehmed Beg nâm vâcibü'l-te'dîb şahıslar **[6a]** on yedi yıldan berü eyâlet-i Bosna'nın kırk sekiz kazâ yerlerin niyabetlerin [i] voyvodalar gibi İstanbul'da iltizâm alub Bosna kuzâtına i'tâ ve irsâl ve ahkâm-ı şer'-i Allah ile ticâret ve elden ele fûruht olunarak dördüncü ve beşinci elde ancak zabt olunur. Ve mezbûr kapu kethüdâlar her biri bu sebebdan büyük kapulara müte'allik ve mütereddid olduklarına istinâden ve mağrûren fesâd-ı mezkûra mütecâsir ve andan başka ma'rifetleriyle kâ'in gizlû esrâr olarak bir alây nâ-ehl kimesnelere elden mansıbları yapub rütbelerini terfî' ve akçelerini ahz ve bî-pervâ şer'-i şerîfi bit bazarı gibi "bey'a men yezîdu"⁴³² ile bey' ve şirâ ve eyâlet-i mezkûreye virdikleri zulm u fesâdı ve kahr u ihtilâli **[6b]** bayağı düşman virmemiştir. Â'dâ-yı din ahyânen gelür bunlar ise 'ale'd-devam ahz-ı emvâl ile harâb-ı memlekete musırır. Sinîn-i mezkûre zarfında nice bin nâ'ib değışüb ve alınub satılır. Ve hâlâ cemî'-i Memâlik-i Osmaniyyede binde bir asıl mansıb sâhibi rabt etmez, cümlesi niyabetten ibaret. Ve muktezâ-yı vakt u zaman bir mâhiyesi tamamen çıkmasa derhâl ol nâ'ibi 'azl ve eşna'ını anın yerine nasb ve 'alâ eyyu

⁴²⁸ Mânâsı: "Selâm üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurdu: 'Kim ki toplumunda örnek alınmaya daha uygun bir kimse var iken başkasını örnek alırsa Allah'a, resulüne ve Müslümanlara ihanet etmiş olur.'"

⁴²⁹ Fıkıh kitaplarına şöyle denilir: "Bir kimse rüşvetle karar verdiğinde o kişi kadı olamaz ve kararı da geçersizdir."

⁴³⁰ Kur'an-ı Kerim 2:270 Diyanet Meali: "...Zulmedenlerin yardımcıları yoktur."

⁴³¹ Kur'an-ı Kerim 6:47 Diyanet Meali: "...zalimler toplumundan başkası mı helâk edilecek?"

⁴³² Mânâsı: "Daha çok arttırana [alınır ve satılır]."

hâlin hayren ve şerren mâhiyeler çıkalı emr böyle olıcak lâbüd. Beherhâl fukarâ ve zu'afâya zulm u ta'addî ve cevri ü cefâ ve tezvîr ü ezâ olmak mukadderdir. Ve vedî'atu'llah olan ra'yyet vesâ'ir 'ibadu'llah nice tahammül eyliye ve ekser-i nüvvâb-ı zamâne meclis-i şer' de esnâ-yı **[7a]** murâfa'ada hükm-i şer' için bazar yapar iken “Ben bu niyâbete şu kadar mâhiye virmişdim. Bundan aşağı olmaz, aylık altındayım.” deyu ahkâm-ı şer'-i Allah'ı canbâzlar gibi fûruht ve mahkemelerin küttâbı ve muhızrâtı meyâncılar olub derbend haramîlerinden eşerr. Ve bir fakîr u miskîn bir şer'i söyleyecek olursa derhâl hezâr-ı ifk ü iftirâ ile ve tezvîr ü isnâdıyla sû'-i hâlini azlem-i zâlimîn olan vüzerâya i'lâm yâhûd gizlû pusula ile inhâ'. Ol dahi “Câna minnet, hâkim inhasıdır.” deyü ol derdmend bî-çâreyi fevka'l-hadd tecrîm ü tekdîr ve nâ'ib-i merkûma sad hezâr 'âferîn kapuya giderler(?) bu kadar sa'y ider alur ve alıvirir. “Maslahat erbâbı, iş güzâr kimesnedir.” deyü yanlarında i'tibâr bulmasına vesiledir. Ve eğer **[7b]** ve eğer⁴³³ mütedeyyin olub oldukça müteşerri' olursa ve fukarâ'[y]ı mehmâ-emkene hıfz u sıyânet iderse, lâbüd vüzerâ kendüsüne i'tibâr itmeyüb bi't-tabi' buğz u 'adâvet iderler ve beherhâl envâ'-ı hile ü hu'da ile bâ-hilâf-ı inhâ nefy ü tekdîrine sa'y ve şitâb iderler. Binaenaleyh müteşerri' nüvvâb kalmayub kanda biri var ise terk ü ferâgat ve fakr u fâka ile ihtiyâr köşesine sabr u kanâ'at ve elhaletü hazihi geşt ü güzâr iden nüvvâb kuzât huzûrunda icrâ-yı şer' ve ihkâk-ı hakk mümkün olmayub binde biri kitâb açmaz, açsa dahi okumak bilmez, okusa dahi 'amel eylemez. “El'mebnâ 'alel-fâsidi fâsidün”⁴³⁴ fehvâsıyla terazü-yi irtişâ kangı tarafa ağır gelürse ana hükm ve müsâ'ade iderler. **[8a]** Mâl-ı eytâm onların 'indeinde ganîmet gibidir. “Ve lâ te'kulû emvâlekum beynekum bi'l-bâtılı ve tudlû bihâ ile'l-hukkâmi lite'kulû ferîgam min emvâl li'n-nâsi bi'l-ismi ve entum ta'lemûn”⁴³⁵ emr-i hakka 'adem-i itâ'at ve nehyinden 'adem-i ictinâb ve matmûre-i gaflet ve cehâlet içinde lâya'kıl ve bu makûle kuzât ve nüvvâbın taht-ı hükûmetlerinde olan re'âyâ ve berâyâ fukarâsı nâçâr u bîderman terk-i evtân ve dârü'l-harbe firâr itmez mi? Eyâlet-i Bosna'dan olmak üzere zükûr ve inâsdan re'âyâ fukarâsından İbrahim Paşa geleli berü bir buçuk sene zarfında yüz binden mütecâviz Sırb keferesi tarafına firâr ve nakl-i mekân itmişdir. Ve dîn ü devlete ihânet ve küffâr-ı hâksâra i'ânet ve takavvîyet kimden neş'et idüğü **[8b]** ma'lûm. Emr-i bi'l-marûf ve nehy-i 'an'il-münker 'ulemâ-yı dîn ve

⁴³³ Metinde sehven ya da kasten ibare iki defa yazılmıştır.

⁴³⁴ Mânâsı: “Fesatlık üzerine kurulan her şey fesattır.”

⁴³⁵ Kur'an-ı Kerim 2:18 Diyanet Meali: “Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin.”

sulehâ-yı ehl-i yakîn zulme 'indeinde mecnûn mûkız-ı fitne ü fesâd u muzırr-ı 'ibâddır deyü cümlesi üzerine düşüb hilâf-ı inhâ ile elbette tekdîr iderler. Zamanede hakk-ı kelâm ve hadîs ve Kur'ân hükmünü beyân 'inde'l-eşrârî 'azimun 'özrun⁴³⁶ kabâhat olub şerî'at-ı Muhammediye'den dünya ve mâfihâda 'azîz ve mu'teber nesne yoğiken fi-zamâninâ vükelâ 'indeinde ândan ziyâde rezîl ve mübtezel bir nesne yoktur. Mısır fellâhları, Anadolu Türkleri, Arnavud çetrefilleri, Yanya rûmyujları (?) [Rumları], Bosna poturları, Rumeli çatakları, ricâl ü kibâr etbâ'ları, paşaların hademeleri, kahvelerin **[9a]** meddâhları, İstanbul'un esnâfları cümlesi cerîde-i kuzâta dolub yalnız Rumeli kaleminde olarak on bin kâdîdan mütecâviz ve keزالik Anatoli ve Mısır kaleminde hesâbsız nice nice bin her bir mansıba yüzer kâdîdan ziyâde düşer. Harâb-ı 'âlem ve fesâd-ı nevi'-i benî âdem olmya mı? Kâle 'aleyhi's-selâm "Lev fesede'l-'ulemâ'u lefesed'el-'alemü."⁴³⁷ Ve kâle 'aleyhi's-selâm "İzâ fesedet tâ'ifetâni min ümmetî fesed'en-nâsü kullühüm el-'ulemâ'ü ve'l-umerâ'ü ve izâ salehat tâ'ifetâni min ümmetî saleha'n-nâsü kullühüm el-'ulemâ'ü ve'l-umerâ'ü."⁴³⁸ el-hadîs "Femâ lihâû'lâ'il-kavmi lâ yekâdûne yefkahûne hadîsa."⁴³⁹ ilâye. Hâsılı cümle fesâdın başı 'ulemâ-yı sû'dür. **[9b]** Müddet-i vâfiredenberü 'ulemâ-yı dîn ve fuzalâ-yı 'âmilîn bihikmetillahi ta'âlâ her diyârda mağlûb u makhûr ve bî i'tibâr u mağrur ve havene-i şerî'ata menfur. Hâlâ medîne-i Saray-Bosna'da kâ'in re'îsi-i 'ulemâ rûsûm ve eşrâf-ı kuzât rüşvetle sitte rütbesine çıkmış Bosna'da ve diyâr-ı Rûm'da şekâvet ve irtikâb ile ma'rûf ve meşhûr olan Hayri-zâde Mehmed Said nâm dâll ve mudill kırk beş senedenberü eyâlet-i Bosna kazâlarıyla kâr ve ticâret ve niyâbetlerin desteleriyle İstanbul'dan getirüb ve kat kat zamm-ı fâhiş ile nüvvâba fûruht ve ol irtikâb ile cem'-i mâl-ı firâvan ve senevî on beş bin gurusluk îrâd ve emlâk ve 'akârât peydâ ve on on beş **[10a]** yaşında tıfıl ebced-hân oğullarını beşer altışar rütbe aşırı mansıb itdirdüb ma'hezâ İstanbul'u görmüş değillerdir. Sakalsız Arnavud etbâ'larını dahi rütbe aşırı mansıb itdirdüb kâr ider. Ve hâlâ İstanbul'da kapu kethüdâsı merkûm Câbî-zâde Ali Efenedi her bâr-ı düşün(?) niyâbetleri kendüsüne desteleriyle irsâl ve fûruht. Ol dahi ziyâde virene virüb ve eyâlet-i Bosna kazâların bu hâl-i perişânı kesb eylemesine ve

⁴³⁶ Mânâsı: "...kötülükler yanında en büyük özür/kusur"

⁴³⁷ Mânâsı: "Selâm üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurdu: 'Âlimler fesada uğrarsa âlem de fesada uğrar.'"

⁴³⁸ Mânâsı: "Selâm üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurdu: 'Ümmetimden iki grup fesada uğradığı zaman âlimler, emirler hepsi fesada uğrar. Ümmetimden iki grup anlaştığında âlimler, emirler hepsi anlaşır.'"

⁴³⁹ Kur'an-ı Kerim 4:78 Diyanet meali: "Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!"

‘azîm-i ihtilâl bulub fesâda varmasına sebep-i külli bunlardır ve dahi birkaç kimesnedir; inşaallahu ta‘âlâ zikr ü beyân olunurlar. Ve merkûm Hayrizâde bu sebebdan merhûm Selim Paşa gününde bir def‘a ve Hüsameddin Paşa gününde bir def‘a ve Vanlı Mehmed Paşa gününde iki def‘a bâ-evâmir-i ‘aliyye **[10b]** nefy u iclâya me‘mûr iken hiç bir sene ita‘ât itmeyüb kimi firâr ve kimi mâl kuvvetiyle def‘ ve dört beş def‘a da kırk bin guruşdan mütecâviz itlâklarına virüb mahaline hareket itmemiş ve ba‘dehu kendisi gibi zaleme-i diyâr kimesnelerle yekdil ve yekcihet ittifâk ve ittihâd ve leyl ü nehâr mest-i müdâm şarâbü’l-hamr-ı envâ‘ ve menhiyyât u muharremât irtikâb ve ferâ‘iz ü vâcibâtı terk ve fukarâdan vesvesesi olmağla ocaklu gürûhuna düşüb, kendüleriyle ‘akd-i karâbet ve bu makûle üç sitte zabt eylemiş Bosna eşrâfı olub, cümleden büyük bâlâ-yı mahâzırda ibtidâ mühr basan vücûh ve erkân böyle oldukda kangı zamân fevz ü zafer ve ‘avn u nusret me‘mûl ola ve ne zaman vâkî‘-i hâl **[11a]** üzere doğru yaza ve doğru söyleye? Bosna vâlileri kendüsüne virdikleri in‘âmâtıdan senevî üç bin guruşdan mütecâviz mücerred müttetik olmalarıçün müdara iderek “Seleflerimizi gibi bizi dahi mahzar idüb zulmümüzden teşekkî eylemeye, ‘azl olunmıyalım.” deyü ri‘âyet-i hâtır iderler. Ve ‘ale’l-ıştirâk eyâlet beş senedenberü beher sene Sırb seferi bahânesiyle mübâyâ‘a virerek on dokuz bin yük bilâ-fermân-ı ‘âlî buğday⁴⁴⁰, arpa ve lahm tevzî‘ ve sâlyâne ve beher yükü yüzer okka ve beher okkası ekser-i kazâlarda paraya bozub nakd ile on ikişer paraya tahsîl ve yalnız bir def‘ası bin yüz kırk kise ider ve beş sene zarfında Sırb maddesi zuhûr ideli berü **[11b]** şimdiye kadar altı def‘a tevzî‘ olunub ‘asâkire rub‘u virilmemiştir. Giden ‘asker kendüsü ekmekle⁴⁴¹ idare olunub kırk günde ancak birer kere ta’yîn yüzün görüb, valiler ise sâ‘ir havene ile tamâm üzere sahte defterler düzüb ‘âlemi harâb ve fukarâ‘ı helâk ve perîşân iderler. Kavlehu ta‘âlâ “Bel iy ye‘ıdu’z-zâlimûne ba‘duhum ba‘dan illâ gurûrâ”⁴⁴² ilâye. Ve andan başka vâlî-i sâbık vaktinde sekiz bin pandur ve kamur ve topun ve masârif-i sâire bedeliyeleri nice yüz bin guruşu bilâ-mûceb fukarâyâ tevzî‘ ve tahsîl ve hâlâ Bosna defterdârı hâ’n-i din ü devlet ve zâlim-i fukarâ-yı ra’iyyet İbşir Beg nâm gaddârıyla Bosna vâlileri **[12a]** müttetikan ahz-ı emvâl-i fukarâ icrâ-yı zulm ü ta‘addî ve kendülerine mu‘in olan hâlâ Travnik müftüsü Çukacı-oğlu Mehmed Cudi ve mîr-i mîrândan Süleyman Paşa ve mezbûr Hayri-zâde ve Kürkçü-zâde Eşref Mehmed Efendi,

⁴⁴⁰ Metinde “buğdav” olarak geçmektedir.

⁴⁴¹ Metinde “etmekile” olarak geçmektedir.

⁴⁴² Kur’an-ı Kerim 35:40 Diyanet Meali: “... zalimler birbirlerine aldatmadan başka hiçbir şey vaad etmezler.”

nakîb vekîli Edirne müderrisi Şerif-zâde Mustafa Nuri Efendi ve Saray müftüsü Seyyid Şakir Efendi ve Burusa müderrisi Çukacı-oğlu Mustafa Beg Efendi ve seragâvat-ı serdengeçtiyân Câbi Murad-oğlu Abdi Ağa ve Turnacı Zilci-oğlu Hacı Salih Ağa ve Haseki Hacı Bektaş-oğlu Abdullah Ağa ve sâbık Bosna mollâsı kadîm Belgrad zorbalarından Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi nâm kimesneler diyâr-ı mezbûrun hâinleri olub bi'l-cümle [12b] zulm ü ta'addî ve fesâd ü ihtilâl ve tevzî'ât ü tekâlîf ve tezvîrât u ızrârât ve mâlâyutâk hesâbsız fukarâ üzerine tahmîlât bunların re'y ü meşveretleriyle olub her biri vâlileri yanında makbûl ve samûr ve kakum kürkler giyüb kendi çiftliklerin[i] in'âmât ile salyânedan mu'âf ve her birisine müsâ'ade ve iltifât ve tarîklerinde pâye ve rütbelere va'ad ve umûrların istedikleri gibi rû'yet itmekle kendülerine mutî' ve bütün memâlik-i İslâmiyye başdan başa harâb ü perişân olsa asla birisi kelâm dimeyüb cümlesi zulme mu'in ve ehl-i hakka muhin. “Ve yecîbu ‘ale'l-‘ulemâ’i en ye'mûru bi'l-ma'rûfî veyennehevne ‘an'il-münkeri keylâ yestehikkû el-fıkh Allahe [13a] ve'l-melâ'ikete ve'l-cînne ve'n-nâse ecma'in.”⁴⁴³Kâle Allahu ta'âlâ “İnnellezîne yektumûne mâ enzelnâ min'el-beyyinâti ve'l-hudâ min ba'di mâ beyyennâhu linnâsi ulâ'ike yel'anuhumullâhu ve yel'anuhumu'l-lâ'inûn”⁴⁴⁴ ilâye ve kâle Ebu Hureyre radia'llahü ta'âlâ anhü “Levlâ âyetün fî kitâbillahi ta'âlâ limâ hadestüküm bişey'in ve hüve bihâze'l-âyeti.”⁴⁴⁵ Bunlar ise ma'aza'llahu ta'âlâ derece-i inkâra varmışlardır. **Mühim** Saray-Bosna kal'asının ta'miriyyesi diyerek bâ-emr-i 'âlî eyâlet kazalarına ve nevâhiye dört def'a mebâliğ-i külliyye tevzî' olunub merkûm defterdar İbşir Beg tahsîl itmişiken ekl ü bel' ve kal'a-i padişahî hâlâ nâ-tamâm nâkıs u harâb ve ferd-i vâhid umûr itmeyüb; **mühim diğer [13b]** Bosna ordularında 'asâkir fukarâsı ta'yînât husûsiçün güft ü gû “Şimdiye kadar tevzî' olunan yüz kırk bin yükten mütecâviz ecnâs-ı zehâ'ir mübâya'asından ne oldu? Devlet-i 'Aliyye ta'yîn eylediği kırk bin kîle arpa ve buğda[y]dan ne oldu? Niçün İbrahim Paşa defterdârıyla düşman-ı dîne fûruht eyledi?” deyü su'âl eylediklerinde havene-i merkûme vâlî-i müşârün ileyh ile havfa tebe'an kemâl-i hîle ve hud'alarıyla efvâh-ı 'asâkiri kapatmağičün Bosna kılâ'larından İzvornik ve Tuzla-i Bâlâ ve Tuzla-i Zîr ve

⁴⁴³ Mânâsı: “Âlimler, Allah'ın sakınmasına müstahak olmak olmak için iyiliği emredip kötülüğü kötülüğü yasaklamakla mükelleftir.”

⁴⁴⁴ Kur'an-ı Kerim 2:159 Diyanet Meali: “İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder.”

⁴⁴⁵ Mânâsı: “Ebu Hureyre, ki Allah ondan râzı olsun, şöyle buyurur: ‘Eğer Allah'ın kitabı size bir şey anlatamadıysa bu ayet size yeter.’”

Yayçe ve Srebreniçe ve Gölhisar ve Saray kal'alarında lede'l-iktizâ an bârlarda mevzû olan peskimatların çıkarub, mübâya'a yerine harc ve telef **[14a]** ve kal'aları zehâ'irden boş bıragub ma'âzal'lahu ta'âlâ düşman-ı dîn zuhûr ve hücûm iderse hiç birisinde bir gün dayanacak kadar zehâ'ir ve peksimât kalmayub ve bu misillü tâ'ife-i merkûmenin sû'-i harekâtlarıyla kurb u civârımız olan Belgrad aklâmı otuz iki palanka ve dört 'aded metîn ve müstahkem kal'a ki Belgrad ve Semendre ve Böğürdelen ve Ujîçe[Užice] kal'aları yed-i a'dâya her takımlarıyla esîr ve giriftâr ve Ujîçe kal'asına iki sene mukaddem havene-i merkûme imdâd itdirmeyüb ahâlinin kanlu mahzarlarını setr ü ihfâ ve nefîr-i 'âm 'asâkirini men' ü ref' ve kal'a-i merkûmede mahsûr olan ehl-i İslâm açlıktan ölerék ve zükûr ve inâsdan bin candan ziyâde helâk **[14b]** ve telef ve kal'a'[y]ı cümle mallarıyla küffâra bıragub re'y aldılar. "Ve keزالike nuvellî ba'da'z-zâlimîne ba'dan bimâ kânû yeksibûn."⁴⁴⁶ âyet-i kerîmenin mâsadağıyla bundan çend-mâh mukaddem nıfs-ı Bosna eyâletinden Yenipazar ve Seniçe ve Yenivaroş ve Pirepol ve Srebreniçe ve Biyelina ve Birçe ve Akova kazâları harab ü perişân ve re'âyâları Sırb tarafına nâçâr ve bâ-mazrûra zulmden firâr ve teba'iiyet. Ve derûn-ı Bosna'da kalan re'âyâ dahi havene-i merkûmenin ağır tekâlif ü salyânelerine bir vechle tâkat getüremeyüb bu hâl üzere daha bir eyyâm kalursa anlar dahi firâr idecekleri zâhir ü bâhir. Nâ'ibler yine mâhiyelerini tamâmen kalan **[15a]** re'âyâ üzerine tevzî' ve tahsîl itmekde; ehl-i İslâm rençberleri köyleri bıragub şehirlere kaçdılar. Ve keزالik re'âyâ rençberlerin bakiyye kalanı çiftlerin bıragub zulmden şehre kaçdılar ve kimi dülger ve kimi kürkçi ve kimi gayr-ı sanâyi'e girdiler ve yerleri hâlî ve mu'attal kalub tekâlifî kimler virir? Ve ba'zı re'âyâ semti semtine Karadağ'a ve Venedik'e ve Nemçe'ye ve Françe'ye ve Sırb'a firâr ve terk-i evtân eylediler. Ve keزالik şehir ve kasabât içinde olan ehl-i İslâm fukârası yiğitleri re'isi mezbûre 'indinde mu'teber olmadıklarından yedlerinde olan esâmeleri alınub bî-medâr ve ma'âş kalmalarıyla afâk-ı 'âleme perişân olub ve ehl-i sanâyi' ve erbâb-ı ticâret olanlara dahi seferler vukû'uyla **[15b]** kesâd 'âriz olub ve bihikmetu'llahu ta'âlâ yedi senedenberü semere-i zulm ü fesâd olan kaht u galâ diyâr-ı Bosna'ya müstevlî olmağla ekser-i harb ü darbe kâdir olan deli kanlu yiğitler diyâr-ı gurbetlerin ihtiyâr ve Rumeli'ye ve Anadolu'ya ve Mısır'a dağılub ve 'asâkir-i Bonsa'ya 'azîm-i kıllet ve noksân-ı terettüb iylediği zâhir ve âşikâr ve ma'aza'llahu ta'âlâ bir çaresi bulunmazsa bâkî kalanlar daha

⁴⁴⁶ Kur'an-ı Kerim 6:129 Diyanet Meali: "İşte biz, kazanmakta oldukları günahlar sebebiyle zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmına böyle musallat ederiz."

perişân olsa gerek. Hiç bir ehad arar yok sorar yok; cümlesi gaflet-i şarabile mest lâya'kıl ve envâ'-ı ziynet ü ihtîşama düşüb huzûz-ı nefsanîyetleriyle icrâ-yı mezâka ve lehv ü lu'ba ve ahz-ı rüşvete mübtelâ. “İnnallâhe lâ yugayyiru mâ bikavmin hattâ yugayyirû mâ bienfusihim.”⁴⁴⁷ ilâye [16a]

Padişâh-ı heft iklîm Hân-ı Mahmud denilsün

Kulları ekser hıyânet kimesne yok Hakk söylesün

Bir tabîb-i hâzık ister vire hikmetle 'ilâc

Yohsa gitti hereb-i ra'îyyet kalmadı virür harâc

“Va'lemû ennallâhe me'a'l-muttekîn.”⁴⁴⁸

Bâb-ı Sâni Müftülerin Beyânındadır

Ekser-i bilâdın hususan şimdilik diyâr-ı Bosna'nın müftüleri câhil ve nâ-ehl; eyâlet-i merkûmede on dört müftüden imtihân ve istihkâk ile hiç birisi müftü olmayub cümlesi kuzât bozması; fakat iki kimesne medreseden çıkma oldıkça isti'dâd ve istihkâkları zamaneye göre nümâyân [16b] anlar dahi makhûr ve mağlûb. Kusûrı mu'în-i zaleme olmağla birer takrîb bâ-hilâf-ı inhâ 'arz-ı hükm ile müftü olub hususan Saray-Bosna mevleviyyet-i âb-ı rûy-ı cümle-i eyâlet kürsü-i memleket şehir-i mu'azzam ve içinde yüz mihrâb cevâmi' ve mesâcid var iken; hâlâ müftüleri bir nefer câhil kuzât bozması, medrese görmemiş, mukaddemât bile okumamış, imtihân görmemiş, zâlim ü gaddâr, mürtekib ü tama'kâr, bî-rahm u bî-insâf, mahkeme kâtibliğinden çıkma, mu'în-i zaleme, 'udüvv-i 'ulemâ-yı dîn-i mübeyyen Seyyid Şakir Efendi nâm sitemkâr, kayın atası Edirne müderrisi ve Saray'ın nekîb veikli kâ'in, a'yân-ı memleket Şerifzâde Mustafa Nuri Efendi'ye istinâden şefâ'at ve iltimâsıyla ve mâl kuvvetiyle hâkim 'arzıyla müftü olalıberü [17a] her ne kadar terâkib-i 'Arabî'de kuvvet ü kudreti yoğise dahi Türkî kitâblardan fetvâ virüb, bir fetvâsı birer yaldıza ve ba'zan üçer beşer yaldıza ve mâdde her ne kadar bî-mâl ise dahi yüz para ve iki guruşdan aşağıya virmeyüb, canbâz gibi döğüşe döğüşe yazar. Ve 'abdu'llah sitem ü azâr ve envâ'-ı gadr ü cefâ ve fukarâyı kendüsünden fetvâ almak mümkün olmayub, nice kimesnelerin hukûkı bu sebebdan ibtâl olunub terk ü ferâgat iderler. Ve kendüye müte'allik olan kimesnelerin üzerine zehâb-ı fetvâ virmeyüb mastûr ve musarrah kitâbda dururken ketm ü derîğ ider "Var gayr yerde al" deyü cevâb ider. Hâlbûki bir beldede bir müftüden ziyâde yok mücerred cevâ ü eziyyet [17b] 'âdet-i

⁴⁴⁷ Kur'an-ı Kerim 13:11 Diyanet meali: "...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."

⁴⁴⁸ Kur'an-ı Kerim 9:36 Diyanet meali: "...Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir."

müstemirresi taraflısına kavî-i za'îf birle iftâ ve hakk-ı sarîhi ketm ü ihfâ kavlehu ta'âlâ “İşterav biâtillâhi semenen kalîlen fesaddû an sebîlih innehum sâe mâ kânû ya'melûn”⁴⁴⁹ ilâye. Ve müftü-i merkûm fırsatı hasebiyle cem'-i mâl ve andan başka cihât-ı 'ilmiyyesinden Hünkâriyye Câmi'isinden dersiyeye mu'ayyen ve merbût olan senevî bin gurus düzer timârı ekl ü bel' ve hizmet-i lâzîmesin terk. Ma'hezâ medîne-i merkûmede tekâmîl-i şîha(?) 'ulemâ ve fuzalâsının kesîredenberü ders okudub hâlâ kût-ı yevmiyyeye muhtâc ve lâceram kulûb-ı müstahakîn fesâda varub hulûsa mukârin du'â-yı hayr ne vechle mümkün ola? Ve bu makûle müftüler emr-i bi'l-münker **[18a]** ve nehy-i 'ani'l-ma'rûf iden takımdan oldukları aşîkârdır. Ebed illâ-bâd nizâm-ı 'âleme râzî olmazlar ve illâ nizâmü'l-'âlem bir vezîr zuhûr iderse müftülük erbâba virileceği ma'lûmdur. Binâen'aleyh fesâd-ı cihân makbûl ve matlûbdur. Ve bi'aynihi bunun gibi sıfatlarla mevsûf ve dahi tezvîr ve hilekârlıkta a'zam ve yektâ kuzâtdan Travnik müftüsü Çukacı-oğlu merkûm Mehmed Cudi Efendi nâm gaddâr ve tama'kâr havene-i merkûmenin istinâdı ve habâset ü tezvîrde mümtâzı olub vüzerâyâ irâ'et-ı turuk-ı zulmiyye ve ta'lîm-i fesâd-ı kevnîyye itmeğin şefâ'at ve tahrîrâtlarıyla kat'-ı tarîk kazâ' ve nâ'il-i mâl-ı firâvan ve andan başka külliyyatlı îrâd idenüb, vüzerânın **[18b]** li-maslahata hakk-ı sükût virdikleri in'âmat ve fireye mâlik iken kanâ'at itmeyüb “A'yân-ı eyâlet ve erkân-ı memleket olayım!” deyü makarr-ı vülât olan medine-i Travnik'e nakl-ı mekân ve medine-i merkûmenin mü'ellifinden 'âlim ü 'âmil ve fâzıl u kâmil olan müftüsünü, vâlî-i Bosna İbrahim Paşa tahrîrâtıyla bilâ-mûcib müslümanlıktan ötürü 'azl ü tekdîr ve kendüsini müftü nasb itdirüb, kırk sekiz kazâyâ kapu kethüdalık; ve müftü-i ma'zûl hasbî gayretkeş olan elhâcc Osman Efendi nâm derdmendî medine-i Üskübe nefy ve hâlâ menfi; ve câhil ü nâdân oğullarına ve ta'allukâtlarına birer Burusa ru'ûsların getirüb cümle-i 'ulemâyâ ve eşrâf-ı kuzâta ve ders-i 'âm hâcelere tasaddur ve takaddüm **[19a]** itmeleriçün bâ-'arz teşrifâtdan su'âlile fermân-ı 'âlîşânı getirdüb, meyân-ı 'ulemâda îkâz-ı fitne ü fesâd ve bürûdet u 'inâd ve madde-i merkûm mûcib-i ihtilâl-ı bilâd olduğından başka fi'l-asl yoğiken medîne-i Saray'da li-garaz ocak hasekîlerini ihdâs ü teksîr ve “Etrâf ü eknâfım çok olsun!” deyü ocaklu rü'esâsını celb ve nice nice eytâm ü bî-kes derdmendlerin cihâtların mahlûddür deyü üzerine yapıdırıb bu sebebdan Vanlı Mehmed Paşa'nın vaktinde iki def'a bâ-emr-i 'âlî nefy olunub ça'uş gelmişiken mahal-i

⁴⁴⁹ Kur'an-ı Kerim 9:9 Diyanet meali: “Allah'ın âyetlerini az bir karşılığa değiştiler de insanları O'nun yolundan alıkoydular. Bunların yapmakta oldukları şeyler gerçekten ne kötüdür!”

me'mura gitmeyüb, Gürcü Osman Paşa'ya düşmekle 'avdet ve ıtlâk olundu. Ba'dehu mizâc-ı zalemeye bi'l-küllîye muvâfakata [19b] şürû' ve emr-i bânîden gaflet ü rücû' ve kemâl-i mertebe zalemeye meyl ü rükûn ve kavlehu ta'âlâ "Ve lâ terkenû illellezîne zalembû fetemesskum un-nâru ve mâ lekum min-dûni'llahi min-evliyâ'e summe lâ tunsarûn."⁴⁵⁰ ayet-i kerîmenin muktezâsıyla bu makûleler nusret olunmayub "Ve hâbe kullu cebbârin anîd"⁴⁵¹ sırrına mazhar olmaları mev'ûd-ı hakkıdır. "Felâ tahsebenallâhe muhlife va'dihî rusuleh inna'llâhe 'azîzun zuntikâm."⁴⁵² Allahümme lâ tehleknâ bimâ fa'ale es'süfehâ'u minnâ yâ rabbe'l-'âlemîn.⁴⁵³

Bâb-ı Sâlis Edirne ve Bursa Müderrislerin Beyânındadır

Ezcadîm Saray-Bosna'da Edirne ve Bursa müderrisleri yoğiken bir müddetdenberü merkûm Çukacı-zâde kendüsünden rütbesi büyük eşrâf-ı kuzâta rağmen ve haseden mahz-ı tasaddur için vüzerâ geldikçe â'lâ kürk giymek [20a] ve rac'-ı ehl-i rüşvet olmak hülyâsıyla câhil ve nâ-ehl oğulları Mustafa ve Ahmed nâm mürtekipler ve ta'allukâtına birer sâhte 'arz ve i'lâm ile ve mâl kuvvetiyle "Müstahakdır; 'âlim ü fazıldır." diyerek Bursa ru'ûsların getirdüb, babaları rençber evlâdından iken kemâl-i kibr ü gurûrundan oğullarına beğ efendi deyü tesmiye; ve ol misillü sevâd-ı a'zam şehr-i cesîm içinde her biri söz sâhibleri olub cümleye bâ-fermân takaddüm ve tasaddur ve feth-i bâb-ı irtişâ ve leyl ü nehâr hükkam ü zubbât kapularından münfek olmayub o makûleler sâhib-i re'y ü tedbîr olmağla, işte böyle Bosna re'âyâsının ekseri dar'ül-harbe firâr ve memleket hâlî-i 'ani'l-ahâlî olub nice hesâbsız ehl-i İslâm zükûr ve inâs yed-i a'dâyâ giriftâr ve ma'âza'llahu ta'âlâ bu harekât-ı [20b] nâ-şer'iyye sebebiyle zevâl-i memleket havf-ı derkâr; ve eşhâs-ı mezbûreye nazaran medine-i Saray'da Hünkâriyye Câmi'isinin imâm ve hatîbi Şerif-zâde Mustafa Nuri Efendi nâm târik-i hidmet ve Hüsreviyye Câmi'isinin kezalik târik-i hidmet olan Elhâcc Mehmed Efendi ve Travnik'de sahte kâdı bozması Ahmed Reşid Efendi mâl kuvvetiyle birer takrîb beş on senedenberü birer Bursa ru'ûsların getirdüb bi'l-ittifâk teksîr-i cins ile sâhte 'unvân u arâyış ve biri birilerine mu'în ve 'avaneleri peydâ ve eshâb-ı fazl ü hüner olan 'ulemâ-yı dîne ve sülehâ-yı ehl-i yakîne

⁴⁵⁰ Kur'an-ı Kerim 11:113 Diyanet meali: "Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur. Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra size yardım da edilmez."

⁴⁵¹ Kur'an-ı Kerim 14:15 Diyanet meali: "... ve her inatçı zorba hüsrana uğradı."

⁴⁵² Kur'an-ı Kerim 14:147 Diyanet meali: "Sakın Allah'ın, peygamberlerine verdiği sözden cayacağını sanma! Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir."

⁴⁵³ Mânâsı: "Allahım! Sefihlerin yaptıklarından dolayı bizi helâk etme ey âlemlerin Rabbi!"

izhâr-ı bugz u ‘adâvet ve tahkîr u hasbe’l-cehâlet galebe itmeleriyle belde-i merkûmede düşen cihât-ı ‘ilmiyyelerin fırsatlarıyla üzerine yapıdırı [21a] cümle ehl-i ‘ilm olanlar mahrûm u me’yûs ve yanlarında makrûh u zebun. Hâkimler dahi o makûle belki daha eşna’; ne mümkün erbâb olanlara vukû’l üzere i’lâm vireler. Hemân ânlar istedikleri gibi ‘arz ve i’lâm düzerler; kimin ne haddi var doğru söyleye! Bâtılı hakk sûretine ve hakkı bâtil sûretine idhâl ve dîn ü devlete cemî’-i zâman hıyânet ve emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker iden ‘ulemâ-yı dîni bi-gayr-ı hakk nefy ü tekdîr ve bi’l-küllîye kürsüyyeler ve cevâmî’de dersler kaldırılıb hâlî ü mu’attal ve cihât-ı ‘ilmiyye nâ-ehl eline düşüb cümlesi târik-i hidmet ve evkâf harâb ve bunların asla birisi câmi’-i şerîfe cemâ’ate varır kimesneler olmayub kâ’in-i pâyelerine noksân gelür ve ândan başka her birisinde nice nice [21b] beşer yedişer onar yeniçeri esâmeleri olub ‘ulûfeleri ayaklarına gelür. Sefer vukû’unda “‘Ulemâ sefere gitmez!” deyü cevâb iderler ve hâlâ ferd ü ehâd sefere gitmeyüb, kusûr-ı ‘ulemâ-yı dîn fukarâsı seferde. Ve andan mâ’ada medîne-i Saray’da beş ‘aded medreselerin dahi zabt ve bir alây nâ-ehl kimesneleri tevkîl ve vezâîf-i mu’îneleri talebe-i ‘ulûma asla ve kat’a virmediklerinden kat’-ı nazar odaların ikişer yâldıza senevî suhtelere virüb, ba’zı kuvvetlice tâliblerden üç ve beşer yaldız almadan oda virmeyüb, ‘ale’s-seviyye vakfu’llahı han hücreleri gibi belki daha bed-ter zîrâ ber-vech peşîn isterler. Ve her birisi taklîd-i kibâr, ihtîşâm ü ziynet ve şûrb-i duhândan namâz kılmağa vaktleri olmayub oldukları yerler kahve hânedan bed-ter. [22a] Ve hâkim-i sâbık Saray mollâsı Belgrad zorbaların[in] bakiyyesi Şeyh-zâde Mehmed Said Efendi nâm zâlim ü gaddâr ve mürtekib ü rüşvetkâr on beş sene zarfında üç def’a Bosna mollası olub cümle ahvâle âgâh u muttali’. Lakin kendülerinden hezâr kât tama’kâr u zulmkâr olmağla dîn ü devlete hidmet itmeyüb, merhamet ve insâfı bi’l-küllîye ref’ ve “Bugün bana mâl olsun, yarın isterse bütün dünya yıkılsun!” deyü umûr etmez ve bâb-ı irtîşâ’ı feth ve her kim ziyâde virirse ana hükm ve tarafına sened ve hakktan sükût. Kâle ‘aleyhi’s-selâm “Es-sâkitü ‘ani’l-hakkı şeytânün ahrasü.”⁴⁵⁴ Ve merkûm-ı sâ’ir zaleme ile yek-dîl ve yek-cihet; üç def’a hükûmetinde beş yüz kise akçeden mütecâviz mâl alub, nice bin [22b] fukarânın haklarını ibtâl ve elli guruşa tahammülü olmayan dört nâhiyesini beşer yüze ve biner niyâbete virüb, lâcerem giden harâmiler fukarâ’yı yakub harâb iderler. Ve cevâbında “Benden dahi mukaddem İstanbul’da medd için dört bin guruş almışlardır” [der]. Ve fi’l-

⁴⁵⁴ Mânâsı: “Selam üzerine olan (Allah’ın peygamberi) şöyle buyurur: ‘Hakkı söylemekten kaçınan dilsiz şeytandır.’”

asl mollâ-yı merkûm Belgrad dayılarından olub nice eşkiyâ ile ilkâ-yı envâ'-ı fesâdât itmekle andan matrûd u matrûh ve Pekmezci Paşa gününde bir iki def'a Burusa'ya nefy ü iclâ ve Şinakcı merhûm Elhâcc Mustafa Paşa dahi Belgrad'dan kovub; ve bir takrîb Burusa müderrisi ve Bosna mollâsı ve hâlâ üzerinde mahrec pâyesi olub, elân medine-i Saray'da ba'del-'azl oturub "İlerü sene yine Bosna mansıbını [23a] mâl kuvvetiyle getürdürüm." deyü ehl-i fesâd ve zaleme ile ittifâk u ittihâd üzere kendülerine ta'lîm-i tezvîr ve tesvîd-i habâset ve sebeb-i harâb-ı eyâlet bir şahs-ı vâcibü't-te'dîbdir. Bosna vâlisi İbrahim Paşa geleli fukarâ üzerine mübâyâ'a nâmıyla iki def'ada iki bin beş yüz kiseden ziyâde arpa buğdav ve lahm tevzî' ve salyâne ve ekserini nakden tahsîl ve mürâsalât defterlerini mollâ-yı merkûm temhîr itmekle vâlî-i müşarünileyh mukâbelesinde dört mâh mansıbını medd ve zammı yazub ayağına getürdü. Nice kendüsüne zulmde muhâlefet eyleye, biri birlerine elbette mu'îndir. Hâl-i fukarâ ancak hazretü'llahu ta'âlâya ma'lûmdur. Ve mollâ-yı merkûmun yanında oğlu Râşid nâm câhil ü fâsık [23b] bir takrîb rüşvet ü şefa'atle beş on sene mukaddem İstanbul müderrisi olub hâlbuki Kur'an'ı doğru okumak bilmez kavlehü ta'âla "Ve izâ lehum te'âlev ilâ mâ enzelallâhu ve ile'r-rasûli kâlû hasbunâ mâ vecednâ aleyhi âbâ'enâ e ve lev kâne âbâuhum lâ ya'lemûne şey'en ve lâ yehtedûn."⁴⁵⁵

Bu müşkül sehl olurdu ehl-i hâle sorsalar

Hiç dayanmaz târik-i câh u cihâna sorsalar

Hânedân-ı heft iklîm şâh Mahmud denilsün

Kulları ekser hıyânet kimesne yok hakk söylesün

Bâb-ı Râbi' Mîr-i Mîrân Beyânındadır

Eyâlet-i Bosna'da iki tuğlı mîr-i mîrân hâlâ dokuzdur sancak mansıbı ikidir. Her mansıba [24a] yalnız Bosna'da beşer tâlib mevcûd olub lâbüd beynlerinde hased ü nefsâniyyet ve garaz u 'adâvet eksik olmaz. Ve ekserîsi nâ-ehl ü nâ-kâdir medyûn ve müretkib ve ihtîşâm u ziynete ve taklîd-i vülâta mâ'il ve heves ü pâye-perest olub, fukarâ ve zu'afâ'ı sıyânete aslâ sa'y itmeyüb biri birinin dahi ey olmasını istemeyüb; ve ekserîsi vüzerâyâ rüşvet virmekle mîr-i mîrânlığa nâ'il olub, her biri "Vâliler yanında makbûl ü mültefet olayım!" deyü kâdir oldığı kadar fukarâ ve re'âyâ'ı aldırub, mansıb

⁴⁵⁵ Kur'an-ı Kerim 5:104 Diyanet meali: "Onlara, 'Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin' denildiğinde onlar, 'Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter' derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?"

ümidiyle hidmet-i mezâlimde itâ'atleri bî-kusûr ve dünya başdan başa harâb olsa memlekete enfa' bir kelime söylemezler. Ve bunların kesreti vüzerâya 'azîm-i îrâd olub her köşede aldırıcıları(?) peydâ **[24b]** iderler. Bu makûle mîr-i mîrânların yüzünden fevz ü zafer ve salâh u nusret nice ola? Bu def'a Sırb keferesi hücumunda Bosna mîr-i mîrânlarından kâ'in, gâyet mu'teber ve meşhûru Rumeli beğlerbeği pâyesiyle ser-efrâz Süleyman Paşa nâm zâlim otuz bin mikdarî 'asker ehl-i İslâm ile küffâra dört sâ'atlık yerde ordu kurub, Bosna vâlisi re'yi üzere kemâl-i mertebe gaflet ü tekâsül ve düşmana saldırmayub bir yerde bilâ-mûcib üç mâh mikdârî meks ü akâmet ve nefîr-i 'âm 'askerini lâbüd usandırub perişân “Ve mâ li'z-zâlimîne min ensar”⁴⁵⁶ sırr-ı furkân zuhûruyla küffâr-ı haksâr fırsat budur deyü ol esnâda Yenivaroş ve Yenipazar ve Pirepol ve Sokol ve Biyelina ve Srebreniçe ve Akova vesâ'ir dokuz kazâ yerleri **[25a]** başdan başa ihrâk u garât ve nice yüz bin hayvanât u devâbı ve ecnâs-ı zehâyiri ve yüz binden mütecâviz re'âyâ'ı kendi tarafına imrâr ve Seniçe palankasını hasr u tazyîk eyledikde ferd-i vâhid imdâd itmeyüb küffâra bâ-amân teslim olundu. Ve içinde olan topları ve mühimmâtı mîr-i mîrân yalnız elli yük barut-ı siyah ve bin kiselik emvâl u eşyâ cümlesini küffâr zabt ve beğendiği kızları ve gelinleri seby ü esîr ve 'azm-i diyâr ve kezalik Yenipazar kal'asını hasr u tazyîk ve top ve kumbarası işidülüb sayulurken derûnunda olan ehl-i İslâm zu'afâsı “El-amân!” deyü istimdâd iderken; Bosna vâlisi umûrundan itmeyüb dama oyununa meşgûl ve Süleyman Paşa'ya “Ağır davran.” deyü tenbih ve bi'l-cümle medîne-i merkûme **[25b]** başdan başa ihrâk bi'n-nâr ve hedm ü harâb ve cevâmî' ü mesâcidi yer ile yeksân ve nice bin can telef. Âhirü'l-emr kudretu'llah ile imdâd-ı revhânî görünüb ve küffâra bir havf u haşyet târî olmağla kal'a'ı terk ü 'avdet; ve çendan dahi kurb u civârlarında Arnavud paşaları ferd-i vâhid imdâd itmeyüb ve fukarâ bakiyyesi ba'de'l-halâs vâki'-i hâl üzere 'arz u mahzar itmişler iken, mahzarcılarını ba'zı kesân-ı hâ'ifân yoldan çevirüb bunlar böyle elvirmez diyerek keyf ü mizâclarınca kendülerine elvirdiği gibi tebdîl ve tenbîh; ve bu teki günde vüzerâdan ve vükelâdan ahvâl-i memâlikî sahîhan 'ali mâ-hüve'l-vâki' etrafiyla haber almak mümkün olmayub, zirâ fesâdın kalın tarafı ve kabâhatin büyüğü kendülerindedir. **[26a]** Zamân-ı mâzîde dahi mesmû' u mütevâtirdir Özü kal'asını küffâr almışiken vaktin pâdişâhı hazretlerine haber virilmeyüb, 'âkıbet-i ecânibden tebdîlde istimâ' buyurduklarında yine hâinler inkâr ve nâ-çâr “Küçük Özü gitmiştir; yohsa Büyük Özü hâlâ bizdedir.” deyü hilâf-ı inhâ eylemişlerdir. Şimdi ise

⁴⁵⁶ Kur'an-ı Kerim 2:270 Diyanet meali: “...Zulmedenlerin yardımcıları yoktur.”

hezâr sad hezâr eşna'dır. Bu def'a Sırb keferesi eyâlet-i Bosna'nın memdûh u mu'teber ve re'âyâsı çok ve zehâ'iri bol sekiz dokuz kaza ve nevâhi'i harâb u ihrâk ve seby u gârat ve celb-i cümle-i ra'iyet idüb, altmış yetmiş sâ'atlik kenâr yerlerde serâpâ horos öter bir yeri kalmamışdır. Bosna vâlisi yine erkân-ı merkûma ile hallerine elvirdiği üzere inhâ ve güyâ iş görmüş, her bir hâ'in-i dîn-i nâ'il-i ihsân u 'âferîn, Sırb keferesi Bosna'da [26b] aldığı yerleri ba'del-harâb harb u kîtâlsiz ve cenk ü cidâlsiz bıraktığı metrisleri ve toprakdan logorları "Şu kadar 'aded biz feth eyledik." deyü tahrîr iderler. Ma' hezâ kırk logordan birisi(yedisi?) cenk ile ancak feth olmuştur. Küffâr Niş'e karşı gitmekle tehî terk eyledi; lüzûmı yoktur. Bu kadar gelen kelle ve kulak Bosna re'âyâsı fukarâ[sı]nındır; yüzde biri Sırb kellesi değildir. Belgrad, Semendire, Ujiçe, Böğürdelen kal'aları durur. Halâ kimse yanlarına varmamışdır; meğer Rumeli tarafından varıla, illâ Bosna bu vâli ile ve bu erkân ile bir köyi fethe kâdir değildir. Cevâbları "Zehâ'irimiz bu kadar." Ya şimdiye kadar bu kadar 'asâkir ne yedi? Merhûm cennet mekân Hekimoğlu Ali Paşa nice hücûmunda zahiresiz bulunub, cümle 'askeri [27a] tez elden torbası aldığı kadar ısıcak etmekle[ekmekle] varub, bunlar gibi üç ay bir yerde oturmayub ayağı tozuyla müsta'inen bi'llahi'n-nasîr hücûmlarında yüz elli bin küffârı kılıçdan geçirüb ilâ-yevm'il-kıyâm tevârihleri okunur ve cümle maslahatı varub gelince on beş günde itmâm ve feth mâlâ kelâm buyurmuşdur. Şimdi ise dört beş sene zarfında mübâya'a ve sâ'ir-i tevzî'ât nice yüz bin kiseye bâliğ olub beyhûde ü nâfile harac ve telef ve nice bin sâhib-i sermâ[ye] tüccârlar müflis olub kesret-i salyâneden eyâlet re'âyâsı dârü'l-harbe firâr eyledi ve aslâ bir iş görülmedi. Hemân günden güne küffâra takvîyet ve memâlik-i İslâmiyye'ye 'azîm-i za'af ü fütûr geldi. Zulm ile nusret bir yerde olmaz. Nâ-hayr-ı du'â-yı fukarâya mazhar olmadan [27b] bu hengâmda olan mukâvemet-i mücerred-i hulûs hazret-i padişâhî muktezasıdır; yohsa rü'esâ-yı memâlik fi'illerine kalsa müşkül olur. Bosna eyâleti bir takım çiftçi zımmîyelerine ki Sırblardır nizâm virmege nâ-kâdir; hâlbuki sû-i kasd ile etrâf u civârımızda lenger-endâz-ı metânet olan Françe keferesi bir kaç senedenberü etrâf-ı Bosna'da nice 'araba yolları açub, leyl ü nehâr sad hezâr tedârikât-ı kavîyye ve mühimmât-ı külliyye ile sevâhili doldurub ma'aza'llahu ta'âlâ nakz-ı 'ahid iderse bu hâlde ahvâl-i Bosna yine müncer olur. Kavlehu ta'âlâ "İzâ esâbethum musîbetum bimâ kaddemet eydîhim summe câ'ûke yahlifûne bi'llâhi in eradnâ illâ ihsâne ve tevfikâ"⁴⁵⁷Ve

⁴⁵⁷ Kur'an-ı Kerim 4:62 Diyanet meali: "Kendi işledikleri yüzünden başlarına bir musibet geldiği, sonra da "Biz iyilik etmek ve uzlaştırmaktan başka bir şey istememiştik" diye Allah'a yemin ederek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur?"

sâlifü'l-beyân harab u garât olan kazâların ahâlileri a'dâ-yı **[28a]** dîn olan Sırb'ın sû-i kasd ve harekâtından altı mâh mukaddem, sahîhan haber alub Bosna vâlisi İbrahim Paşa'ya bi'd-defa'ât nice mahzarlarla ve nice i'lâmlarla bildirib "El-amân bize muhâfaza için 'asker ta'yin eyle!" hezâr feryâd u istimdâd itmişler iken asla müfid olmayub; eyâlet-i Bosna'da muvazzaf seksen bin 'asker var iken ferd-i vâhidi serhad muhâfazasına ta'yîn eylemeyüb; küffâr geldi boş buldı, aldı götürdi harâb eyledi. Kendüsi dama oynar; iki yılda bir kere Cum'a namazına çıkan vüzerâ böyle ider. Kâle 'aleyhi's-selâm "Üzükürü'l-fâcire bimâ fihi key yahzeruhü."⁴⁵⁸ el hadis "Ve izâ kîle lehuttekillâhe ehazethul izzetu bi'l-ismi fehasbuhû cehennem ve be'isü'l-mihâd"⁴⁵⁹ **[28b]** Geçen senedenberü taraf-ı hazret-i padişâhîden eyâlet-i Bosna'ya gönderilen cebehâne ve mühimmât-ı barut-ı siyâh ve fişenk ve sâ'ir her ne gönderilirse, kaffe-i Rumeli'yi sâlimen geçüb Bosna hudûduna gelince ve andan içerü gelürken nizâmsız memleket nâ-kâdir mühmil vâli yedinde olmağla 'azîm kesr ü noxsana, belki külliyyetlü telef ü izâ'ata uğrayub, nice varillerin içinden barutı çalınub, yerine saman ve ba'zısına taş ve toprak vaz' edilüb ve nice yükler düşmekle kırılıb, barutı içinden akub tehî kablar yerlerde yuvarlanur. Bir tâkım komurcî zimmiyelerin yedine teslîm olunan cebehâne böyle olur. Vakti çoğu mümill; yerine varmayub, esnâ-yı râhda harâb câmi'lere vaz' olunub, hayâdid ü eşkiyâ dahi gece ile pencerelerin kırub **[29a]** barutı sirkat ve elli yük barut-ı siyâh ve fişenk-i merkûm Seniçe palankasında metrûk bulunmağla Sırb keferesi cümlesini zabt idüb, Bosna 'askerine gönderilen cebehâne vâlinin mücerred ihmâl ve tekâsülüyle ve 'adem-i takayyüdüyle Sırb'a müyesser oldu. Birçok sene zarfında bir kaç yüz yük cebehâne'i yerine getirüb kal'alara vaz' u hıfz itmege kâdir olmıyan vâli, memleket-i İslâmiyye'i nice muhâfaza ide? Daha Bosna'ya geldiği vakitte hududa basub mukarribine gelince nice beg[in] 'arz-ı hâli etrâf u eknâfdan kendüsüne virilüb aslâ birisine icrâya ve ısgâya mukayyed olmayub, nice kan ve 'ırz ve hukûk ve sâ'ir-i da'vâlar görülmeyüb, cümle fukarâ u zu'afâ kendüsünden me'yûs oldu. **[29b]** İllâ havene-i merkûmeye i'tibâr idüb, kendüleri andan mübâlağa hoşnûd oldılar. Zirâ Allahu fila'llah gayûr u cesûr din ü devlete sâdıkane hidmet idüb nizâm u terkibi vezir hallerine elvirmez; binaenaleyh bunu ganimet bilürler. "Hasbunallahu ve ni'me'l-vekil"⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Mânâsı: "Selâm üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurur: 'Fâciri (kötü işler yapan) uyar ki, hatasından uzak dursun."

⁴⁵⁹ Kur'an-ı Kerim 2:206 Diyanet meali: "Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman, gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır!"

⁴⁶⁰ Kur'an-ı Kerim 3:173 Diyanet meali: "...Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!"

Padişâh-ı heft iklîm Hân-ı Mahmud bilsün

Kulları ekser hıyânet kimse yok Hakk söylesün

Bâb-ı Hâmis Elviye Alay Begleri Beyânındadır

Eyâlet-i Bosna dört sancak yerdir. Yigirmi dört ma'zûl alay begi vardır. Her sancağın altışar tâlibi olub ve fi'l-asl kanûn-ı kadîm cümlemin a'zâmı ve umûr-ı sefere aşinâ-yı kâr-güzâr ve hurûb u kîtâlden ve cenk ü cidâlden habîr ü agâh, 'âkil u cesur [30a] ve dindâr, ehl-i meşveret olanlardan imtiyâz ve mîrlivâ meccânen nasb oluna gelmişken; bir müddettenberü gelen vüzerâ ehl ü erbâbı aramayub, her kangı sefih ü sefele ziyâde para virirse anı mîralay iderler. Hatta nicesi var on beş on altı yaşında tuysuz oğlanlara virdikleri katı çok ve her birisinden nice bin gurus rüşvet alurlar. Binâenaleyh anlar dahi derhâl paşaya virdikleri akçe'i sipah ve zu'amâ üzerine tevzî' ve salyâne ve iki kat ziyâdesiyle tahsîl iderler. Sipah dahi re'âyâ ve berâyâ fukarâsından aldıkları a'sâr ve rûsûma kanâ'at itmeyüb imdâd-ı seferîyye diyerek mebâliği tahsîlile 'abdu'llahı rencîde ü remîde idüb aslâ merhamet ü istimâlet ider kalmamışdır. Ve sefer zuhûrunda [30b] kuvvet ü kudret sâhiblerinden celb-i mâl ve senevî beş bin ve on bin düzer timâr ve ze'âmet erbâblarını seferden 'afv ve paralarını ahz ve nâ-kâdir çürük timârlı sipâh fukarâsına zor ittiklerinde anlar dahi “Niçün falân ve filân gitmez? 'Ale'l-'umûm gidelim!” dirlerse der-'akab tekdîr kaydına düşerler. Ve bu vechle ihtilâl-i 'askere bâ'is ve 'adem-i itâ'atlerine bâdî ve kadîm defterlerde olan timâr ve ze'âmet ashâbı üç binden mütecâviz ve müşterekleri beş altı bîn var iken; yirmi senedenberü düşmana karşı bayrakları altında ellışer nefer cem' olmak kabil olmayub, bu def'a Sırb zuhûrunda bayrağıyla yedişer nefer sipâh varmamışdır. Vâli-i memleket bilürken sükût ider. [31a] Zirâ taksîrâtın büyüğü kendüsündedir. Peşin alay beglerden para almamalı ve ehl ü erbâba virmeli; Allahu ta'âlâdan korkmalı. Kâle ['aleyhi's-selâm] “Men hâfe minnallahi ta'âlâ havvefellahi ta'âlâ minhü küllü şey'in ve men lemyehaf Allâhu ta'âlâ havvefahü Allâhu min külli şey'in.”⁴⁶¹ El-hadîs. Ve resm-i kadîm budur ki mâdem bir hıyânetleri zuhûr itmeyüb alay begler bilâ-mûcib 'azl olmamaktır. Şimdi ise her gelen vüzerâ ikişer üçer 'azl u nasb ve malların ahz ve bunlar ile kâr ve ticâret iderler. Ve bu sebebden ekser-i sipâh fukarası timârlarını nâ-çâr u 'acizlerinden nâşî fûruht ve kasr-ı yed ve taşkın timarlu

⁴⁶¹ Mânâsı: Selam üzerine olan (Allah'ın peygamberi) şöyle buyurur: “‘Her kim Allah'tan korkarsa (hürmet eder ve sakınırsa), Allah da her şeyin o kimseden korkmasını sağlar. Her kim Allah'tan korkmazsa, Allah da o kimsenin her şeyden korkmasını sağlar.’”

ma'mûr sipah ve zu'amâ iştirâ ve beşer onar kılıç bir iderek mal kuvvetiyle üzerlerine yaptırıp iki dirlik bir adama virilmek hilâf-ı kanûn iken [31b] el-yevm on ikişer dirlik bir adam üstündedir. Geçen sene tashîh-i berevâta bâ-emr-i 'âlî gelen devlet mübâşiri ve Bosna vâlisi İbrahim Paşa ve defterdâr ve mukabeleci ve sâ'ir ehl-i rüşvet olanlar, sipah ve zu'amâ'ı ihzâr ve bu misillü töhmetlerini setr ü ihfâ ve 'alâ-hâle ibkâ eylemeleriçün hakk-ı sükût deyü bir kaç yüz kise akçelerin alub ve 'âkıbet-i semere-i tashîhleri zuhûra gelüb evvelkiden bed-ter ve sefere bayrakları altında yedişer nefere tenzîl iderler. Ve ba'zı sipah ve zu'amâ Bosna ricâline ve büyük yerlere müte'allik olmağla seferden mu'âf ve ba'zısı âher tarafa kendi çiftliklerine bâ-buyruldu me'zûn olub, hâlbuki beratlarında emr-i pâdişâhî bayrakları altında sefere eşmek şartıyla. Kim okur, kim dinler! Vâli-i memleket mukayyed değil; kim ne yapar! [32a] Kâle el-İmâmü's-Şâfî rahmetullahi "Şeyâ'ni şenî'ânî fi'l-islâmi er-rüşvetü ve's-şefâ'atü fi'l-ahkâmi."⁴⁶²

Hanedân-ı mülk-i Osman Hân-ı Mahmud denilsün

Kulları ekser hıyânet kimse yok Hakk söylesün

Bâb-ı Sâdis Cizyedârların Ahvâli Beyânındadır

Eyâlet-i Bosna'da kâ'in cizyedârlar vâli tarafından cümle kazâları iltizâm idüb, her kazâyâ başka başka bî-rahm u bî-insâf tahsildârları irsâl ve her birisi kondığı re'âyâ hânelerinde envâ'-ı cevri ü zulm ve cebr ü kahr idüb, kefâf-ı mikdârı yiyüb içmekle 'adem-i kanâ'at ve nice israflara sülûk ve zebh-i ağnâm ve ahz-ı eşyâ' ve bulunmayan me'kûlatı ve Müslüman'a câ'iz olmayan meşrubâtı taleb ve darb u zûr ve habs u cefâdan başka [32b] sabî çocuklardan hatta bir yaşında henüz yürümeyi bilmeyen tıfıllardan hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâ'ir-i kanûn-ı münîf cizyeler ahzıyla gadr ü rencide idüb 'azîm-i zulm-ı sarîh iderler. Ve miskin re'âyâ kime feryâd eylesün? Yer yüzünde henüz vükelâda şer' ü kanûna râğbet ider yokdur. Bir kimse bir şeyi söylerse "Biz buna mal virdik bu mîrîdir kesri ü noksan terettüb eylemesün, aluruz." mahal-i iltizamlarına istinâd iderler. Bu vechle re'âyâ fukarâsı yedlerinde esir ü zebûn ve ba'zı zimmîlerde kesret-i evlâd ve elinde akçe yok; fakîrû'l-ahâlî bunca sıbyâna harac vormeli. Nâ-çâr bir gice bâ-cümle Sırbî tarafına firâr ider ve yerleri hâlî kaldıkda sâ'ir tekâlifi dahi kim virir? Sabîlerden cizye taleb idenler

⁴⁶² Mânâsı: "İmam Şafî, Allah'ın rahmeti üzerine olsun, şöyle buyurur: 'İslâm'da kötü görülen iki şey vardır: Rüşvet ve ahkâmda şefa'at."

babalarından almaz olurlar. **[33a]** Mal-ı mîrîye kim gadr itmiş olur? Ma'lûm bu def'a "Sırb logorlarında ellişer bin küffâr durur. Dört beş sene zarfında cizye virmemiş niçün almazsınız?" cizyedârlara hitâb olundukda, memâlik-i İslâmîyye'nin ma'mûriyyeti re'âyâ ile olduğunu henüz fehm idüb bilirler. "Lâ mülke illâ bi'r-ricâli ve lâ ricâl illâ bi'l-mâli ve lâ mâle illâ bi'l-'imâreti ve lâ 'imârete illâ bi'r-ra'yyeti ve lâ ra'yyete illâ bi'l-'adli ve'l-ihsâni ve's-siyâseti ve lâ 'adle illâ bi't-teslîmi'l-ûmûri ilâ ahliha."⁴⁶³ kaç bin yıl evvel buyrulmuşdur ve eyâlet-i Bosna re'âyâsı ez-kadîm mutî' ü münkâd cemî'-i zamanda anlar dahi küffâr ile muhârebe itmişlerdir. Fâtih-i Bosna merhûm Sultan Mehmed ve Sultan Murad hazretlerini dahi Kosova'da karşılayub cizye kabûl **[33b]** itmişlerdir. Ba'zısının hâlâ yedlerinde berâtları vardır. Nazar u merhâmet ve şefkât u istimâlet ider kimesne bulunmayub yohsa yine evvelkiden ziyâde mûtî' olurlardı. Şimdiki hâlde yedinde beş on beş hayvanı olsa andan büyük kabâhati olmaz zaleminin gözündedir. Ne 'ırları kaldı, ne malları kaldı, ne kanları kaldı icrâ ider yok. Bosna vâlisi İbrahim Paşa "Ben böyle buldum, böyle bırakırım neme gerek!" Kanda ehl-i Hakkı ve ehl-i 'ırzı duyarsa hakkından gelmeğe ezerler ve cân sa'y ider. "Kâlû innâ tetayyarnâ bikum le'in lem tentehû lenercumennekum ve leyemessenekum minnâ 'azâbun elîm."⁴⁶⁴ Bu kullarını Hakk söylediğimden bilâ-mûcib Limni cezâresine nefy **[34a]** ü iclâ itdirüb mûkız-ı fesâddır ve muzırr-ı 'ibâddır deyü envâ'-ı ifk ü iftirâ'ı isnâd eylemişdir ve havene-i merkûme dahi sükût iderler. Bâkî kalan ümmet-i Muhammed 'ale'l-'umûm işbu mahzar ve i'lâmı vâki'î üzere virdiler ve hâl-i 'acizânemizi mevlâ-yı müte'âlden gayrı bilür yokdur. Bu hengâm-ı seferde evlâd-ı sığârımızı ağlarken bî-nidâ düşman-ı dîn ağzında bırakub kaffe-i 'ibâdullahın inkisâr u bed-du'âlarına mazhar olmuşlardır. Bu kulları dahi sem'an ve tâ'atan mahal-i me'mura 'azîmet "Rabbenâ ahricnâ min hâzhi'l-kayreti'z-zâlimi ehluhâ vec'al lenâ ledunke nasîrâ"⁴⁶⁵ ilâye "ve kezâlike ce'alna likulli nebiyyin şeyâtîne'l- insi ve'l-cinni yûhî ba'duhum ilâ ba'dın **[34b]** zuhruf'el-kavli gurura ve lev şâ'e rabbuke mâ

⁴⁶³ Mânâsı: "Ricâl olmadan devlet olmaz, mal (para) olmadan ricâl olmaz, imaret (toprak ekilip biçilmesi) olmadan mal olmaz, reaya olmadan imaret olmaz; adalet, nezâket ve siyaset olmadan reaya olmaz ve adalet, devlet işlerini ehline vermeden var olamaz." Daire-i Adalet olarak adlandırılan kadim bir düsturdur.

⁴⁶⁴ Kur'an-ı Kerim 36:18 Diyanet meali: "Dediler ki: 'Şüphesiz biz sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık. Eğer vazgeçmezseniz, sizi mutlaka taşlarız ve bizim tarafımızdan size elem dolu bir azap dokunur.' "

⁴⁶⁵ Kur'an-ı Kerim 4:75 Diyanet meali: " 'Ey Rabbimiz! Bizleri halkı zalim olan şu memleketten çıkar, katından bize bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver' diye yalvarıp duran zayıf ve zavallı erkekler, kadınlar ve çocukların uğrunda savaşa çıkmıyorsunuz?"

fe'alûhu fezerhum ve mâ yefterûn"⁴⁶⁶ ilâye “ vallâhu ya'lemu'l-mufside min'el-muslih"⁴⁶⁷. Hâlâ eyâlet-i Bosna'da İstolçe kal'ası kapudanı Mustafa Beg ve karındaşı Hacı Mehmed Beg nâm gaddârân, yine liebin karındaşları Ali ve Ömer nâm eşkiyâ ile mîras gavgasıyla tarafeyn 'asker cem' idüb bir kaç senedenberü mukatele ve muhârebe ve kapudân-ı merkûmla karındaşı mezbûr Hacı Beg'in üzerine keşf olunan doksan beş kan-ı maktûlun vereseşi Bosna vâlisine teşekkî ve lede'l-ihzâr kırk beş kise ahz ve ilbâs-ı hil'at ve tahliye-i sebîl ve andan başka kal'a-ı merkûmede mevzû olan mühimmât-ı mîrî barut ve [35a] kumbara ve gayrı cümlesini telef ü izâ'at ve kasaba-ı mezbûre'i ve cevâmi' ü mesâcidi ve evkâf u mektepleri ve hanları hedm ü harâb itmişiken cerîme-i mezbûresine tama' ve hakkından gelmeyüb ve husûs-ı mezkûra bâ-emr-i 'âlî gelen mübâşir kulkethüdâsı Bekir Ağa ıslâh ve nizâma me'mûr iken, emr-i vâli ile ol dahi yirmi bin gurusların ahz ve 'alâ-hâlehüm fesâd üzere terk ve kezalik Bosna serhaddini ihtilâle viren Baybut nâm zâlim çendân katl-ı nüfûs ve hetk-i a'râz ve gasb-ı emvâl itmişiken, anı dahi yanına getürdüb kırk beş kisesini ahz ve tahliye-i sebîl ve kezalik Derbend kal'asına kapanub tahassun iden nâ'ib İbrahim Efendi nice [35b] hurûb u kıtâl ve cenk ü cidâl ve halefî olan nâ'ibi tard ve bâğıyâne hareket idüb üzerine mîr-i mîrân Süleyman Paşa ta'yîn olundukda derdest olmuşiken, sekiz bin gurusunu ahz ve tahliye-i sebîl ve kezalik Çelebipazar ve Gaçka ve Banaluka kazâların ahâli fukarâsı mütesellimlerinden ve a'yânlarından 'azîm-i teşekkî ve tazallüm-i hâl itmişler iken, anlardan dahi ahz-ı emvâl ve yine yerlerinde ibkâ ve dahi bed-ter zulm u ta'addîye ruhsat ve re'âyâ fukarası nâ-çâr darü'l-harbe nakl u firâr ve terk-i evtân ve Yenipazar kasabasında iki nefer mîr-i mîrân tûl-ı zamandanberü mütesellimlik husûsiçün kaza-yı mezbûrî perişân ve her birisine vüzerâyâ zam [36a] ve ziyade ile 'ubudiyyet vire vire fukarâda tâkat kalmayub, geçen senedenberü İbrahim Paşa'ya nice def'a teşekkî ve Arnavud etbâ'larından izhâr-ı 'aciz ve 'azlleri iltimâs eylediklerinde berây-ı rüşvet ü hâtır 'alâ-hâlehüm terk ü ibkâ ve re'âyâ merhamet ü istimâletden me'yûs olunca nâ-çâr Sırb keferesine teba'iyyet ve kazâ-yı mezbûr bi'l-küllîyye harab u mu'attal ve mevrû'ât u mahrûsât telef ve yalnız kazâ-yı mezbûrda on beş bin nefer zımmî var iken el-hâletü hazihi nev'-i benî ademden ferd-i vâhid yokdır. Sâ'ir sekiz kazâ dahi böyledir. Giden ulaklar beşer altışar konaklık yere

⁴⁶⁶ Kur'anı Kerim 6:112 Diyanet meali: “İşte böylece biz her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar. Rabbin dileseydi, bunu yapamazlardı. O hâlde, onları iftiralarıyla baş başa bırak.”

⁴⁶⁷ Kur'an-ı Kerim 2:220 Diyanet meali: “Allah, bozguncuyu yapıcı olandan ayırır.”

komur bargîrleri sürerler. Menzilhâneler serâser mu'attal u ma'dûm ve [36b] ve Bosna'da Hersenk sancağında medîne-i Mostar'da ocak hasekisi Dadıoğlu Ali Ağa nâm zorba mütegalibeden olub; 'asâkire mâlik, yaramaz ve eşkiyâ'ı dâ'imâ yanında cem' ve izhâr-ı 'adem-i itâ'at ve vâcibü'l-ezâlar iken, Bosna vâlisi kendüsüne iltifât ü nevâziş ve tevzî' eylediği mübâyâ'a bedelîyyesinden hazz-ı nefsiçün kat kat dahi zam ve ziyâde tevzî' ve cebren ve kahran senevî nice yüz kise cem' ü tahsîl ve ol havâli re'âyâsı dahi zulmüne tâkat getüremeyüb akreb-i civârları olan Françe keferesine ve Karadağ 'usâtına firar ü terk-i evtân ve ba'zı re'âyâ zu'afâsı yüce tenhâ tağlara kaçub bakalım neye münce olur. Silahsız çoluk çocuklarıyla muhtefî olmuşlar iken ba'zı çeteler bulub, derd-mend [37a] re'âyâ ağaç kabukların açlıktan yemişler iken cümle sübyânı esir ve kızları maktûl [ve bunları] Sırb kellesi ve Sırb esiri deyü tevâtür ve ba'zı derd-mendler hayyen ahz olunub, vaz'-ı zindan ve kimse etmek [ekmek] virmeüyüb açlıktan mahbûs iken helâk u telef ve 'iyâzen bi'llâhu ta'âlâ rû'esâmız mazhar-ı inkisâr olmamışlardır. Hâsıl-ı kelâm bir müddetdenberü eyâlet-i Bosna'da fukarâ u zu'afâyâ ve re'âyâ u berâyâyâ olan zulm u cevri ve gadr u cefâ bir vechle vasf olunmaz. Sırb keferesinin kuvvetinden ve ehl-i İslâm'ın za'af u mağlûbiyyetinden ma'lûmdır. Bir gidecek yer olsa, bi'l-cümle 'ulemâ u sulehâ ve kaffe-i ehl-i 'ırz nakl u hicret iderlerdiler. Fekeyf hâlü'l-ra'iiyyet sarhoş eşrafdan, târik-i [37b] salavat vâliden, câhil müftüden, rüşvetçi vücûhdan ne hâsıl rençberlerde çift sürecek öküz kalmamıştır. “Ve mâ 'aleynâ ile'l-belagu'l-mubîn.”⁴⁶⁸

Bu müşkül feth olurdu ehl-i hâle sorsalar

Hiç dayanmaz târik-i câh u cihâna sorsalar

Bâb-ı Sâbi' Evkâf Mütevellîlerin Beyânındadır

Her diyârda, hususan eyâlet-i Bosna'da evkâfa ri'âyet olunmayub; bir müddetdenberü ekserleri bi'l-cümle harâb u mu'attal ve mütevellî olanlar sâ'ir mürtezikalarla îrâd-ı vakfi ekl ü bel' ve hıdemât-ı lâzımelerin terk ve beher sene Bosna vâlileri tarafından mu'tâd üzere evkâf teftîşine buyrulduvarile adamlar gezüb [38a] geldükleri kazaya ba'de'l-feth ve'l-kırâ'at bilâ-teftîş birer mikdâr kazâyâ göre hidmet alub “Teftîş oldundu.” deyü bir kıt'a i'lâmıyla 'avdet ve mübâşiriyye ve harc-ı i'lâm ve me'ünet her ne virildiyse ziyâdesiyle kazâ masârifi defterine vaz' u idhâl ve fukarâ üzerine tevzî'. Medine-i Saray Bosna yüz minareli şehr-i mu'azzam iken, ba'zan sabah ezanı işidilmez; mü'ezzinler

⁴⁶⁸ Kur'an-ı Kerim 36:17 Diyanet meali: “Bize düşen ancak apaçık bir tebliğdir.”

minarelere çıkmaga üşenür, böyle de olabilür. Arar yok sorar yok; memlekete buyuranlar bayramda ancak câmi'ye gelürler. Ekser-i cihât anlarda [olup] târik-i hidmet[tir]. Kendüleri bu misillü şe'â'ir-i İslâm'ın a'zamını terk ve ekser-i imâmet ve hitâbet ve kürsiyye ve dersiyye ve cemî'-i cihât-ı 'ilmiyye bu makûle **[38b]** nâ-ehl yedinde olub bir adam beşer, onar, on beşer cihet üzerine cem' idüb kimin haddi var kelâm söyleye? Elbette tekdîr olur! Medîne-i Saray'da kâ'in nekîb vekîli rüşvetle Edirne müderrisi olmuş Mustafa Nuri Efendi nâm câhil ve gaddâr üstünde hesabsız müte'addid cihetlerden başka, Hünkariyye Câmisinden imâmet ve hitâbeti ve senevî bin guruşdan mütecâviz düzer timarı ve nice nice vüzerâ virdiği in'âmâtı ve tevliyetleri ve anlara dahi kanâ'at itmeyüb, yedi 'aded yeniçeri esâmeleri [ve] hâlbuki yüz elli hâne çiftlikleri var. Anlara dahi kân'at itmeyüb nice eytâm u erâmilin arazisini dest-dirâz ve hilâf-ı emr ü kanûn **[39a]** gasb u zabt ve niceleri fuzûlî tasarruf. Hatta İbrahim Han oğullarının evkâfindan Bosna'da iki nehir arasında olan arazi-i mevkûfe'i "Benim çiftliklerimdir." deyü fuzûlen gasb u tasarruf ve bir kaç sene mukaddem husûs-ı merkûma bâ-fermân-ı 'âlî gelen mübâşire bir mikdâr fukarâdan hidmet aldırub dilediği gibi "Aslı yoktur." diyerekden hâkime i'lâm itdürüb ve 'alâ-hâlihi arazi-yi merkûme'i temellük ve diğr İsa Beg evkâfı zaviye-nişin olanlara meşrût olub iki kıt'a hatt-ı hümayûn var iken, Mustafa Nuri havene-i mezbûre ile ısgâ itdirmeyüb ahire hilâf-ı hutût-ı şerife evkâf-ı merkûme'i zabt ve ekl ü bel' **[39b]** ve mizâclarınca hâkim-i mürtekibe i'lâm ve kendüleri mahzar idüb şeyh-i zâviye-nişine gadr-ı küllî ve keزالik damadı olan medîne-i Saray müftüsü Seyyid Şakir Efendi nâm mürtekib câmi'-i merkûmda dersiyyeye merbût senevî bin guruşdan mütecâviz timarı zabt ve hidmet-i lâzımesini 'ömründe bir kere edâ itmeyüb, edâya dahi iktidârı olmamağla lâceram târik-i hidmet ve sâ'ir-i medreselerin müderrisleri 'ale'l-'umûm medrese otalarını suhtelere kirâ ile virüb, hanlar gibi para virmeyen giremez. Kütübhâneler dahi kapalı vazifesini alır; açub beklemezler. Bu misillü hilâf-ı şer'-i şerîfe ve mugâ'ir-i şart-ı vâkıfa fi'l-i şenî'a sevk ü cesâret iden müderrislerin te'dibi **[40a]** farîza-ı zimmet-i ulû'l-emr ve hiç bir gayr-ı zulm u ta'addî olmasa bu mertebe evkâfın harabına ve şurûtun 'adem-i ri'âyetine sa'y iden hâinlerin nehyi ve zecrinden tegâfûl ve 'adem-i takayyüd ve ma'âza'llahu ta'âlâ zevâl-i memlekete bâ'is ü bâdi olur mevâddandır. Sâlifü'l-beyân Bosna kuzâtın ve nüvvâbın kapu kethüdaları mezbûr Câbizade Ali Efendi'nin eyâlet-i Bosna kazâlarında yirmi belki dahi ziyâde cihât-ı 'ilmiyyesi üzerinde olub, vezâ'iflerini alır ve târik-i hidmet [eder] ve niceler bâb (...) idecek kadar kût-ı

yevmiyyeye mâlik değil. Hâlâ medîne-i Travnik müftüsü zümre-i kuzâtdan mûma ileyh Mehmed Cudi Efendi; hem sitte kadısı, hem Travnik müftüsü, hem **[40b]** Sîm-zâde Medresesi'nin müderrisi ve hem nice cevâmî' ü mesâcidin imâm u hatîbi ve mü'ezzini ve nice evkâfın mütevellîsi ve nâzırı, iki yüz bâb kendi emlâk u 'akârâtı ve nice çiftlikâtı var iken anlara dahi kan'ât itmeyüb nifâk u ta'addîsine 'ivaz, vüzerânın virdiği in'âmât hâsılı iki yüz bin guruşluk dünyalığı vâir iken yine a'yân-ı eyâlet olmağa heves ve kırk sekiz kazânın umûr u kapu kethüdâlığı yedinde olmagiçün, medîne-i Saray'dan makarr-ı vülât olan medine-i Travnik'e nakl-ı mekân ve ocaklu fûrûmâyelerine nice haseliklerin getürüb âher esâmeleri peydâ ve mevâcib-i 'askeriyeye gadr ve etrâf fukarâsını aldırub icrâ-yı nifâk ü nefsanîyet **[41a]** ve ta'lîm-i envâ'-ı zulm u fesâd ve dâ'ima ehl-i Hakk olanları tekdir ve medîne-i Saray'da vüzerâ mürûr itdikçe yüz mahallenin her birinde kadîmî 'asker nüzûliçün beglik konak hâneleri var iken, mürtekb-i mezbûr hasbe'l-galebe sâkin olduğu mahallesinin fukara konağını fuzulen gasb u temellük ve kendisi tarafından zimmîlere kira ile virüb kemâl-i tama'ından nâşi senevî yüz yirmi guruşa kat' ve paşalar gelüb iktizâ itdikçe, 'askeri çarşu hanlarına nüzûl ve han kirası her ne olursa ziyâdesiyle fukarâ üzerine deftere idhâl ve tevzî' ve ana nazaran sâ'ir mahallâtın başları "Fırsat budur! Müftü ider, biz niçün itmeyelim?" deyü konaklarını kimi kiraya virüb ve kimi gasb u temellük **[41b]** ve kimi yıkub bostan ve bakça [bahçe] ve ahûr yapub ve kimi kendi hânesini tevsî' ve konağı bi'l-küllîye ref' ve cümle masarîfâtı paşalar geldikçe hancıların yaftalarına idhâl ve fukarâ-yı ra'îyyet üzerine tahmîl ve bu vechle vezir konağı yirmi beş bin guruşa üç gicelığı resîde olub fukarâ ne vechle tâkat getüre? İbrahim Paşa'ya 'arzuhal olundukda ısgâ itmeyüb "Neme gerek!" diyor. Nefy ü iclâya ve katl u i'dâma müstahak olanlara samur kürkler ve hi'lat-ı fâhireler giydürür üşendığından çiftliklerin salyâneden mu'âf ider. Binaen 'aleyh bunlar dahi anın zulmünü setr ve 'adem-i diyânetini müşâhade ve ebedü'l-âbâd muktezâ-yı şer' ü kânun üzere **[42a]** hak aramaz. "Bizdendir!" deyü kesb-i emniyyet ve'l-hâsıl ma'âza'llahu ta'âlâ bir sene dahi böyle kalursa çaresi müşkül olur. 'Ulemâ sû'-i cümle fesâdâtın başı, haramı helâlden ziyâde severler. Rüşvet ve ziynet ü ihtişâm ve gümüş kablâ ve kaşıklar ve rahtlar ve kesmeler ve atlas ve harîr libaslar ve lehv ü lu'b ve şübh-i hamr u duhân ve terk-i salâvat u cemâ'at ve irtikâb-ı cemî'-i muharremât u menhiyyât ve isrâfât u mekrûhât anlardadır. Câhillere ve 'avâm-ı nâsa men'e dâ'ir bir kelâm söylense: "Biz 'ulemâ efendiler de görürüz!" deyü

cevâb iderler. Sadaka resûlallah fîmâkâl “Lev fesed’l-‘ulemâ’ü lev fesed’el-‘alemu.”⁴⁶⁹
el-hadîs nazm

Fesâd-ı kebîr ‘âlim-i mütehettik

Ve ekber-i minhü [42b] câhil-i mütenessik

Yüz yirmi dört bin peygamber ‘aleyhimü’s-salavat ve’s-selâm kıbel-i Hakk’dan emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker için ba’s u irsâl olunmuşdur ve anlardan sonra "El ‘ulemâ verasetü’l-enbiyâ" [Hadis] hadîs-i şerîfde buyurulmuşiken, ‘indü’l-vükelâ memnû’ ve yasag ve idenler tekdîr olunub dâr u diyârından ve ‘ayâl u evlâdlarından dûr ve mahcûr ve bu sebebdan envâ’-ı belıyyât zuhûru ve eyâlet-i Bosna’da etmek[ekmek] ve kıyyesi otuz beşer paraya ve tuz ve kıyyesi altışar paraya tâkat mı getirüyor? “Ve huve’l-kâhiru fevka ‘ibâdih.”⁴⁷⁰ Din ü devlet hâyinleri dârü’l-harbe zehâ’iri satdılar ve hâl böyle iken Françe’ye satarlar ve fukarâ derece-i helâka vardı.

[43a]

Rûh-ı devrân kalb-i ‘âlem Şâh Mahmud denilsün

Sadıkâne hâce yok kim hakkı gelsün söylesün

Bâb-ı Sâmin Kılâ’-i Bosna’da Olan Kapudânân Beyânındadır

Eyâlet-i Bosna’da otuz altı kapudân [var]dır. Her bir kapudânı birer kazâda ve kal’ada zâbitdir. Ehl-i İslâm ve re’âyâ cümlesi yedlerindedir ve beher sene mevâcibleri virülür ancak anlar dahi ihtîşâm u ziynete ve ‘unvân u nefsânıyyete düşüb ekseri beynlerinde gavga u nizâ’ eksik olmayub, re’âyâ fukarâsına zulm u ta’addîleri ber-kemâl. Osman Kapudâ’dan mâ’ada içlerinde re’âyâ-perver bulunmayub; kal’aları harab u mu’attal ve cebelhânelerin tahta puşîdeleri mürûr-ı zaman ile çürüyüb kullelerde [43b] olan mühimmat-ı mîrî ve barut-ı siyah fenâ-pezîr olub ve top ‘arabaları ve kundakları mahv u hâke yeksan ve toplar dize kadar çamurlar içinde, onda bir top istim’âle şâyân değil[dir]. Burç ve bedenler yıkık ve her biri eşed-i ihtiyaç ile ta’mir ü termîme muhtaç ve ba’zı yerleri kalîl-i masrafla yapılmak mümkün olub, memleket yedlerinde iken tegâfûl ü tekâsül eylemelerinden nâşi yapılmayub ‘azîm-i ‘özü kabahatleridir. Ma’âza’llahu ta’âlâ ‘ale’l-gaflet â’dâ-yı dîn dahi başka taraflardan hasbe’l-kurb ve’l-civâr zuhûr ve

⁴⁶⁹ Mânâsı: “Allah’ın resulü doğru söyledi: ‘Âlimler fesada uğrarsa âlem de fesada uğrar.’”

⁴⁷⁰ Kur’an-ı Kerim 6:18 Diyanet meali: “O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir.”

hücûm iderse bu tavr ile hâlleri diğergûn olacağı nümâyan ve mukaddem keşf-i kılâ'a bâ-emr-i 'âlî gelen mübâşirler re'ye'l-'ayn görüb cümlesini defter itmişken, Bosna vâlisi [44a] umûrdan itmeyüb bir ikisine mansıb içün: "Nemize gerek? Vilâyetim değildir. Lâzım ise kapudanlar ahâli ile yapsunlar." cevab iderler ve kapudanları senede birer kere getürdüb tecrîm iderler ve kürk giydirüb gönderirler. Hatta geçen sene Nevin kal'ası kapudan[ın]dan kırk beş kise akçe aldılar. Ol dahi varub doksan kise re'âyâ fukarâsının üzerine tevzî' ve "Bizden de aldılar." deyü cebren ve kahran tahsil [edip] her biri bu vechle virdiği cerâimi iki kat ile tahsîl iderler.

Kılıç ıslâh ider nâsı mutî' eyler ecnâsı
Olursa himmet-i şâhî bulunur anın icrâsı
[44b] Ehller geçeler posta beşâret irişür dosta
Sınâ'at gösterir üste temaşâ ile dünya'ı

Bâb-ı Tâsi' Yeniçeri Ocaklunun Beyânındadır

Medîne-i Saray Bosna halkı ekser ocaklu ehl-i sûk ve erbâb-ı ticâret olub, içlerinde kadîm seferlerden birer mikdâr serdengeçti agavâtı bulunub, gayr-ı ecnâs ve zümer yoğiken; bir müddetdenberü mezbûr Travnik müftüsü Çukacıoğlu Mehmed Cudi Efendi nâm müfsidin tergîb ve ifsâdıyla 'ırz ve nefsâniyetden nâşi kendi tarafısına ve ta'allukâtına İstanbul'dan bir nice hasekilıklar getürdüb ve kadîm agavâta [45a] tasdîr ü takdîm ve bir alay fûrûmayeler erbâb-ı umûr olub maslahat-ı memlekete karışmağla hükkâm u zubbât yanında nafizü'l-kelim oldukları müşâhade olundukda dahi katı çok erâzil ü esâfil mal kuvvetiyle bir takrib ocak emekdarlarındandır hânedândır diyerek nice yerlü neferâtı ve nice sipah ve nice zımmîler dönmeleri ve gayri ve oduncu ve etmekçi ve bakkal ve sâ'ir elli neferden mütecâviz birer hasekilık getürdüb âher esâmeleri peydâ ve serbest ve bâlâ nişîn-i meclis olduklarına nazaran ba'zı zî-kudret kimesneler dahi muhsın-ı tasaddur arzusuyla turnacılıkları getürdüb anlara dahi tasaddur ve gayriler hadika hasekilıklarını, âhirü'l-emr [45b] taşra kasabadan Srebreniçe â'yânı silahşorluk kapucı başılık getürdüb ve agavât-ı kadîme saff-ı ni'âlde kaldıkda nâ-çâr mahkûm-ı nefis ü hevâ olmalarıyla "Biz daha çok olalım ve bunlara galebe idelim!" deyü heves ve Sırb maddesi

zuhûr ideli dört beş sene zarfında her ehl ve nâ-ehl ve sefih ü sefil bayrakları aç aça altı yüzden mütecâviz aga ve bayrakdâr peyda ve ka'ide-i ocak ve kanûn-ı kadîm heyhat bi'l-küllîye metruk [oldu]! Saray yeniçeri zâbiti agaya her biri birer mikdâr akçe virmekle birer eyyâm çend neferle sefer virüb ve kâ'in hizmetleri makbûl ve serdengeçdi defterine kayd ve nice nefir-i 'âm ve köylü sekban ve bölükbaşı [46a] ve gönüllü sipah cümlesi serdengeçdi defterine idhâl olunub ve tashihlerine gelen kul kethüdâsı Ebu Bekir Ağa bi-tekrar her birisinden bir kaçır yaldız altını alub cümlesini icmâle vaz' u kabûl ve esâmelerin getirdüb güyâ aga ve 'alemdâr oldular! Hatta ba'zı çocuklar babalarıyla sefere gidüb, anlara dahi serdengeçdi esâmelerin getirdüb aga oldılar. Katı çoğu bayrak açmamış iken deftere girmiş ve para virmiş ve bunların bu derece teksîrine ba'is ü bâdî olan el-Hac Muradoğlu ser serdengeçtiyân Abdullah(?) Aga nâm hâ'in-i din ü devlet zorba mu'îni yirmi senedenberü i'dâmına emr-i 'âlî sâdır olub mal kuvvetiyle def itmişken, yine çekilmeyüb fesâddan hâlî değil. [46b] Mukaddemâ Belgrad eşkiyâsına ve dayılarına sırran ve 'alenen imdâd gönderüb ve badehu Sırb keferesinden havene-i merkûme ile müttefikan üç sene mukaddem külliyetlü rüşvet alub hiss-i hâllerine gizlü mahzar u i'lâm virüb ve badehu eğerçe pişman olub; amma ba'de-harab'il-'âlem ve işbu rabt u beyân olunan kesret-i vücûh u rü'esâ dururken fukarâ u zu'afâ mum ve yağ ve odun ve lahm ve kömür ve tuz ve tereke vesâ'ir 'azîzü'l-bey' olan eşyâ'ı ne mümkün aldılar; anlardan ashâb-ı hukûk alacak tahsîli ne mümkün! Hâkimü'l-vakt olanlar 'aleyhlerine hükm itmezler. Zâbitler habs u tahsîl eylemez. Meygedelerde meğer içinde [47a] bulunsalar zâbit kaldırmaz, "Ben ağa bayrakdarıyım!" deyü cevâb ider. Bayağı her biri birer zorba ve 'umûmen fukarâ u zu'afâ ve ehl-i 'ırz tüccâr, leyl ü nehâr bir ehl-i vukûf vezir-i sâhib-i nizâmı mevlâ-yı müte'âlden isterler. 'Ale'l-husûs 'ulûfeleri geldikde turnacı ve haseki ve serdengeçdi ve 'alemdârân ve kuzât ve müderrisîn ve anlara tâbi' ba'zı mekteb hâceleri seksen bir bin guruş mevâcibi ve beyt-i mâl-ı müslimîni beynlerinde taksîm idüb, her birisinde hesabsız esâmeler ve huddâmlar sorgıdan⁴⁷¹(?) bunca malı kaldırıp emanettir deyü isbât-ı cevır şart değil midir? Cümle mahlûlleri yağma eylediler, kimse aramaz. Henüz taksîm iden İstanbul'lu [47b] yazıcı Hüseyin Efendi nâm hilekâr u hâ'in-i dîn ü devlet, beher sorgıda yedişer bin guruş yalnız kendine beğenmez. Bi'l-cümle luyakânın⁴⁷²(?), erbâb-ı istihkâkdan neferâtın esâmelerini kat' ve kendülerine huddâm

⁴⁷¹ Metinde ”سرغیدن” şeklinde geçmektedir.

⁴⁷² Metinde ”لوقا” şeklinde geçmektedir.

deyü vaz' ve halâ merkûm baş ağa ve haseki Abdullah Ağa ve gayri külliyyetlü kaldıran takımdan birisi sefere gitmeyüb ve kendileri dahi turnacılar yirmişer ta'yîn ve hasekiler on beşer ve agavât-ı kadîme ve cedîde onar ve 'alemdârân beşer ta'yîn isterler ve alurlar. Neferât fukarâsı ta'yînsiz açlıktan helâk olurlar. Anlar ise resm-i kadîm ve kâ'ide-i ocak ararlar ve satarlar. Nice seferlerde gazâ itmiş ve mecrûh **[48a]** u mu'attal kalmış babayığitler esâmesiz durur. Saray 'ulûfesi hazîne-i hümayûna yüz yirmi bin gurusı üzerine hesâb virilür. Havâlât Bosna'ya gelince seksen bir bin gurusı iner. Şürû' olunca yetmiş bin gurusı iner. Taksîm olunca müstahakına resminin resmi gelmez. Sefere gelince nefîr-i 'âm isterler; hâlbuki eyâlet-i Bosna da on dokuz serdarlık yerdîr. Akall-ı kalîl yirmi bin yeniçeri ve otuz altı bin beratlı yerlû kulu neferâtı ve sipah u zu'amâ müşterekleriyle on binden mütecâvizdir ve dokuz mîr-i mîrân netice-i kelâm muvazzaf 'asker olmak üzere seksen binden mütecâvizdir. Böyle iken lede'l-iktizâ **[48b]** nefîr-i 'âmı ve köylü rençber fukarâsını hatta zimmîleri bile sefere kaldırırlar ve bu bahane ile soyarlar. Kâdir olanlardan celb-i mâl ve 'afv ve beş para 'ayâline nafaka bırakmağa kâdir olmayan fukarâ u zu'afâ'ı darb u zûrile sefere kaldırıub cebr iderler ve yine cemî'-i tekâlîfî fukarâdan isterler. Kâle 'aleyhi's-selâm "Küllüküm râ'in ve küllüküm mes'ûlun 'an ra'ıyyetihi."⁴⁷³ el-hadîs. Memâlik-i İslâmiyye'de fahşâ u münker ve bâgî vâkî' olduğu vakitte fi'l-hâl vüzerâ ve 'ulemâ üzerine vâcibdir ki anı sultana ihbâr ideler ve sultan üzerine dahi vâcibdir ki bilâ-ihmâl anın ref'ine tedârik eyliye. 'An Âişe radia'llahu anha **[49a]** ennehe kâlat "Kâla resûlallâh sallallâhu ta'âlâ 'aleyhi ve's-sellem izâ erâdu'llâhu bi emîn hayran ca'lelehu vezîrun sıdkun in nesiye zekarahu ve in zekera e'ânehu ve ize erâde gayru zalike ca'lelehu vezîru sû'in in nesiye lem yezkurhu ve in zekera lem yu'inhu el hadis ve kîle el-emînu mine'l-vüzerâ'i men yeshabü el-mülûke bi's-sıdkı fi'l-münâsahati ve'l-hâînü minhun men yeshabuhun bi'l-müdârâtı ve'l-müdânetihi".⁴⁷⁴

Cümle ahvâl-i Bosna minvâl-ı muharrer olub zerre kadar hilâf yokdur. Belki daha ziyâde fesâd üzeredir ve manzûr-ı meşhûdumuz olan Rumeli ve Anadolu ve İklîm-i Mısır ve pâre-i Şâm cümlesi biri birinden bed-ter **[49b]** fesâd u ihtilâl üzeredir ve cümlesine sebeb

⁴⁷³ Mânâsı: "Selam üzerine olan (Alalh'ın peygamberi) şöyle buyurur: 'Hepiniz çobansınız, hepiniz sürüden mesulsünüz.'"

⁴⁷⁴ Mânâsı: "Ayşe'nin , Allah ondan râzı olsun, aktardığı üzere selâm ve dua üzerine olan Allah'ın resulü şöyle söyledi: 'Allah bir emire hayır dilerse ona doğru bir vezir verir ki unuttuğunu hatırlatır, hatırladığında da yardımcı olur. Bununla beraber O hayır dilemezse emire kötü bir vezir verir ki unuttuğunda hatırlatmaz, hatırladığında da yardımcı olmaz.' Ve yine söylenildiği üzere 'Vezirlerden en güvenilir emirlere doğruluk üzerine nasihatte bulunup sohbet eden kimsedir. Vezirlerden hayin olanı ise emirlere dalkavukluk yapıp onları oyalan kimsedir.'"

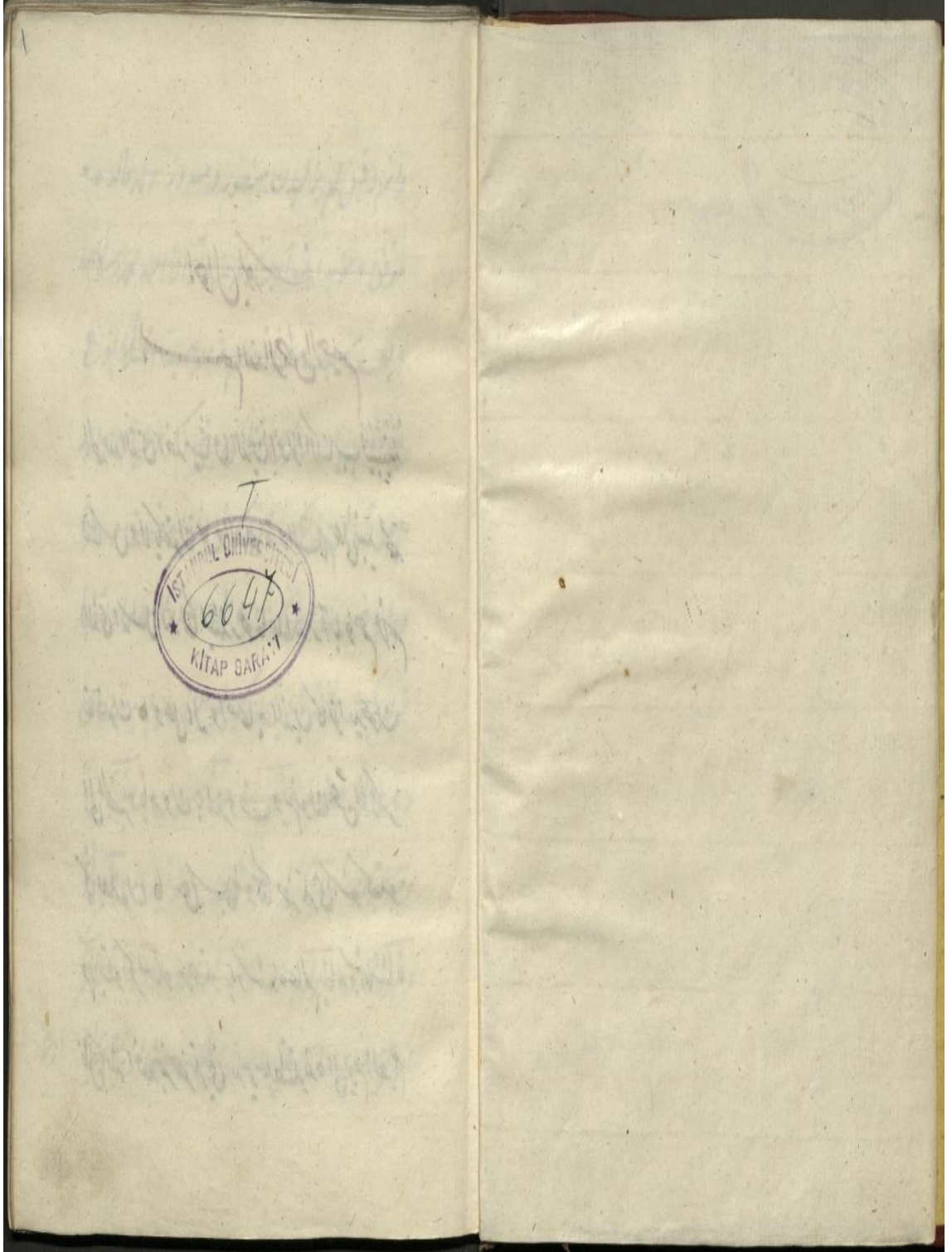
‘ulemânın fesâdıdır. Cümle memâlik-i İslamiyye ve kâffe-i milel, hatta Frengistân bunun üstündedir. Nemçe re’âyâsı ve Sırbılar bile çağırırlar: "Siz şerî’at satıcıları[sı]nı! Sizin kılıcınız kesmez!" Hatta Hameyn-i muhteremeyn fitnesinin cevabı bu imiş. Hemen bir çare itmelü ki bi-izni’llahu ta’âlâ ve bi-tevfikihi cemî’-i fiten ve kâffe-i düşman ve ‘âmmeyn-i bugât u ‘usât mücerred istimâ’ etmeleriyle el çekeler ve kulûb-ı a’dâyâ Hakk ta’âlâ hazretleri tarafından ru’b u havf düşe ve Hakk tebârek ü ta’âlâ kulundan râzı oldukda, cümle müşkülât müsahhar u müyesser olur. [50a] El-amân sümme el-amân şevketlü padişâhım kurtar kulunu tathîr eyle mülkünü! Ve lâ ‘udvane illâ ‘ale’z-zâlimin ve’l-hamdülillâhi rabbi’l-‘âlemin ve’s-selâmun ‘alâ seyyid’il-enbiyâ’i ve’l-mürselin Allâhümme erine’l-hakkan ve erzuknâ etbâ’ahu ve erine’l-bâtılın ve erzuknâ ictinâbehu âmîn.⁴⁷⁵

Nazm

Mümkün değil ‘add eylemek her zümrede bî-hadd fesâd
Binde birin ancak didim korkutmağa muhtâc ‘ibâd
Şer’-i resûl ‘âciz değil bulur usûl, hâcet değil
Gayrı yola varanları kahr eyledi rabbü’l-‘ibâd

⁴⁷⁵ Mânâsı: “Düşmanlık ancak zâlimlere karşı vardır. Hamd âlemlerin rabbi Allah içindir. Selâm peygamberlerin ve resullerin efendisi üzerinedir. Allah’ım! Hakkı hak olarak göster, hakkı savunanlarla rızıklandır. Bâtılı bîhakk olarak göster, bîhakkıdan kaçınanla rızıklandır. Âmîn.”

EK: 2 AHVÂL-İ BOSNA METİN

احوال بوسنه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي اخذ ميثاق الذين اوتوا الكتاب لیسینه
للناس ولا یکنون • والصلوة والسلام علی نبی محمد
الذي ارسل الله لکامیندر قومًا ما اندر آباؤهم فهم
غافلون • وعلی آل واصحابه الذين کانوا یدعون
الی الخیر یأمرون بالمعروف وینہون عن المنکر
کما یعلمون • حتی سجدوا لکامیندری شوکنو
وہا بنو کرامنو مرحمنو بادشاه عالم بناد و شہنشاہ
ظہل الله انشد بخر خضر بنی سہر سلطنتہ الی یوم القیام

دائم وقبل لم یزلیدن منصور و مسرور و ہر حالہ •
موفق و مؤید الیہ آیین بکرہ لآلہ ان الله محمد رسول الله
وبعد سبب فساد عالم و موجب اخلاک نوع
بنی آدم بیان و طریق نظامی دخی ذکر و حجاب اولو
از جملہ آیات بوسنه ده کائن فقر و ضعف و رعایا
وہر بابا خصوصاً اہل سنت والجماعت اولیٰ صلی و اتقیا
قولہ نیک خونا ظالمیندن کینر لو التماسد بیدر سہای
دیار اولیٰ قضایہ و نواب و مدرسین و مفتیین
و میہنیران و امراء و لوا و اوقاف متولیدری و خبرداران
و قیودان و برلو بان و سہار و زعماء و اوجا قلو و غلامان
احوال و فدری علی ما ہوا الواقع ہر مقدار بیان و بیان احوال

فولک و از قبل لهم الماف وافی الارض قالوا انما
 نحن مصلحون الا انهم هم المفسدون ولكن لا بشیء
باب اول فضاة و نواب بیانده در
 بوند علی العموم جهال به انصاف بکنده بری اهل و
 ارباب اولیوب کیمی رشوت و کیمی شفاعت و کیمی
 قبول ده خدمت بر کونه جویده فضاة قید اولیوب
 اکثره بی قانون و دیواندن و رسوم و امنی ندن بجهت
 هر بری دبارنده نافذ الکلم اوله جم جو افی ابله افراز ربه
 و امثال و اقزانه بین الاکام تصدرو و تقدم ابله
 هوکیدا و اون ابله بش کینه ظفرنده یوز بلای طفا
 قضائی قطع والدن کیم لو مناصب آبا قله ربه کنوراه رک

بعضیدی و بعضیدی تکمیل طریق مع هذا دیوان بارسی
 جیب و فنی جوئی اکثر فضاة اولوب حاکم الکلی
 هر کورس دکلدر و مقضای جهالتی الکله افکار
 ایدوب بر بو طریق شمیه قدر کیم یوز و کیم ایلکوز
 کیمه افیه و برکت بو مقوله رشید و رشیداری
 بلاد اولوب فرق کینه دینه و در کس او قوش و
 او قوش علماء دینه و صلیا اهل یقینه مجلس رنده
 اغراض در یوب آنز غالب و اهل حق مغلوب و هر بری
 رشوت قبولین آجوب احتشام و زینت و عنوان و
 نف نینه و رشوب فساد رینه و طراب مکنه جان
 بفار بر احد قلمشدر **قال علیه السلام لعن الله الرشی و الرشی**

وقوله لک فیما تقضهم میثاقهم لغناهم وجعلنا قلوبهم
فاسدة الآية ومن یلعن الله فلعن جدله نصیراً
نظم جیداً فیضا سید بمقوله ملعون حق اولئکه
بولند فکری امورم نصرت وظفر بنی ماسول اوله
وجمع بلاد روم ایل وانا طوله وعبسنان ناهلک
فساده واروب اما آیالت بولکند جلدن زیاده
ودیارم اولعلک علی مای علی تفصیل اوزن ضروری
بیانه تخصیص قلندی آیالت بولکند فرق سکن
قضا بر در ایکنده بر لو اوله رفایسبوزان منجاور
قضا و نواب و مدرسین هر برسی مضب و
نیات استر بر نیاتک اون لشن و بکمر طالبی لک

فقیسی زیاده آرنور سه ملنم نزلت اکا و بر
اهل دار باب و عالم و رنذار متقی و بر صبر کار
مقبول اولوب ابا بل عدوک ولو کان اخوک
قضیه کنه ماصدق جمله تحقیقه اظهار عداوت
ولا هم قلوب علما دین مبین جروح و شکله و فنی
فا تحذیر و طریقه بولنسان علما عاملین محروم و نابوک
و طریقه این ترک و فرخت و اختط ناسی قطع
و عزلت و جهله مرقوم بالکلیه عبار الله علیه و
مالک استر بر بافساده واروب اطرای احکام
شیخ الله عند لنده بالکلیه منتر وک و حاکم شم
حک کان لازمه حالکن لکن رکدر جمیع عالمه فرق

ضال و مذاهب باطله ظهور و اعتقادات فاسده

یائنده اهل سنت و الجماعت مخفی و مستور ^{قوی} ان الله

یا مکرّم ان تآدوا الامانات الی اهلها بکندن دین

حقه عدم امتثال کن ناشی ممالک استمیه به عظیم علی

واقع او مشر قال علیه السلام من قد انساناً عملاً و فی

رعبه من هو اولی به منه فقد خان الله و رسوله و جماعه

المسلمین حدیث شریفی انقضت کفر و کلا حان

و کتب فقهیه صحیح و مفتی به اولی و اذا اخذ القضاء

بالشوة لا یصیر قاضیاً ولا یفقد قضاءه **و** فساد

چنانچه مکرر نشست ابیدی از هر من الشمس و ماله

من انصار الایه و علی الیک الا القوم الظالمون الایه

و زمان قبیل طر فنده او تیز غوشی نیات اوجوره

و اوجور غوشی نیات یک اوجوره جیب بالک

ایالت بوسه کنوی نیم بویک نیات انجیر و بر

البته مار قوم نفا و ضعفان خواه و نا خواه جبر و ظلم

الینوب فو کنفی الی اولی شریعت محمدیه و لاله و بر

اولی اصل منصب صاحبی اولی بر الای اتباع و جهل

المرئان الی غوشه الیک نیاتی بوزه و بوز الیک

زیاده به فرخت و بود و جمع مال و حاکم سلطان محمد

حافظ یک سر سنده بوسه کنوی کار زاده علی افندی

و کجیم حانده زمره کسبیدن بایک و بر و نازک

خدیج کفر محمد یک نام واجب التادیب شخصه

اول بدی بیدنه و آبالت بوسنه نک قرق کز قرق
 برکت نیابندین و بوده کرکی است ببوله التزم التوب
 بوسنه قضاته اعطای و اسرار و احکام منع الله تجارت
 والدن الم فرخت اوله رف در دخی و شعی الله آخنی
 ضبط اوله نور و مزبور قیو کنده الیه بری بوسیدن بکوت
 قیو له مغلق و منور در اوله قریه است بناد و مغور
 ف اندکوره منجاسه و اندن بشفه مع قندیه کان کلمه
 اسرار اوله رف بر آلی نایا کس نه راه الدن منصبی
 بابوب ربه برین ترغیع و انچه برین اخذ و به بر و انچه
 شریف بیت بازاری کبی مع من بزید الیه بیع و شرف
 و آبالت مذکوره به و بر دکلم ظلم و فدی و قهر و انچه

بیای دو شمن و برکت در اعدا و برین احیاناً کلمه بولیم
 علی الدوام اخذ اموال الیه خراب مملکت مهر سنین مذکور
 طرفه نهیم یک نایا دکتوب و التوب صانول
 و جامع مالک عثمانیه بیکنده بر اصل منصب معی
 ضبط اینتر جمله نیابندن تجارت و مغضای
 وقت و زمان بر ماضیه بی تمام جیف در حال اول
 نایا عزرا و اشغفی آنک بر به نصب و علی ای حال
 خیراً و شرفاً ماضیه رجعت امر بولیم اولیعی لابد بهر حال
 فقر و ضعفایه ظلم و تعدی و جور و جفا و زور و پروا
 اوله مقرر در و دیقه الله اوله رحمت کس و عباد الله
 نهیم تحمل الیه و اکثر نواب زمانه مجلس شریعه و انشاء

در اندک حکم شیخ ایچون بازار بیار ایکن بن بونیانه شود
 ماهیه و بر شیم بوندن آشاغ اولم آتلی آتیده ییم جو حکم
 شیخ اللهی جانناز کبی فرخت و محمد کرک کتابه و فخرانی
 میاخیل اولوب در بند میاخیلندن است و بر فقیر و سبک
 بر شیم سوبه جت اولور که در حال هزار انک و انکه ال
 و ترو و کس نادیده سوء حالنی اظم ظالمین اولم و وزیر
 اعلم باخو دینم لو بوسه اید آنها اولم جانم منت حکم
 انکسیدر جم اول در دمنده بیچاره فو انکسیدر جم و
 نکر و نایب مرقوم صد هزار عافین فیویه غدر
 بو قدر سعی ایدر آلور و آلبور مصطفی از بکا ایش
 کذا رکنه در جه باندن ده اعتبار بوسه کسیدر در و اگر

و اگر مستبدین اولوب اولم فخر متشیخ اولور که و فخرانی هم امکان
 حفظ و صیانت ایدر که لابد و زرا کند و کند اعتبار
 اینمیب باطیع بعض و عداوت ایدر که و بهر حال انواع
 حید و خدو اید باخلاف آنها نفی و نکر برینه سعی و کشتا
 ایدر که بناء علیه متشیخ نواب قلمیب فاند بر و اگر
 ترک و فرخت و فقر و فاقه اید اعتبار کوشه صبر و
 قناعت و الحانه بنده کنت و کذا ایدن نواب و
 فضاة حضورنده اجوی شیخ و احقاق حق ممکن اولمیب
 بیکده بر کتاب آجمر آجیه و ادق و اقی بلنم اوقه هنی
 عمل ایلمه المبینی علی الفکده فاسد فخر کسیدر ترازوی
 ارشاد فنی طرفه آغز کلور که انکسیدر حکم و عدل ایدر که

مال ایشان عند زنده غنیمت کبیر و لانا کلا اموالکم
بنیمم بالباطل و ندلو بها الی الکام لنا کلا و یقامن
اموال الناس بالاثم و انتم تعلمون امر حق عدم اعط
و نهیدن عدم اجتناب و مطوع غنیمت و جهالت
انجیده لا یعقل و بمقوله قضاه و نوابک تحت حکومت
اولا رعایا و بر با فقری ناچار و به در ما ترک او طاعت
دار الحزم فرار بتمیزی آبات بکند دن اولوی اوز
ذکور و انانیدن رعایا فقر کنند ابراهیم بک کلید
بر بختی که طر فنده یوز بیکدن تجاوز ضرب کفره ی طر فنده
فرار و نظر مکان ایستاد و دین و دوله اخایت و
کفار خاک ره اعانت و تقویت کبیدن نشئت اید که

۱
معلوم امر بالمعروف و نهی عن المنکر ایندین علمای
وصلی اهل یقین ظلم عند زنده مجنون و موقوفه و
ف و مضر جند در هر جمله ی اوز زنده غنیمت
خلاف انها ایتم البته نکند بر اید روزمانه ده حق
کلام و حدیث و قرآن حکمنی بک عند الامر عظیم
عز و قیامت اولوب شریعت محمدیه دن دنیا
و خافیه ها ده زیاده عزیز و معتبر بر سنده یوخین
فی زماننا و کلا عند زنده آندن زیاده رذیل و مبتذل
بر سنده یوفد مصر فلاحی آنا طار نور کلای آرنور
چینه فلاحی بانه رومی زلزل بکند بولندری روم ای
جنا فلاحی و کبار اتباع علی بک ترک خدمت افراده

مراحمی است بولک اصنافی جمعی بجزیه قضایه
 معلوم بالکثر و کم البی قلمده اولی اونی بیک
 قاضیان بیجا و زو که ملک انما طار و معر قلمده جن
 نجه نجه بیک هر به منصب پوزرق ضیدان زیاده هر
 خراب عالم و رف رفیع بنی آدم اولی بمر **قال**
علیه السلام لو فسد العلماء لفسد العالم **وقال**
علیه السلام اذا فسد طایفان من امتی
 فسد الناس کلهم العلماء والامراء و اذا صلحت
 طایفتان من امتی صلح الناس کلهم العلماء والامراء
 احب **قال ابو نواس** الفقه لا یکان دون یفقهون
حدثنا الآیه حاصل جمله فک بک علماء و در

مدت و افره دین و علما، دین و فضل عالمین بکماله الله
 هر د بارده مغلوب و مقهور و بی اعتبار و مغرور و غوطه
 شریعت مغرور حالا مدینه برای بوسه ده کان رئیس
 علما رسوم و انشرف قضایه رشوند سینه دین سینه
 بوسه ده و د بارده و مده شفاوت و ارنکات اید
 معروف و مشهور اولی خیری زاده محمد سعید اخذی
 نام ضال و مضل قزویشی سینه دین و آیات بوسه
 قضایه کار و تجارت و نیابتی در سینه دین
 کتور و فکات فکات ضم فکات البی نواسه و فکات
 و اولی کتاب البی جمع فکات و ان و کسور اولی بیک
 غرضی ابو و احوالک و عقارات بیدار اولی

نهی و اجابت یا موافقت هیچ برین اطاعت انتم نیست کمی
فرار و کمی مال فواید رفع و درت بشن دفعه فرو یک
غرض شدن میافزاید اختلاف برین و بروب محله حرکت انتم
ایکته و بعد کسری کمی نظم در بارکت زبید بیدل و یکجهت
انفاق و اتحاد و میل و نهایت درام شارب الخضر انفع
مشربین و در کتاب و فرائض و واجبات ترک
و فقر و ان و کسری اولی و جافله و دهده و دهده
کنند و در یکصد فرب و بیست و سه و دهده و دهده
بیکه انرا فی الملوک جمله دن بیکه بالای محاضرم
ابنه امیر و صفا و وجه و ارکان بویله اوله و دهده و دهده
فوز و طهر و عین و نضر و موافقت و دهده و دهده

اوزر و غری بازه و غری سولیه بوسنه و البلیو کندونه
 و بر و کوی انعامان کنونی اوج یک غریب ان منی اوز
 بجز و متفق اولان چون مدار اید و ک سلف بزی کبی
 بزی هر خفا اید و ب ظلمه دن نشانی ایدیه غرا اولدیم
 چهار عات خاطر اید و اعلی الکشتراک آیات قضایه
 بسن سنه ایزه و هر که ضرب سفری اید یک بد میایم
 و بر ک اون طغوز بیک یوک بلاخر مان کافدا
 آریه و کرم توزیع و صالیه و هر یوک بوزرا و قده و هر وقت
 اکثر فضایل را به به بوزوب نقد اید اولان الکسیر
 باره به تحصیل و بالکوز بروفتی بیک بوزرق کیم اید
 و بسن سنه ظفره عرب ماهی ظهور اید و اید و اید

بهانه اید بیدیه قدر آتی دفعه توزیع اولنوب ع کرده بلی
 و بلیت در کیدن ع کندن انمکید اداره اولنوب
 فرق کونده آتی بر کوزه نقین بوزین کوزوب
 و البلیک اوزونه اید تمام اوزر ک خنده دفعه
 اوزوب علم خراب و فقه الی اهلک و بر ک اید
 قوله **کلی ان بعد الظالمون بعضهم بعضا ان**
غریه الایه و آندن لیسف و الی س بی و قنده سکر
 بیک باندور و قور و طوبیک و مصروف اید
 بدیه ارنج بوز بیک غرضی بلا موجب فقر اید توزیع
 و تحصیل و جا بوسنه دفعه واری خان دین و اید
 و ظالم فقر اید عین البشر بیک نام غدار بوسنه و البلیک

متفقاً اخذ اموال فقرا و اهل ظلم و غصب و کینه و رینه
 معین اولاً خانزادین مفتی جوقه جی اوغلی محمد علی
 و میر میر اندین سلیمان بن و میر میر خیزی زاده و کوچکی
 زاده اثرف محمد افند و تقیب و کیمی اورند و
 شریف زاده و علی افند و میرای مفتی کیم
 سن کر افند و بر و سه کیم جوقه جی اوغلی محمد علی
 افندی و میر اغوات سرانکیم حاجی میر اوغلی عبدی
 آغا و طرناجی زنج اوغلی حاجی صالح آغا و خصلی
 حاجی بکنش اوغلی عبد الله آغا و کیم بن بکنش
 کما قدیم بلخ از نو و برادران شیخ زاده محمد سعید افندی
 نام کیم زاده و برادر بزرگ خانزاد اولوب باجمه

ظلم و غصب و ف و اوغلی و نور بقا و نکاحی
 و زویرات و اخراجات و مالایطاف و حسن
 فقر او زاده محمد بن بوندرک رای و مشور و نرید
 اولوب میری و البدری پانده مقبول و سمور و قلم
 کور کیم کیم کندی خصلی کیم آغا و میر صالحان
 معاف و میر بکنش و تقیب و تقیب و طرناجی
 بای و رینه و رینه و امور بن کیم کیم کیم رویت
 انکیم کیم و رینه و رینه و رینه کیم کیم کیم
 بکنش و بکنش اولوب اصل بکنش کیم و کیم
 کیم کیم معین و اهل حق و این و کیم علی العلماء
 ان بکنش و بکنش و بکنش کیم کیم کیم کیم

واللائكة والجن والناس اجمعين قال الله تعالى ان
 الذين يمشون ما اتوا من البينات والهدى من
 بعد ما ينزل الله لك اولئك بلغهم الله وبلغهم
 الاخرون الآية وقال ابو هريرة رضي الله عنه
 لو ان آية في كتاب الله كانت كالحجارة او كالحل
 هذا الآية بودند چه معانی است که درجه انوار و روشنایی
 هم برای بزرگتر قلعه است که تغییر به دیگر
 با هر که آیت است فضا از این درخت رفته به این قلعه
 توزیع او سبب مرقوم دفتر دار الشریک خلیل
 است که این آثار و قلعه با کمال است تا تمام نفس
 و خواب و فرد و امور بنویسد **هم دیگر**

بگویند از هر رنده عی کر فقه تفسیرات خصوصاً
 گفت و گو و شنبه قدر توزیع اولیای یوز فرق است
 بگویند منی و ذی اجناس ذخیره به یکدیگر نه اولی
 و دولت علیه تعیین اید برای فرق است که آید و
 بقدر آن نه اولی بنویس ابراهیم است دفتر دار
 و همین دین فرقت اید که سوال اید که رنده قلعه
 مرقوم و الی من رانده اید خوف تبعاً که از حد و حد
 افراست که فایده این بگویند قلعه علم من از و رن
 و طوله بالا و طوله از و یابو و سمر بر نیم و کوک
 و برای قلعه رنده در الانفا انبار رده موضع اولی
 که سماندین جیغوب میباشد برین درج و تلف

و قلند ای زخاوندن بکشتن برغوب معارضه کنگارمن
 دین ظهور و هجوم ابد رسد هیچ بر بسته بر کون دایان
 قدر زخاوندیست قلمب و بوم ملوک طائفه مرقوم نک
 سود عمر کاندید قرب و جوار فر اولی بلوغ اقلانی
 اولوز ایکی سنه و درت عدد منین و مستحکم قلعه که
 بلوغ و سحر و کور دین و او ترک و طعنه بری بر عیال
 هر تا قلمب اسیر و گرفتار و او ترک و طعنه ایکی سنه
 مقدم خون مرقوم املاد اینه و محبوب اهلینک قانو
 محض زین سینه و اخف و نصیب عام عیالین من و رف
 و قلعه مرقوم ده محصور اولی اهل اسودن آجلق
 اولوز ز کور و انا نکلن بیک جانک ز باره

و نصف و قلعه همه مالک کفار بر غوب رای الیر
 و کنگارمن نولی بعض الظالمین بعضاً بما کانوا
 بیکسبون آینه کریم نک ماصد قلم بوندن حید
 ما مقدم نفس بر سنه آبا لکدن یکنی بازار و سنج
 و یکنی وارن و پرده بول و سر برنج و بلینه و برجه
 و آق ارون قضا در خراب و برین و رعایا
 حرب طرقة ناجار و باغ و زره ظلمدن فرار و تبعیت
 و درون بکسده ده قلعه رعایا خون مرقوم نک
 آغ و کمالیف و صایانه لرینه بر وجه طاق کتور بوی
 بو خال اوزن و بر ایام قانورس اندر خوار
 ایدر جملگی ظاهر و باهر ناسلرینه ماصیه لرینی تمام قلم

رعاً و زینہ نوزیع و تحصیل اینکده اهل اسلم رنجبرای
 کویدی برخطب هزاره قیدید و کندک رعایا رنجبرای
 بقیه فلک خیفترین برخطب ظلمدن هزاره قیدید و کمی
 دولک و کیم کورچی و کیم خیم صناعه کیم دیر و برای
 خال و معطر قالب کانی بی کیم در بر و بعضی رعایا
 سمنی کمنه فره طاهر و وندیکه و خراجیه و صریح
 قرار و نزل اوکار ابدید و کندک هزاره قضا اشد
 اولک اهل اسلم فقره یکندری رشی منوره عندنه
 معسره اولک قدرندن بدرنده اولک امام ارا النوب
 به مدار و مکش فلهله آفاق عالم بر یک اولوب
 و اهل صنایع و ارباب تجارت اولکده هلی نخر اولک

کساد عارض اولوب و حکیمه الله لک بدی کنه دین
 نمره ظلم و فدا اولک خط و غدار دیر بکنه بکنه اولک
 اکثر حوب و ضرب قادر اولک دله قانو یکندر دیر
 غنبدین اختیار و روم ابدید و انا طوبیه و صریح
 دغلیوب و ع کر بکنه به عظیم قلمت و نقصان
 نوب ابدیدکی ظاهر و آشکار و معارض الله لک بکنه
 بو نمره باقی قاندر هر یک اولک کرک بیج بر حد
 آزار بوق صور بوق جمله غفلت نرا بکنه
 لا یعقل و انواع زینت و احتشاه خطوب خطوط
 نف بکنه اجماع مذاقه و لم بود و لوبه و اخذ ثلثه
 مستل ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیر و اما با نفسهم

بادشاه هفت اقلیم خان محمد دینسون
قولدری اکثه خیانت کیمه یوقای کولسون

بر طبیب حاذق اکثه و به حکمت علاج
یوش کندی هب رعیت قدی و بر جراح

واعلموا ان النفع المنفقین

باب ثانی مفسرک بیانده در اکثه بلادک

خصوصاً سند بک دیار بکر نک مفسیری جاہل

و نااہل آیالت مرقوم چون دورت مفسیدن

امتنان و استحقاق ابرہج برسی مفسی اولوب

جمله قضاء بوزم سی فقط ایکی کند مدرسون

خصمه اولد فی استعدا و استحقاقی زمانہ کورنما

آنکھ مقهور و مغلوب قصوری معین ظلم اولمغله بر تقویت

با خلف انہا عرض حکم ابرہجی اولوب خصوصاً سرائی بکند

مولوت آب روی جملہ آیالت کرسی ملکات نہر معظم

و ایچده یوزم جراح و کس جدد و اریکن حاکم مفسیری

بر نف جاہل قضاء بوزم سی مدرسون مفسرک بیانده

او قومش امتحان کورمشن ظالم و غدارم تائب

طعکار بر رحم و به انصاف حکم کاتبفندن حقیقه

معین ظلمه عدو علما دین معین سید کرافندی

سمکارقابن آناء ادر نہ مدرسی سرائی نقیب و کسلی

کان اعجاب ملکات نریف زاده مفسرک نور افندی استیلا

شفاعت و التماسیل و کافوریک حاکم عرشد مفسی اولد نہر

به نه قدر از کتب عریضه فوت و قدر از بوی خوشی که
 کنایه بدین فتوی و بوی و بر قطعه ای بر باله زده و بعضی
 او چه بهتر باله زده و ما هم به قدر به مال که هر چه بوی زیاده
 و این که خوش شدن آن خور و بویوب جانبا زکی که کوه
 که کوه با زار و عباد الله به ستم و آزار و انواع غدر و
 و فقر که کند و کند و فتور المعنی که اولیوس به کینه
 حقوق به کسیدن ابطال اولیوس ترک و فرغت
 ایدر رو کند و به متعلق اولیوس که ترک او زین به نیت
 فتوی و بویوب مسطور و معنی که کنایه به هر رکن که
 و درین ایدر و ارغیه به حال چه جواب ایدر جانکه
 بریده ده و منفیدن زیاده بودی و در هر و ازین

عاده مستمه سر و کنده طریقت قول ضعیف برله افت
 و عوام که کتم و اخفا قوله که **استروا بآیات الله**
ثمنا قلیلا فقه و اعن سبیل انهم ما کانوا
یعلمون الایه و منفی مرقوم فرصتی حسیله جمع مال
 و آندن بقدر چه علمیه کنند حکایه جامع سنده
 در سببه معین و مربوط اولیوس که غرض از
 بیماری اکل و بلع و خدمت لازمه بن ترک مع
 هند اندیشه مرقوم که تمیل شیخ علما و فضلا که بن کینه
 درین او قویوب حاقوت بویوب به خارج لاجرم قلیلا
 مستحقان فرده و اروپ خلوصه مقارن رعاء
 خیریه و چه که ممکن اولیوس و به مقول نفیله امر بالمشکر

وزیر عن المعروف ابدن تا فمدن اوله فدی آسمان
 ابدن تا نظام عالم راضی اولمزلر و ان نظام العالم بر
 وزیر ظهور ابد رس مقبلی ارباب و بریدگی معلومید
 بناء علی ذلک مقبول و مطلوبید و بعینه بنات
 کی صفته بر موصوف و هر تدر و حید کار فده اعظم
 و بکنا قضاتدن ترا و بک مقبلی جود جمی او علی
 مرقوم جود ای افندی نام غدار و طمعکار فده
 مرقوم نک استاری و خبانت و تر و برده فده
 ادوب وزیر ابرار است طرق ظلمه و تعلیم فده کونه
 اینکین کفایت و حرانیه قطع طریق فضا و نال
 مال فراوان و اندن بقیه کلینوا ابد ابد نوب وزیرانک

۱۸
 لمصلحه حق سکوت و بر دگر کار افات و فیه به مالک ابد
 قناعت اینیب اعجابات و ارکان ملک اولیم جم
 مرقوم اوله مدینه ترا و بک نقل مکان و مدینه فده
 مؤلفیندن عالم و عامل و فاضل و کامل اوله مقبلی
 و الی بکونه ابراهیم بن خریزیه بلا موجب مسکن فده
 او طور عزل و تکرید و کندی مقبلی نصب ابد
 فرق سکون قضایه فیه کمال و مقبلی مرقوم جمی
 غلبه نک اوله الحاج عثمان افندی نام بر رمدی
 مدینه سکون فیه و حاکم فیه و جلیل و نادان او علی
 و تعلقات فیه بر بر و بر و بر و بر و بر و بر و بر
 و انرا ف قضایه و در بر و بر و بر و بر و بر و بر

اینهمه چون با عرضی تشریف اندن کسوالید بر خط فرمان
 عینک کنده جوب میا علمام ایضا ظفره وف در
 و برودت و عمار و باجم مرقوم موجب احتیاج
 اولی بعدن استغفر فی الاصل بعینین بدین مرادیه لغوی
 اوجاق خصمیدنی اعدا و تکثیر و اطراف و انکم
 جوق اولسون هم اوجاقور کسنی جب و نیم خیر
 انجام و یکس در اندازین جه تدبیر خلوصه در
 اوزرینه باید یرب بویکیدن و انلی جوبانک نک
 و قنده اکی دفعه باجم کانی اولوب جانی کلکین
 محرمه کیموب که جوعشمان یکس به جوشمکه عورت
 و اظلا اولند و بعده مزاج ظلمه به بالکبه موافقه

شروع و امر برانیدن غفلت و رجوع و کمال مرتبه ظهور میل و
 رکون و قودک و لا ترکون الی الذین ظلموا فمستکم انار
 و مالکم من دون الله من اولیاءکم لا تتقون آیه کثیره
 مقتضایه بود مقوله لغت اولیوب و خاب کل جبار
 عینید سینه نظره اولدی موعود حقد و فدا تحب بن الله
 مخلف و عده سکران الله عزیز ذو انتقام الآیه
 اللهم لا تمکن بافضل السموات ارب العالمین
باب ثالث ادرنه و بروسه مدرسک بیاتنه
 از قدیم برای بکسده ادرنه و بروسه مدرسکی بوجینک بهر تدریس
 مرقوم جوقی زاده کنه و کنین رتبه سی بونک انراف قضات
 رخا و حیدر اخضر برچون و زرا کله که اعلا کورک یکمکه

و مرجع اهل رشونت اولی خلیفه بود جلیل و با اهل او غلظت
 مضاعف و احمد نام بر نگیده و تعلقات بزرگ خفته عرض و اعتقاد
 و مال قویست و قدر عالم و فاضل در ادب و کتب بود و در
 کشور حبیب با باری رنجیم او را در دین ایستادگی که کتب و غیره
 او غلظت بک افندرجی تسبیح و او را مثل سوار اعظم شهر
 جسیم ایستاده بر روی سوار صاحبی اولوب جمله به با
 تقدم و فخر و رفیع باب ارشاد و لیل و نه حکام و ضیا
 فیروزان منفک اولوب او مقوله را صاحب را
 و تدبیر و مملکت ایستاده بود و یکه در عا با کتب کثیری
 دار الحکومت و مالک خالص الا که اولوب نوحه
 اهل اسلام زکوة و انانیت بد اخلاق و معارف و معارف بود

نامش عید کبیده زوال ملک فخر در کار و اشخاص فرمود
 نظراً مدینه سر ایده حکایت جامع کت امام و خطیبی
 زاده محفل نوری افندرجی نام تارک خدمت و حصه و
 جامع کت که ملک تارک خدمت او را الحاج محمد
 افندرجی و تراوینده خدمت فاضل بود و سر احمد رشید
 مال قویست بر تقرب بش او کت ایستاده و بر و
 رؤس بر کت و حب بالانفاق و تسبیح جنس ایله
 یک خرد عنوان و آرایش و بری بر کت معین و عونه ای
 پیدا و اصحاب فضل و هنر و علم و دینه و صلح و اهل فقه
 اهل ارض و عداوت و تحفیه و حب الجاهل غلبه
 بلده در فقه و علم و کت ایستاده و در کت و در کت

جمله اهل علم او سزاوارده و ما بوس و باندیده معهود و زبون
 حاکم حق او مقول بلکه هر اشغ نه ممکن از باب او سزاوارده
 و قوی اوزر علم و بره را چنانکه آنگاه سزاوارده کی عقی
 و اعلام هر زلزله یکم نه صدی و ارحم غر و سوسیه بوندر
 باطل حق صورت و حقی باطل صورت اخلا و درین وقت
 جمیع زمانه خیانت و امر بالمعروف و نهی عن المنکر
 این علم و برین بقیه حق نفی و تکذیب و بالکلیه کسب را
 و جوامعه در سزاوارده بوی و محط و نه علمیه
 نایب البینه و کتب جلالت و خدایت و اوقاف خراب
 و بونک اصحابی جامع سزاوارده و ادرار که از البوس
 کانی بایر نه نقصا کلا و آنگاه بشته هر بسنده نهی

بشیر بدینتر او زینچه کی است و ان اولوب علوفه از آفاق
 کلا و سزاوارده و قوه عده علم سزاوارده کتمه جو طاب ایدر او حال
 فرد و واحد سزاوارده کتب تصور علم و درین فقه سزاوارده و آنکه
 ماعدل مدینه سزاوارده بوندر عدد مدرسه این فقه ضبط و بونای
 نایب که نه از نوکل و وظایف معینه بر طبع علوم
 اصحاب و قضا و بر مد کارندن قطع نظر و در این ایشتر
 باندیده سزاوارده کتب سوزنده و بربوب بعضی قلیبه طاهر
 اوج و بشیر با عدل آنگاه او طه در بوی علی السویه وقف
 الله ای خان جره از کی بلکه هر بدتر ز بار و وجه سبب
 استر او هر بری تقلید کبار اختتام و زینت و سبب رضا
 نماز قلعه و قضا و بوی اولاد و از بر نهاده خانه آن بدتر

وحاکم بقی سراسر ایامی بلغاد زور بهر یک بقیه سی
 شیخ زاده محمد سعید افندی نام ظالم و غدار و نیک و زشتکار
 اوان بکشنده طرفینده اوج و فو بکشتن آلوده جلاله
 آگاه و مطلع کن کند و اندک تفرات طمعکار و ظلمکار
 او ظلم برین و دوله خدمت اینجوب رحمت و انصاف
 با کجای رفع و بکون نکام اولسون باین کشتن سوز
 دنیا بقتل و کج امور اینجوب و باب ارتشاه فتح و فتح
 زیاده و بزرگ آگاه حکم و طرفینده و فتنه کسوت
قار علیهم السلام کت عن الحق شیطان افسوس
 اکتب و مرقوم کت و ظلم علیه بکشد و یکجانب اوج و فتنه
 حکومتی بشو بکشد فتنه درین میان و زمان آلوده بکشد

فقرات حضرت بنی ابطا و الله غوثی و تخی او یک دورت
 ناحیه سی بشو بکشد و یکجانب بابت و بروب لاجرم کیدن
 و امید فقرات یاقوب خراب ایدر و جابنده بشو
 و مقدم است بشو بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد
 بشو و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد و بکشد

ما قولت کتور هر چه اهلرف و ظلمه ابر اتفاق و اتحاد
 اوزره کند و لرینه تعلیم زور و تسویه خجاست و سبب خلیه
 آیات بر شخص واجب التا رید بر بوسه و الیم الیم
 باین کلمه که فقا اوزرینه میباشد نامیده ای دفعه ایلی
 یک بشو کسب دن زیاده اریه و لقا و کم نوزع
 و صالیه و اکثره بی نقداً خصل و مراست و دفعه لرینی
 ملای مرقوم نهیم انیمکه والی است را به مفا بکنده
 درت ماه مضبند و ضمیر ازوب آباغنه کتوری
 نیم کند و سینه ظلمه خالفت ایله بر بر لرینه ایله
 مضبند کافه ایلی خجاست حرمت الله کلمه معلوم
 و ملای مرقوم باینده او غلی را کتور نام جا به و فاسق

۲۲
 بر تقوی رشوت و کفایت پس اول کینه مقدم است
 مدنی اولوب جا به که قرآن هر غوا و قومی بیز فورکا
 و انما یقین لهم نفعنا الا ما انزل الله و الی الرسول قالوا
 حسبنا ما وجدنا علیه آباءنا اولو کمال آباؤهم
 لا یعلمون کتباً و لا یندرون الآیه نظم
 بوشکی هل اولوردی ایلر حال صورته
 هیچ دیا نه نازک جا وجهه صورته
 خاندان هفت ظلمت محمود نبین
 فو قری اکثر خجاست کیم یوقای سولون
باب الرابع مبرر ان باینده در آیات بوسه
 ایلی طوغل مبرر ان خاطره و سخی مضبی یکیدر مضبند

با کمال بخت و بهر طالب مودت و اولوب لایق بشمارند
 و نفیست و غرض و عدوت اسکت اولان
 و اکثری ناهل و نافرمدیون و مرتکب و اجتنام
 و زینت و تقلید و لایق مایل و همکس و بیایست اولان
 فقر و تنگدلی صیانت اصلحی اینجوب برین بخت
 ای اولان سیب و اکثری و زنده بخت و بخت
 مدینه بخت نال اولوب هر بر و الیه بخت و مقبول و ملتفت
 اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 امید بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 کشته و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت

۷۷
 ای و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 نیک اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 کمال غایت و مقبول و اولان بخت و اولان بخت
 سکت بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 کفاره و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 رای اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 بر و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 کمال بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 من انصار و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 بود و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت
 و مقبول و اولان بخت و اولان بخت و اولان بخت

باشند بکشد احوال و غارت و نیک بزرگت حیوانات و دروای
 واجهت اس و خاوری و بوز باشند و نیک بزرگت طرفه اند
 و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 کفاره با مان نسیم و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 نسیم بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 امور و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 سبی و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 بکشد و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم

۷۵
 باشند بکشد احوال و غارت و نیک بزرگت حیوانات و دروای
 واجهت اس و خاوری و بوز باشند و نیک بزرگت طرفه اند
 و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 کفاره با مان نسیم و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 نسیم بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 امور و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی و نیک بزرگت کشتی
 سبی و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 بکشد و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم
 و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم و نسیم

الدین بر این عذاب حرب و قفس و جنگ و جهنم
 بر تقدیر منتهی و طوبی قدر لغورای کثرت عدد
 بر فتح ابدی که جز بر ایدر لرع هذا فرق لغور دن
 بر بی جنگ ایدر این فتح اولد کفار نیست فارسی کلمات
 ترک ایدر نوم بود کلام و حلال بود که رعایا
 فقیر اندر یوزده بر حرب کلماتی اکلدر بنفاد سنده
 او بر بی کلودن قدر در حاکم بانه نه در اندر
 کوروم ایل طرفدن وارید و الا بکونه بود الی ایدر
 ارکان ایدر بکونه فتح در دکلدر در جوابی ذخیره
 بودر بانه نه قدر بودر کز نه بیدی موم جنگ
 حکیم او علی علی بنی محمد زنده زنده نه بولوب جمله

نزالدن طریقی آید بیداری قدر بسیجی انکسار و اربوب بونکلی
 اوج آبی بر وجه او طور بسبب آباغی طرز استعینا با سده الضمیر
 مجسم نه بوزن الی بیک کفاری فلیحیه کجیه و ب الی یوم القیم
 نوار بخل او فزور و جمله مصیاتی و اربوب کلوفی اودن بس
 کونده تمام و فتحی مالاکام بومش در رند چرخ در تیش
 سده طرفه مبادیه وک از نور بانشیم بوزن یک کینه
 بالغ اربوب بر بوده و نافر صرح و توف و نه یک صاحب
 سه مانجا را مفسد اربوب کشت صالیانه دن آیالت
 رعایا دارا کرم فرار ایدر و اصحاب این کور لیل کورن کور
 کفاره نقوب و مالک اسلمیه بعلیم ضعف و فزور
 کلمه ی ظلم به نصرت بریم اولماز تاخیر رعای فخریه مظلوم

۷۷
 بویگانده اولما مقاومت مجروح خلوص حضرت پادشاه
 مقتضای کسب رخصت ای مالک فعلیه نه قال مشاکر اولوا
 بوسنه آیالتی بر نام ففقی ذمیده نه که صبر در نظام و برکه
 نافر در حال کوه کوه فضا ایل اطراف و جوار غره نثار انداز
 منات اولما فرجه کفره سی بر فاج کسه دینه و اطراف بوسنه
 نه چه عرب بولدر آجوب بیل و نه رصه هزار نذر کات
 قویه و دهم کلید ایدر کواصلی جلال و رب معاذ الله تعالی
 نقص عهد ایدر سه بو حاله احوال بوسنه نه منجر اولوا
فولک ادا اصابتم مصیبه با قدرت ابراهیم خاتم جاوید
بکلفون بالله ان اردنا الا احث و توفیفا الایه
 ولف البیاض اب و غارت اولما فضا کز ایل ایدر اخلاء

بن اولاد حربك سو، قصد وحر كاتندن التي ماه مقدم
 صبحي خيمه انوب بوسنه والبسمي ابراهيم بك به بالندقه نجه
 تحمزيه ونجه اخلاطه بله بيلد برب الاله بزه حافظه اكل
 عكر نعين ايله هزار فر بار واستمد ايتنه اكلن اصلا
 مفيد او مبوب آيات بوسنه ده موقوفه كس بيلد
 عكر وار ايتنه فرد واحد سر حد حافظه نعين
 ايموب كفار كلدر بوش بولدى الذي كندر خراب
 ايدر كندر ولى دامه او ينار ايكى بيله بركه جمع غار
جيفان وزر بول ايدر قار عليه السلام اذكر الفاجر بما
فعله بحدوده اكدت واذا قيل انى الله اخذنا
العرش بالاثم فخب جهنم ورسى المهاد الاله

كجى كنه دنه و طرف حضرت بايك صبيد آيات بوسنه بكونه
 جبه خانه ومها باروت سپا و فشتك وس ايتنه
 كونه بوليسه كافر وم ايتنه سلا كجى بكونه حد و نه كلفه
 واندى ايجر و كلور كن نظامه ملكات نافا در مهر والى بونده
 او حله عظيم كسر ونقصانه بلكه كاستونلف وانصافه او غايبه
 نجه وار ايتنه ايجدن باروت جالوب برينه صما و بعضينه
 طاش و طهين وضع او مبوب ونجه بولكله شمله قلوب
 باروت ايجدن آقوب نهى قابر بر کرده بوزار انور برنام
 نورج و موبك برينه تسليم او نه جبه خانه بول اولور
 وقتى جفر ملى برينه وار مبوب انشاء رايده خراب جاه
 وضع او مبوب حيا بدو استغيا كجى ايله نجه ايتنه قلوب

بارونیه تیره و الی بولک بارون کبک و فک
 در قوم سنجی بنده کسند و متروک بولمعه حرب کفره کی
 جلد سنی ضبط ایدوب بولک سنی کفره کوندر بولک جلد
 و البیک جرد اجمال و کاسبله و عدم تقید حرب بولک
 بر کجی کسند طافنده بر قاج بولک جلد خاندن برینه
 کتور بولک قلم راه وضع و حفظ اینک قادر اولمیان
 و الی حالت اسکنه بنجی حفظ ایدوب بولک سنی
 کلدیکی و قنده حدوده با صوب مغربه کلدیکی بنجی بولک
 اطراف و انکسند کسند و بولک اصحاب بولک اجرایه
 و اصغابیه تقید اولیوب بنجی فان و عرض و حقوق و
 و عوالم کور بولک جلد فقر و منفعت کسند بولک اولی

۷۹
 الا فیه امر قوم به اعتبار ایدوب کسند و انکسند بمالعه
 حشود اولدیز بولک سنی الی غنیمت و حشود بولک و الی
 صافانه خدمت ایدوب نظام و بر کجی وزیر حالت سنی
 الی بولک سنی علی بولک غنیمت بولک حشود بولک سنی
 بولک و بولک اقلیم خان محمود بولک
 قولدر کسند خیانت کسند بولک حشود بولک

باب خامس الویه الای بولک بیانده در

آیات بولک سنی در استسحاق بولک بولک حشود بولک
 الای بولک و در بولک سنی حشود بولک و الی اصل
 قانون قدیم جلد بولک اعظم و امور سنی آشنای کار کسند و
 حروب و قتل و جنگ و جلد بولک خیمه و آگاه غافل و

فوت و قدرت صاحب دوازده جیب که و سوارش یک
و اون یک غوثی هزار بنهار و زعامت ارباب دینی
سفر و خوف و باری ازین اخذ و نافع در جورک
بنهار که سبب فقر است زور است که نده آنقدر غنی فلان
و فلان کثیر علی العموم کیده کم در کس در غیب تکدی و قیدینه
هم نه که و بود و جهل اختلاس کرده با و عدم حاصله
بادی و قریب دفعه کرده اولیای زعامت اینجا اوج
بیکدن مجاز و مسته کلان است التي یک و اراکینه
که در کس دین و حاشانه فارسی با قدر آتند الله فی
جمع اونی قابل اولیو بود دفعه رب ظاهر نده با و خیده
بدینتر نفر و ارامش و الهی ملکات بدین کس سکوت

زرا نقصه ناک بود کند و کسند در بین آبی بکاران
 باین آملی و اهل و ارباب و بر طبع الله که دن قورقانی
فلا رم من خاف من الله که خوف الله منه کل شیء
ومن لم يخف الله که خوف الله من کل شیء الهی
 درسم قدیم بود که مدام در خجسته ظاهر اینست آبی
 بکار بواجب عزرا اولی مقرر شد که هر کس که در این
 اوج عزرا و نصب و ماله بن اخذ و بوند این کار و تجارت
 ایدر لر و بوسیدن اکثر کس با فقر است بمار برنی ناچار و
 عزرا نون ناشرف و فقر بد و حلقین بنار اموار
 سبب و زحمت است او بنر او ز قلیج بر ایدر رک مال قورقانی
 او زرا این بایر بایب ایلی و بر لوی و آدم و بر لک خلا فایز

الیوم او ان ایکنه و بر لوی بر آدم و کسند در کج کس بقیع
 بروانه بامر کلا دولت مبنی و بکس و البسمی ابرهیم
 و دفعه دار و مقابله و کلا اهل کس و اولی کس و در کس
 احضار و بوشلوه آتیه بی کس و اخفا و علی حاله اهل کس
 حق کس و کس بر قاج بوز کس فی کس کس و عاقبت
 ثمره تصحیحی ظهوره کلا و اولی کس بدو و کس و بایر
 الله بدو کس نفره کس و بایر کس و بعضی کس و زحمت
 بر حاله و بکس بر لوی اولی کس و در کس و بعضی
 آخر طره کس و کس بایر کس و بایر کس و اولی
 حاله کس بر کس و بایر کس و بایر کس و کس و کس
 نه طبع کس و بایر کس و بایر کس و کس و کس و کس

قال الامام الشافعي رحمه الله تعالى في بيان شفعان في الاكس
الرثوة والشفعة في الاحكام

خاندان ملك عثمان خان محمد بن
قادر الله خانبخت كيم بوق حقي محمد بن

باب سادس جزیه دار ارت احوال بایانده در

آبالت بونکه ده کائن جزیه دار و الوطی فتنه جمله قضای
التزام ایدوب هر قضیه بقضیه برچم و به انقضای حاکم
اسرار و هر یکی قوتی نور عاخانه از نه انواع جور و ظلم و جبر
فهر ایدوب کفاف مقدار بیوب اچکله عدم قنوت و نه افر
سلوک و نزح اخنام و اخذ کتیا و بولینیا مالک و مسلمان
جائز اولینیا مشر و با طلب و ضرب و زور و حبس و جفا و نه

صبی جو جعفر و نه حتی بر باشند هنوز بور و مدیا طفل و نه
خلایق شریف و معارف قانون منیف جزیه را اخذ بر خدرو
برنجیده ایدوب عظیم ظلم مرج ایدوب مسکن رعایا کیم
ایلیک بر بوزنده هنوز و کلیم نوع و قانونه و خبت
ایدوب قدر بر کیم بر کیم سویدیم بر بونکا مال و بر کیم
بومید بر کیم و نقصان ترتیب ایلیک آتور و خالفتیم
استناد ایدوب و بود و جلد رعایا فقر اس بد بونده اسیم
وز بون و بعضی زمینده کثرت اولاد و الله افی بون
قضیه کار بونجه مهبیان حراج و بولینا جابر بر کیم با جلد
جزیه طافنه فرار ایدوب و بر خلد قلدقه و نه کتیا بیعی
کیم و بر حبس و نه جزیه طلب ایدوب با بارتدن آتار اولور

ما لم يبره بکمال قدر ایش اولور معلوم بود فخر حرب لغور زنده
 اللبشر بک کفار در حررت پس کشته ظاهره جنبه و کشته
 بنجون آتش کز جنبه دراره خطاب اولد فخره محاکم
 اسلمه بک معصومیتی رعایا اید اولد یعنی حضور فراموش
 بیدیدر **لا اهلک الا بالرجال ولا رجال الا بالمال**
ولا مال الا بالعارة ولا عارة الا بالرحمة ولا رحمة
الا بالعدل والاحسان والرحمة ولا عدل الا بالانصاف
الامور الالهها فاج بیک بیلا اولد بولشدر
 و آتالت بکس رعایا از قدیم مطیع و متقاد و جمیع فایده
 آتد هر کفار اید محاربه ایشدر در فتح بکس نه فرج کس
 محمد و کلام مراد حضرت ائمه بنی فخر فوسوه هر که زو بوسه جنبه قبول

ایشدر در بعضی ملک طایفه زنده برانتری وارار
 نظر و محبت و شفقت و استقامت ایدر کیم نه بولشدر
 بولشدر نه اولد کیم زبانه مطیع اولور ایدی شکر کماله
 بدنده پس اون پس حیوان اولد آتدن بولشدر
 قبا حق اولد نظیم بک کوزنده در نه عرضدر قلدی
 نه مالتدر قلدی نه فائزدر قلدی ایدر بوقا بولشدر
 والیس ابراهیم پاشا بن بولشدر بولدم بولشدر بر اغرم نه
 کرک فخره ایلر حف و ایلر عرضدر باره صفدن کلمه
 از دل و جاسی ایدر **قلوا انا نطیعنا بکم لنکم**
نتموا لکم منکم و لکم من عذاب الیم الایه
 بوقه بنی حاکم بیدیدر بیدر موجب لینی خبره که نفی

واجدا ابتد برب موقوف در و مفرج در ره
 انوار افک افق که استوار است در دوزخ مرقوم
 ابد را با فلق است فتح هم علی العوم استو محض و اعلم
 واقعی اوزر و بر دیر و حاجه نه منی مولا متولد
 غیبی بیور بود بر بهنگام کفرده اولاد صفا در آید
 به نوازشمن دین آفرنده بر خوب کافه عباد است
 انک روید دعا ربه مظهر اولی در بوقوله
 سمعاً و طاعة محمداً و آله و عترته ربنا افر جناحنا
 هذه القرية الظالم اهلها واجعل لنا من لدنک دنیا
 واجعل لنا من لدنک نصیراً الآیه و كذلك
 جعلنا لکم نبي عدواً لشیاطین الناس و الجن بوجی بعضهم

۲۲
 الی بعض زخرف القول غوراً و لو لم یربک ما
 فعلوه فذرهم و ما یفتنون الآیه و الله یعلم
 المفسد من المصلح الآیه طاب ثابث بکونه ده
 استو یک فقه قیودان مصلح است و فرزندان حاجی محمد
 بن لایب فرزندان علی و عمر نام استقبای ایدیه است
 غوغا سید طریق ع کرم جمع ایدوب بر قاج کنه دینو
 مقادیر و محاربه و قیودان مرقوم فرزندش مزبور حاجی
 بلک اوزرینه کشف اولاد طیفان بسن قان مقبول
 ورنه سر و سر بکونه و البینه تنگی و لدر الاحضار
 بسن کیم بسن اخذ و البس خلعت و تحلیه بسن و اند
 بسن فقه مرقوم موضوع اولاد استامیر بارت و

و فو مبان و غیر جگنی تلف و اضاعت و قضا مر بوره
 و جواز و یک جدی و اوقاف و مکتب و خانقاه
 و خراب اینست بکن جویم مر بونه که طمع و خفدن
 کسب و خصوص مذکوره با امر یک کلاما مناسبت قرار گیرد
 بکرات اصلاح و نظام نامور الکن امر و الی اید اولی
 بکرات بک غوغا و سر برنی اخذ و علی حاکم فساد و
 ترک و کذا بک سر حدی اخذ و برون با بیو
 نام ظالم حدان قتل نفوس و متک اعراف و غضب
 اموال اینست بکن آن هر بانه کنه و حوب فرق بس
 کسب و اخذ و تخلف کسب و کذا در بند قلع
 قبا و بخص اینست نائب ابراهیم افندرخ **نجم**

۲۵
 حوب و قمار و جنگ و جدال و خفی اولان این
 طرد و با خیانته و کت اید و ب اوزرینه میسیر
 سید اینست تعیین اولند قده در گرت اویشکن
 سکر بک غوغا و سر برنی اخذ و تخلف کسب و کذا
 جلین بازار و غاصه و بنا لوقه قضا کت اید
 فقرات مستلزمند و احیانند عظیم کت و نظم
 اینست الکن اندرون اخذ اموال و بیه برنده
 ابقا و هر بکتر ظلم و تعدیه رخصت و رعایه
 ناچار در احیه نقل و فرار و ترک اوطان و بانی بازار
 قضا سنده اینست نفر میسیران طوار زمانند و مستلک
 خصوص چون قضا و باری بک و هر بیه در رایش

و زیاده ایلد عبودیت و بره و بره ففاده طاقت
 فمیبو کین کنه دین و ابراهیم بکس آنجه دفون کیم
 و آنرا دینا علم ندان اظهار حج و عزالدین التماس
 ایلد کلمه برالی رکعت و خاصه حاکم ترک و الفا
 و رعایا محبت و استمالدن مایوس اولمجه ناجار
 صرب کفر کنه تبعیت و قضا فرمودر بالکلیه خراب
 و معطر و مزروعت و حیوانات تلف و بالکلیه قضا
 فرموده اون بس بکس نفر فرور اینه امانه
 هنده نوع بنی آدم دن فرد واحد یقین رسر
 قضا فرمودر کینه اولاقدر بشر الشیر قوا قلی یوه
 نور بار کیم اولور بر اینه جانم ابراهیم معطر و معذور

و بکس ده هر کس کین غنده مدینه نوکننده او جان فیک
 و ادر او غلام علی اقام زور به منقلب دن او بوس کره ملک
 براماز و اسفند و کما یاسنده جمع و اظهار عدم احاطت و واجب
 اینه بکس و اینه کنه التفات و نوز نس و توزیع
 ایلد کین مایه بدله کسند خط فیک ففات ففات
 ففهم و زیاده توزیع و جبهه و ففر اسفند نیمه یوز
 کیم جمع و تحبیر و اولر حاله رعایا ففهم ففهم طاقت
 کنده میوب اقرب جوار اولاقدر ففهم کفر کنه و ففره
 طایفه عصا ففهم و ففهم او طایفه و بعض رعایا ضعیف
 بود ففهم طایفه ففهم بفهم ففهم ففهم ففهم ففهم
 ففهم ففهم ففهم ففهم ففهم ففهم ففهم ففهم

رعایا آغاچ فوقه بنی آجندله بنم اینم جمله صبیانه
 اسیم و کنه در مقبول عرب کده و رب اسیم رجوع تو
 و بعض در مندرجاً اخذ انوب وضع زندان و
 کیم انک و بر محبوب آجندله مجوس بیکر و
 ندف و عباداً باندگار نش فر مظهر انک او نش
 حاصل کلام بر مدینه و آیات بکنیم فقر و ضوفا
 در رعایا و بر پایه اولای ظلم و جور و غدر و جفا و کلاه
 وصف اولنم صرب کفره کنت قوتندن و اهل
 اسلامک ضعف و مغلوب شدن معلوم بر کیده حکم
 برادسه باجمه علما و صلحا و کافه اهل عرض نفوذ و جهن
 ایدر در فکیف حال الرعیه سه خوش انم افند تارک

صلوة والیدیم جاہل مفیدین رنوتی و جهر بن نه
 حاصل رنجیم کرده جفت سوره جک او کور قلندر
 و ما علینا الا البلاغ المباین الایه
 بوش کما فتح اولور در ایل حال صبر
 بیج دایم تارک جا و جهن صبر

باب سابع اوقاف متولیک بیانده در

هر بار ده خصوصاً آیات بکنیم اوقاف رعایت
 اولنم بر مدینه و اکثر باجمه خراب و معطل و متو
 اولنم دمر زده بر ابرار و فقرا و بیع و خدمات
 لازم این ترک و بیکر بکنه و البیل طرفه معن
 اوزره اوقاف تقنین بهور لویله آرم کر و ب

کله که فی قضا به بعد الفتح والفرات بتفتیش بر مقدار
 قضا به کوره خدمت آلب تفتیش اولدی چهار بر
 قسط اعلا به عودت و مباشرت و جرح اعلام و موت
 هندی و بر لایه زیاده سبیل قضا مصارفی دهنه به وضع
 و داخل و فقره اوزر به توزیع مدینه ساری بکسره نوز
 مناره به شهر معظم الیینه بعضا صباح ازان الی شید
 مؤذن مناره لره خفیف اولشور بویه ده اوله بلور
 آزار بوق مودار بوق مملکت بیوران به بار بملر ده افغان
 جامع به کلور اکثر جهات آندره نازک خدمت کندو
 بو منسلو شعار اسلامک اخطنی ترک و اکثر امامت
 و خطابت و کسبه و کسبه و جمیع شهرت علمیه بوقول

۲۸
 ناهل بدیده اولوب بر آدم بشیر اوزر اون بشیر جهت
 جهت اوزر به جمع ایدوب یکم صدر وار کلام
 سولیم الله تکریم اولور مدینه شهره به کان نقیب
 و کیم رشوت ادرنه مدرج اولش محفل نوری افندی
 نام جاهل و غدار او کشته حبت بشیر معتقد جهنم
 بشیر حکما به جا معصنک امامت و خطابی و سنو
 یک غموشدن منی و زهر زینجاری و پنج نوز
 و بر یکی افغان و تولیتلر و آندره قضا حبت بشیر
 بدی حد بیکیمی اس مری حالیه یوز الله خان
 خفیل و آندره قضا حبت بشیر و جمیع ایلام و
 اراکات دراضه حبت درار و خلا فامه برق اول

غضب و ضبط و نیکوکاران فضیلت عرف حتی ابراهیم
 خان او غلام ملک اوقافند بکسره ده این کار
 اراکسره اولاد اراضی موقوفه بنیم خفا کند در هر
 فضو لا غضب و تعرف و بر قسط که مقدم خصوص
 موقوفه با فدان ملک کلا مباحثه بر مقدار فقران
 خدمت الذیروب دیدار یکی اصل بود قدر دیگر
 حاکم اعلام اندر پرب و علی حال اراضی موقوفه
 ملک و دیگر عیسی ملک اوقاف را و پشیمان اراک
 مشروطه اولوب ایلی خط خطیون و اراکین موقوفه
 محققان نوری غوغا مبروره ابراهیم اندر موقوفه
 خلاص خط طایفه اوقاف موقوفه ضبط و احوال

۲۹
 و نه اهل کج حاکم ترکیه اعلام و کند و از محض ایدوب
 شیخ را و پشیمان غدر طای و کند ملک و اراک
 مدینه نوری مفتی سید اراکین نام مکتب
 جامع موقوفه در سید به موقوفه سید غوغا
 مکتب و از بیماری ضبط و خدمت لازم علی عمر ندره
 اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین
 خدمت و اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین
 اولاد اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین
 و بر مکتب اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین
 بکسر اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین
 فخر اراکین اراکین اراکین اراکین اراکین

فربما ذهبت اوله الامر وبعج بغير ظلم وفضل اوله
 بومنه اوقافك خزانة وشمه وطق عدم رعایتی
 ابدن خانیك نكاز وجرندن قفاط و عدم تقید
 معاذ الله كذا زوال ملكته باعث و بامر اوله و اوله
 سلف ابيك بوسه قضاتك و نوابك فتوكلوا
 من بورجانه زاده على اخذ بك آهلت بوسه قضاتك
 بكمز ملكه زباده جنتا عليمه اوزرنده اولوب
 و ظاهرا غلبي امور و نكاز خدمت و نكاز باب
 ستره حق ابد جاك قدر قوت بومنه مالك اطر
 حامدیه تراونيك مفتي زمره قضاتك موكلا
 محمد جود افندرم كنه قاضی و هم تراونيك مفتي هم

سیم زاده مدرسه كنه و هم نكاز جامع و كنه
 ايام و خطیب و مؤذن و نكاز اوقافك متولبی و ناظر
 ايكوز باب كندر املاك و عقارات و نكاز خفكانه
 و ارايكه انده حق قضا عت ايموب نفاق و تقديس
 عوض و زرايك و و ردي اعطاك حاصل ايكوزيك
 غوثی و نكاز و ارايكه نكاز آيات اوله و نكاز
 و فرق كنه قضاتك اموري و قوتكده اله بدنده
 اوله و نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز اوله مدینه تراونيك
 نكاز مكانه و اوجاف و مایه نكاز نكاز خفكانه
 كنه و نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز
 و اطر و نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز نكاز

و کین بقدر بوستان و باغی و آفر با یوب و کین
کنار خانی نوع و قوناغی بالکلیه رف و جلد صدرا
بان رکله فی حاجت ک بانق اینه ادخال و قضا
رعیت اوزر نه چمن و بو و جلد و نیز قوناغی با کین
بش بیک غروشه اوج کچلی رسیده اولوب فقرا
نه و جلد طافت کنوره ابراهیم کین به عرض اولان
اصفا انیسیم نه کک جهر رفی واجبابه و قضا و اعلام
مستحق اولانده سورا کور کار و خلعت فخره رکیده
و او سندیقدن جفکرین صاحب ندرن معاف اید
بنا و علی بوندرن آتات ظلمی کسم و عدم دیانتی
من اید و ابدا آتات مقتضای نوع و قانون اوزر

حق را بر دین و دین را بر کرب است و ای صلوات الله
 بر سید عالم و بر اولاد و بر جاده مشی که او نور علم
 سوره جلف دینک باشد و هر چه از حد زبانه
 سوره رکت و زینت و احسان و کوشش فایز
 و فاش و رخت و کسم و اطلال و هر چه با سحر
 و اله و لعب و شرب و خمر و زکات و صلوة و
 جماعت و ارکاب جمیع و مناسبات و اوقات
 و کرم و شایسته در جهان و عوام و خاص
 بر کلام کونین و کونین و علمای کونین و دین
 جواب اید در صدق رسول الله فیما قال **لوف العلم**
لف العالم اکتب **نظم** کسب عالم نهنگ و اکبر

۲۷
 جابر مشکی بوزیر هر رت بیک بیغیر علم
 الصلوة والسلام قبل حقن امر بالمعروف نهی عن المنکر
 اکنون بعث و اسرار او نشد و آندون صکره
 العلماء و رتبه الانبیاء عذب تر بقدره بپوشیدن
 عند الوکلا منوع و یسرع و ایدین و کبر و انوب دار
 و و بار زین و حیل و اولاد و دین و هر چه با سحر
 کسب و انواع بنیات ظهوری و آیات بکسب و انک
 و قیام او و زینت و با به و طرز و قیام و شمس و یوم
 طاق و کونین و هر چه با سحر و علمای کونین و دین
 جانین و دین و هر چه با سحر و علمای کونین و دین
 و هر چه با سحر و علمای کونین و دین

اولاً شش میوه و باروت کبیا فایز را در آب و طب
و طب عریضی و قونیا قدری و خاک یکس و طب
و بنفشه را در آب جوده او نده بر طب استعمل
شش یا رطل برج و بنفشه و میوه کی استریش
ابن تیمیه و زمزمه محتاج و بعضی بر رطل یکس و طب
ملکین اولوب مملکت بداند که این قافله و کاسر
ابن ندیم کبیا و طب عظیم عذرو فایز خبر بد و صفا
اند که علی الفضل اعداء دین و غیره طاف در حلقه
و الجار ظهور و هجوم ابرام بطور ابی حاله دی دیگر کون
اوله جزئیات و مقدم کشف قناعه با امری کلاماً بنابر
رای العین کور و بجهانی رفته اینت کین بوسه و لیس

امور ان انیموب بر اینک مسقط ایچون نمره کرک
ولا ینتم وکلدر لازم جسم فو دانر آقا ابو یاسوندر جواب
ایدر او فو دانر کسند ده بر کره کور حوت خرم
ایدر او کور کس کیدر بوب کوندر ار حق کج کسند
نوبن قنصر قنصر دانند قنصر بدل فرق کس کس کس
آدیبر اولدغی واروب طفق کس رعایا قنصر کسند
اولدغی توزیع و بوزنده آدیبر جسم و فو دانر کسند
هم بر او و فو دانر کس کس کس کس کس کس کس کس کس

فایده اصلاح ایدر کس مطیع ایله هر اجناسی
اولدغی سمیت کس کس کس کس کس کس کس کس کس

۴۴
ایملر کس ایملر کس بشارت ایملر کس کس
صناعت کس کس کس کس کس کس کس کس کس
باب ناسع یکنجری او جان قنصر کس کس کس
مدینه کس کس کس کس کس کس کس کس کس
بشارت اولدغی کس کس کس کس کس کس کس کس کس
کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس
بودند کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس
محمد جود افندی نام مفسر کس کس کس کس کس
عاضی و فک کس کس کس کس کس کس کس کس کس
کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس کس

نصیر و تقدیم و بر آئی فرومایه را در باب امور اولی
 مصیحت مملکت فرستاد حکام و مضایق باندۀ نافذ
 الکلم اولی قدر است عدله او سزاده هر قتی حوق
 ار از او یک فل مال فرستد بر تقرب او جانی
 آنگاه از اندر خاندان او در دینار یک نیمه بگویند
 و نیمه یک و نیمه در صدقه نام او و غیر او و غیر او
 و بقا و یک و الی قدر در مجاوز بر خصمیت کند
 آنگاه اسم او در سب و به لایق بن جلد
 او و قدر به نظر بعضی ز قدرت کند او را
 نصیر از او و سب طوینا جلیق کونور حب اندر
 نصیر و غیر بر حدی خصمیت قتی و آخر الامر

طشهره فصد در سر بر نیکی ایضا سحر لغا و فوج بنی
 کونور حب و اغوات قدیم صف نالده قدره نافذ
 حکوم نفس و بهر او و بهر او و بهر او و بهر او
 غلبه اید لم چه بکس و بهر نامی ظهور اید
 درت بسن سزاده هر ایل و نا ایل و بهر
 و سزاده بهر ایل و آید آید آید آید آید
 آغا و بهر ایل و سزاده آید آید آید آید
 قدیم بهر ایل و سزاده آید آید آید آید
 آغا بهر ایل و سزاده آید آید آید آید
 سفر و بهر ایل و سزاده آید آید آید آید
 درت بهر ایل و سزاده آید آید آید آید

وگویند که در کتب و دفتر به ادخال اولوب
و تصحیح به ظاهر کتب است ابو بکر افشاری در این
بنام هر سال از آنکه اولوب حکمی اجماع وضع و قبول
و است این که در هر کوب با آن و علم را اولوب حق
بعضی در جعفر با این کتب که در آنند و هر یک
اسامی این که در هر کوب است اولوب حق و غیر اینها
اینکه در دفتر کتب و بیان و نوشتن و نوشتن
بود و در کتب به این و با این که در ادوا
در هر کوب که با این نام خانی در هر کوب
زود به مصحف یا کتب و غیره و اعدا امر که صادر از
کار و در هر کوب که در هر کوب و در هر کوب

مقدم با این است و در این که در هر کوب
کوب در هر کوب و بعد از هر کوب که در هر کوب
متفقاً او که در هر کوب که در هر کوب
حالتی که در هر کوب که در هر کوب
اگر چه در هر کوب اما بعد از اب العالم و این
بطور بیان اولوب که در هر کوب و در هر کوب
فقره و ضعف موم و باغ و اوج و کور
و طرز و ترک و در هر کوب که در هر کوب
نه ممکن است و آنکه در هر کوب که در هر کوب
مخفی نه ممکن است که در هر کوب که در هر کوب
اینکه در هر کوب که در هر کوب که در هر کوب

بونست لرضا بط قد مد من آغا با قدر ابرام چه خوب
 ایدر باغی هر برین بر زور به و عموماً فقر و ضعف
 و اهل عرض بخارین و نه بر اهل و قوت و نه صاحب
 نظام مولای متعالیه است که اعلیٰ الخفوض علوه
 کلد که طوری نامی و خصل و سر زنگبار و علم داران
 و فضا و مدرکین و آنده تابع بعضی مکتب
 خواجه ارسلان بیک غوثی مواجی و بیت
 مال مسکین بیلزنده تقسیم ایدوب هر یک سنده
 حب ستر اسامی و خدا مار غنیدن بوجه مال فدی که
 امانت دریم اثبات وجود شرط و کمیدر جمله حکما
 بنما ایدر یکمب آرازم هنوز تقسیم ایدن است بولای

۴۷
 باز بهی حسین افند نام جد کار و خان وین و دولت
 بهر غرض بدین بیک غوثی بالک کند به بکتر
 باجد بختانک و ارباب استغفار دن نفقات
 اسامی برین قطع و کند و کرب خدمت هم وضع و
 رفوم بکس آن و خصل عبد هم آغا و غیره کلید
 قدیران تا فمدن برین کفره کتب و کیدر هر
 طور ناجیه برین تعیین و خصل ایدون بشهر
 و اخوات قدیم و جدیده اوز و علم داران بشهر
 تعیین است که اول و ثلث نفقات فقره تعیین
 احققدن صلاک اول و ثلث بریم قدیم و قدیم
 اوج آزار و ضرر برین بفرار غنا است و بر

و معطر قمش با بکندر اک نه در در ساری عکود
 حننه بیا بونه بوز بایر بیک غزلش اوزرینه حب
 و بر یوز حواله بوسنه بکلیه سک بیک غزلش
 اینه شروع اولیچینش بیک غزلش اینه تقیم
 اولیچین مستحلب نه بیک در کلیم کفره
 کلیمه نفیبه عم استمره حاکم که آتایت بوسنه ده اول
 طغوز سر دارلق بر در افر قیل بایر بیک بیکچری
 و اونوزالتی بیک بر انقور بوقوله لغزانه و سباه
 وز عا منته کلیمه اون بیکدن میجا و زدر و طغوز
 میبه میران نتیجه کلام موظف عسکرا و لغز اوزر
 سکس بیکدن میجا و زدر بویه اینه لدر الاقتصا

۶۸
 نفیبه عام و کویو رنجیه فقر اسنی حتی زمین برین
 کفره قدری در و بویه اینه صوبه بار قادر اولیچ
 حب مال و بیکش باینه عیالنه نفقه بر اقمعه قادر
 اولیچ فقر و ضعفه ضرب و زور بیک کفره
 قدری و ب حب ابرر وینه جمیع کانیغی فقر
استمره فار علی السهم کلام راج و کلام سکول
 عن رینه احدی مالک اسمره صفت و
 منکر و بی واقع اولیچ و فقهه فی اکال و زرا
 و علما اوزرینه واجبد که آنی سلطان اخبار ابره
 و سلطان اوزرینه هر واجبد که بلا اجمال
 آنک رفعه نذارت ایبه عن عایت رضی الله عنها

انها قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم
اذا اراد الله بامير خيرا جعل له وزير صدق ان نسي
ذكره وان ذكر اعانه واذا اراد عليه ذلك
جعل له وزير كسود ان نسي لم يذكره وان ذكر لم ين
اخذت وقيل الا من من الوزراء من يصحب
الملك بالصدق في المن صحة والخاص منهم
من يصحبهم بالمدارات والمداحنة
 جملة احوال بركته من احوال اوزر اولوب زنه قد
 خلف بوقدر بلكه هزاره ف داور در
 و منظور مشهور دفر اولاروم ايلي وانا طوله و
 افليم مهر وباركتم جمله سر بر نون بدر

٤٩
 ف دواقلها اوزر در و جمله كسب
 علمانك ف ديدر جمله مالك اسلمه وكافه
 على حق فزنگ نمان بونك او سنده در نجه
 رعاب و صر بل بيله جاور رسنه شريف جانيك
 نيك قلیچك كسمر حق حرمين خنرين فنه
 جواب بوايش بهانه بر جاره ايتلوكم باذن الله
 لك وبنو فقه جميع فنن وكافه دشمن وعامة
 بغات وعصاة مجر استماع ايتله بل ال جكر
 و قدب اعداء حو كك حنر طر فندن رعب
 وخوف حوشه وحق تبارك وكك قولندن
 راض اولدنده جمله كك مسخر وبيمر اولور

الامان ثم الامان شوكنو بارك هم قورنار
قولونى تظهير ايدى ملكى ولاعدوان الاعلى الظاهر
واحد تدرب العالمين وسم على سيد الانبياء
والمرسين اللهم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعه
وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه آمين

نظم

ملكن دكل عد ابلك هر زمره هم بحدف
بكنده برين اكنج رديم فور قومتمو فخر عباد
شع رسول عاجز دكل بولور احوال حضرت دكل
غبر بولور وارند فرم ايدى رب العباد

غناهم

(TSMA No: 721/1137)

Ağa-yı cemîl-i şeyhim(?)

Sâ'adettü devletlü necâbetlü mürüvvettlü 'ulü'l-himem efendim sultanım hazretleri

Dâ'imâ gonçe-i devlet ve ikbâlleri nesîm-i lutf-i hazret-i perverdigârıyla küşâde olan da'vâtı ve verâsında nümûde-i bende-i devâm cûy-i nusret hazret-i pâdişâhî budur ki bu dâ'ileri bir mâh mukaddem nâ'il-i sadaka-i hazret-i pâdişâhî olub, taraf-ı velîü'n-nu'mâdan dahi Edirne ru'usuyla bekâm, ve bilâ taleb bâ-irâde-i 'aliyye Bosna mollasına bâb nâ'ibi ta'yin buyurulub diyârı olan Mahruse-i Burusa'ya mücerred ziyâret ehl Allah arzusuyla varub ve anda müddet-i merkûmede merâkîd ve kuburu ve türbehâ-yı ehl-i diyâneti(?) küll yevm ve leyl ü nehâr ve şevketlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh efendimize hayr du'a idüb ve andan beraber Gelibolu'dan doğru diyârımız olan Bosna tarafına 'azîmet üzere iken, nâgâh taraf-ı hazret-i velîü'n-nu'mâdan İstanbul'a 'avdet ve ric'atimiz ile andan Bosna'ya 'azîmete emr ü irâde buyurulduğu nâtık efendi mûmâ ileyh dâ'ilerine bir kıta emirnâmeleri zuhur-ı vürûd ve derhâl ber-mûceb-i fermûde birden atlarımızla Üsküdar'a ve andan dünkü günde İstanbul'a 'ubûrumuzda Bâb-ı velîü'n-nu'mâyâ varıldıkda meğer hâlâ Bosna vâlisi İbrahim Paşa yanında olan birkaç münafık hâîn-i dîn ü devlet ve muhîn-i fukarâ ve memleket olan çend nefer kimesne ile müttefikân tekrar hakdan korkmadan sû'-i hâlimizi yazub tekdirimizi iltimâs ve hiç olmasa Bosna mollasına bâb nâ'ibi olmasun deyü ricâ ve Bâb-ı 'Âlîye dahi tahrîrâtı irsâl etmiş olub hasbetenlillah ve ni'amü'l-vekîl ve ... [Arapça] ve 'ibare makule ... ve bed-fa'âl 'atâyâ-yı hazret-i Hakka râzî oldukları "Ve'l-hâ'înu hâ'îfun" fehvasıyla bu def'a dahi yazdıklarına kemâl-i hıyânet ve ihanetlerine 'azîm delildir ve şâhid-i hâldir. Ancak ...hamd ve'l... devletlü merhametlü velîü'n-ni'am kesîrû'l-lütf ve'l-kerem Şeyhü'l-islâm efendimiz hazretleri ... merkûmenin tahrîrât-ı beyhudeleriyle ısgâ buyurmayub, daha geldiği hengâmda derhâl cevâb-ı savâblarını sitemlice tahrîr buyurmuşlardır. Hakku ta'âlâ 'ömr-i devlelerini dâ'im eylesün, âmîn. Şunda mâdâm Bosna vâlisine eyâlet ibkâ olundu ve re'îsü'l-münâfikîn-i azlem rüşvet-i sıfat Travnik Müftüsü Çukacıoğlu Mehmed Efendi ve sitte kadısı Sarıoğlu Mehmed Said Efendi ve Edirne müderrisi nekîb vekili Mustafa Nureddin Efendi ve Turnacı Zillcioğlu Seyyid el-Hacc Salih Ağa ve Saray müftüsü Şakir Efendi nâm havene ve zaleme yanında mukarrib olub, bâb niyâbeti şöyle dursun icrâ-yı şer'-i Allah ve infâz-ı hazret-i pâdişâhî ne mümkün. Memleketin nizamı ve ra'iyetin istimâleti ancak bunların nefy ve i'dâmına tevakkuf eder ve gayet emr-i asândır. Val'lahu'l-'azîm ve bi'l-lahu'l-kerîm la'buna ta'âlâ. Kıbel-i hazret-i pâdişâhîden nizâmlarına bu kulları ta'yin buyurulsa 'askersiz, topsuz, kıtâlsiz cümlelerin hakkından gelürdüm ve cümle memleket az zamanda ma'mûr olurdu. Ve her ne zaman emr-i pâdişâhî olsa andan sonra derûn-ı Bosna'da muvazzaf 'askerden seksen bin ve taşraya muktezâ olsa kırk bin göndermek bi-tevfiki'llahi ta'âlâ işden değil. Ve eğer 'uhdesinden gelemes isem kellem bâb-ı hümayûna gelsün. Zîrâ cümle fukarâ ve zu'afâ ve re'âyâ ve berâyâ ve ehl-i sûk ve kaffe-i 'asker ve ehl-i ırz bu fakîrîn hayrhâhlarıdır ve kemâl-i emniyetleri derkâr. Ve kendi etmekile [ekmeğiyle] hâzır 'asker olub mûîn olurlar ve cümle hâînlerin

haklarından bir emr ile gelürler ve memleket rahât kalurdu ve kaçan ra'yyet yerlü yerine gelürdü. Ve pâdişâhım bir memlekete yeniden mâlik olurdu. Biz buna tâlib değil idik, bunlar ister.

Vesselâm

Bende Mehmed Emin Bosnavî

(TSMA No: 21/18)

Yer Bilgisi : 15-21

Dosya Ek :

Belge Tarihi : H-29-12-1224

Arkasında yazan: İnâyetlü sır Kâtibi hazretlerine

El-amân sümme el-amân! Yirmi beş seneden berü eyâlet-i Bosna'ya gelen giden vüzerâ-yı 'izâm ve mevâli ve kuzât ve sâ'ir me'mûrîn-i Devlet-i 'Aliyye her kim gelüb hak üzere vukuf kesbeyleyse anlardan tashih buyurula. Hâlâ ser bostanîn-i hazret-i şehriyârî kullarından tashih buyrula ve anlardan başka hâlâ İstanbul'da hanlarda ve konaklarda ve medreselerde ve kışlalarda birkaç yüz Bosnavîler vardır; anlardan cümle ahvâl tashih buyrula. Hususan İzmid'de olan devletlü Hüsrev Paşa'dan tashih buyrula. Bu kullarının hakkında ferd-i vâhid sû'-i hâlimize şahâdet iderse boynum kıldan ince. Ve eğer anları ferd-i vâhid tasdik iderse boynum kıldan ince. Bu kulları mağrûren, makhûren, mahzûnen, melîlen rikâb-ı hümâyûndan istimdâdıyla ahâli-i memleketin 'arz u mahzarıyla gelüb ıtlak olduğumuzdan ve mükâfât olarak kıbel-i hazret-i pâdişâhîden sadakaya nâ'il olduğumuzdan ve cânib-i velîü'n-nu'mâdan ru'usuyla çerâğ olduğumuzdan ve sıla-i rahme evlâd-ı 'ayâlim tarafına bâb niyabetiyle tâ'yin olduğumuzdan dört beş hâ'in-i dîn ü devlet hazım edemeyüb "Haseden min 'indi enfusihim" cevâhir-i hasenâtımızı rişte-i seyyâna nazm iderek tekrâr sû'-i hâlimizi tahrîr ve niyâbetden kablü'z-zabt 'azl olmamızı iltimâs itdikleri kat'ur-rızk oldukları ezhâru min's-şems ve ile'llahi'l-müşteka şimdiden geri(?) anlardan emîn olmak ne mümkün. Ve medîne-i Saray'dan gelenler haber verdiler ki gâyetü'l-gâye devletten bu fakîr sebebiyle birkaç müfsid havf ve haşyete dūçar olmuştur. Ve "Bize İsa-zâde Mehmed Emin Efendi bâ-hatt-ı hümayun ümenâ-yı devlete me'mûr olursa hâlimiz nice olur; cümlemizi telef ider!" deyü leyl ü nehâr meşveretlerden hâli değillerdir. Hak üzere beş senelik hesâbları alınsa nice bin kise akçenin yerini bulmazlardı. Ah kıbel-i hazret-i pâdişâhîden bir kıt'a hatt-ı şerifle mu'temed-i 'aliyye bir nâzır kullarıyla beraber bu 'abd-i mülûkleri ta'yîn buyrulsâ hüdâ-yı müte'âl hakkiçün buğzla 'avene tebârek ve ta'âlâ birine var mıdır; cümlesi nizâm bulurdu ve kıyâmete kadar nâm ve şân söylenürdü. Ve ba'de'n-nizâm a'dâ-yı dinden dahi intikâm almak emr-i asân olurdu. Zirâ Bosna sa'ire kıyas değil; her zümre kendi cinsiyle nizâm bulurdu. Mâdâm bunlarda nifâk ve şikâk ve 'adâvet ve ve iftirâk vardır, bir agâz ile nevbetle haklarından gelinmek emr-i asândır. Rûz u şeb ehl-i Hakk me'mûriyetimize muntazırlardır. Nice kimesne rû'yâsını dahi görmüşlerdir ve buna ta'bir olunmuştur. 'Ale'l-husûs bu kulları gördüm: Şevketlü pâdişâhımız bir esb-i mümtâzı kendi konağımda yedime teslim buyurdu. "Var şunu zabt eyle." Vardım; zabt eyledim. Vüzerâ sancağı açdım ve hazret-i Ömer'i radiallahu anh gördüm ve bana teselli buyurdular. Hususan Divân-ı Kâimî'de dahi işâret vardır. "Şehr-i Saray'ı sanma boş neler çıkar; sen amma bak şehr-i Saray'dan bir er kopar zârda fethin kendi kapar." Vesselam.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Umut Sergen DAL

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi :Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü (2011-2016)

Yüksek Lisans Öğrenimi : Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans (2018-)

Yabancı Dil ve Düzeyi : YDS (2016- İlkbahar): 88.75

İş Deneyimi : Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi (2017-)

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

Gölen, Z., Dal, U. S. (2019). Arthur J. Evans’a Göre 1875 Hersek İsyanı Üzerinden Şark Meselesini Okumak, ERASMUS Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu, İzmir, Türkiye.